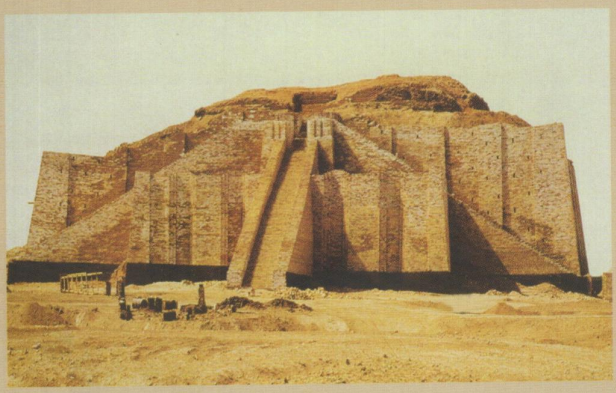
ANTİK MEZOPOTAMYA
VAR OLMAMIŞ CENNET

SUSAN POLLOCK

TÜRKÇESİ: BURAK ESEN

Sümer Yayıncılık

Antik Mezopotamya

Bu kitap kabaca milattan önce 5000 ile 2100 tarihleri arasındaki yaklaşık üç bin yıllık süreç boyunca Mezopotamya'nın alüvyal ovalarındaki ilk devletlerin ve kentsel toplumların ortaya çıkışlarını ve bunların öncüllerini detaylı olarak ele almaktadır. Açıkça antropolojik bir yöntem benimseyen Susan Pollock antik Mezopotamya'nın geçmişine dair anlayışımızı zenginleştirmek için çağdaş kuramsal bakış açılarından da faydalanmaktadır. Çalışma farklı toplumsal cinsiyet ve sınıflardan insanların siyasal, ekonomik ve ideolojik alanlardaki değişimlere ne tür katkılarda bulunduğunu ve tepkiler geliştirdiğini incelemektedir. Kitaptaki yorumlar bölgesel yerleşim örüntüleri, hayvan varlığı (direy) kalıntıları, yapıt dağılımı ve etkinlik şekillenmeleri, resimyazı, metinler ve definler üzerine çalışmalara dayanmaktadır.

Binghamton'da New York State Üniversitesi Antropoloji bölümünde yardımcı doçent olan Susan Pollock İran, Irak, Türkiye, Kuzey Avrupa, Kuzey Amerika ve Kuzey Afrika'da arkeolojik saha çalışmaları gerçekleştirmiştir.

Rita P. Wright, New York Üniversitesi[1]

Bu seri öğrencilerin arkeolojinin esas konularından olan ilk toplumlar hakkında giriş niteliğinde bilgi sahibi olmasını amaçlamaktadır. Kitapların her biri güncel bir arkeolojik analiz yönteminin kullanılışını göstermek üzere tasarlanmış, yazarlar ise halihazırda saha çalışmaları sürdüren uzmanlardan seçilmiştir. Serideki kitaplar aynı temel meselelerin çoğunu kapsayacak şekilde planlanmıştır. Uzun vadeli gelişmelerin izini süren ve bir bölgenin tarihsel ya da tarih öncesi dönemleri içinde belirli bir zaman dilimini izah ve analiz eden bu çalışmalar karşılaştırmalı analiz için çok değerli araçlardır. Bu gerektiği gibi hazırlanmış, net, güvenilir ve özlü çalışmalar antropoloji, etno-tarih, tarih ve siyaset bilimi gibi bağlantılı alanlarda çalışan öğrenci ve akademisyenler için önemli kaynaklar olmalarının yanı sıra önemli arkeolojik sahalarla ilgili bilgi edinmek isteyen genel okura da hitap etmektedir.

---

1 Erken Toplum Alan Çalışmaları Seri Editörü

Sosyal Bilimler Dizisi-16
Antik Mezopotamya
Özgün adı: Ancient Mesopotamia
Cambridge University Press: 1999
Sümer Yayıncılık- 2017
Editör: Sümer Yayıncılık
Çevirmen: Burak Esen
Kapak Tasarım ve Sayfa Düzeni: Sümer Yayıncılık
ISBN: 978-605-84698-6-0
Birinci Baskı: Ekim 2017
Sertifika No: 17315
Baskı ve cilt: Berdan Matbaacılık
Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 239
Topkapı, İstanbul
Tel: 0 212 613 11 12
Sertifika No: 12491
Mitani Basın ve Yayıncılık Ltd. Şti
Hüseyin Ağa Mah. İstiklal Cad. No: 36/1
Kat: 5 D: 24 Küçük Han Beyoğlu/İstanbul
Tel: 0 212 251 62 27
www.sumeryayincilik.com
sumeryayincilik@yahoo.com.tr

Antik Mezopotamya

Var Olmamış Cennet

Susan Pollock

İçindekiler

1 Giriş 15
Genel Bakış 16
Obeyd dönemi 17
Uruk dönemi 19
Cemdet Nasr dönemi 20
İlk Hanedanlar dönemi 21
Akad dönemi 22
Mezopotamya'da Arkeolojik Çalışmalar 24
İlk Avrupalı kaşifler 25
Yeni yöntemler, yeni araştırmacılar 31
2. Dünya Savaşı'ndan günümüze 36
Kuramsal Çerçeve 38
Ekonomi politik 39
Feminist antropoloji 40
Tartışma 42
2 Coğrafi Ortam ve Çevre 45
Yeryüzü şekilleri ve iklim 46
Değişen çevre 52
Komşu bölgeler ve kaynak eşitsizlikleri 58
Özet 63

3 Yerleşim Örüntüleri 64
Kentler 66
Köyler 69
Höyükler ve yerleşim örüntüleri 70
Obeyd dönemi yerleşimi 76
Uruk ve Cemdet Nasr dönemleri 86
İlk Hanedanlar dönemi 93

Akad dönemi 94
Özet 95

4 Geçim: Beş ve Dördüncü Binyılların Haraç Ekonomileri 98
Haraç ekonomisi 101
Obeyd ekonomisi 103
Dördüncü binyıl ekonomisi 114
Üretim, haraç ve uzmanlaşma 114
Mal dağıtım yönetimi 133
Bölgeler arası alışveriş 137
Tartışma 138
Özet 139
5 Değişen Yaşam Biçimi: Üçüncü Binyılın
Oikos Temelli Ekonomisi 140
Oikos 141
Örnek olay incelemesi: Diyala bölgesi 148
İlk Hanedanlar dönemi ve II. İlk Hanedanlar
döneminin başlangıcı 149
II. İlk Hanedanlar dönemi ve III. İlk Hanedanlar
döneminin başlangıcı 154
Geç III: İlk Hanedanlar dönemi 159
Akad dönemi 160
Özet 162
Diğer bölgelerle karşılaştırma 162
Hayvan ve bitki kalıntıları çalışmalarından gelen bilgiler 167
Özet 173
6 Bürokrasinin Gelişmesi 175
Çivi yazısı alfabesinin çözülmesi 176
Kayıt teknolojileri 181
Jetonlar 181
Bullae 184
Sayısal tabletler 186
Mühür ve mühür baskıları 186
Proto-çivi yazısı 189

Yazının kökenleri 193
Yazının gelişiminin ileri safhaları 194
Yazının gücü 197
Tartışma 200
7 İdeoloji ve Güç İmgeleri 202
İdeoloji 202
Anıtlar 204
Mezopotamya'da anıtsal mimari 206
Anıtsal sanat eserleri 214
Din 216
Din ve ideolojinin tarihsel boyutu 218
Halk dini 222
Din ve dünyevileşme 224
Özet 224

8 Ölüm ve Topluluk İdeolojisi 227
Ölüm: Büyük eşitleyici 230
Dördüncü binyıldaki köklü değişim 236
Ölüm bağlamında gösterişçi tüketim 240
Özet 249
9 Sonuçlar 251
Ekonomi politik, feminizm ve antik Mezopotamya 251
Gelecekteki araştırmalar için yönlendirmeler 257

Kaynakça üzerine deneme 259

Görseller

01.1 Mezopotamya
01.2 Obeyd ve Uruk dönemlerinden çömlek örnekleri
01.3 Ayırt edici sakalı ve başlığıyla "ağ etekli adam"
01.4 Cemdet Nasr, İlk Hanedan ve Akad dönemi çömlekleri
01.5 Bisütun'daki yazılı kayalık
01.6 Mezopotamya arkeolojisinin öncüleri tarafından 19. yüzyılda

incelenen sahalar
01.7 Susa'da bir tünelin kalıntıları
02.1 Mezopotamya'nın alüvyal arazileri
02.2 Çökelti birikimi yapan bir ırmağın oluşturduğu set, yamaç ve havzalar
02.3 Yarı çöl arazide sulanan tarlalar ve hurma bahçeleri
02.4 Orman vasfını yitiren Zagros Dağları
02.5 Alüvyal ovalarda çölleşme
02.6 Türkiye'nin güneydoğusundaki Birecik'te dağ eteği
02.7 Batı İran'daki Zagros Dağları'ndaki Mahidaşt vadisi
02.8 Zagros Dağları'nda açık ormanlık alan
03.1 Tel Madhur'dan Obeyd evi
03.2 Hafece'den İlk Hanedanlar dönemi evi
03.3 Eridu'dan tapınak
03.4 Kiş'teki höyüklerden biri
03.5 Ebu Salabih'teki Uruk höyüğü
03.6 Kerpiç üretimi
03.7 Hafece'deki Oval Tapınak'ın kerpiç duvarlarının kalıntısı
03.8 Güney Mezopotamya ve komşu bölgelerde yoğun yerleşim etütlerinin yapıldığı alanlar
03.9 Obeyd, Erken/Orta Uruk ve Geç Uruk dönemlerinin yerleşim örüntüleri haritaları
3.10 Cemdet Nasr ve I. İlk Hanedanlar dönemlerinin yerleşim örüntüleri haritaları
3.11 II ve III. İlk Hanedanlar ve Akad dönemlerinin yerleşim örüntüleri haritaları
3.12 Yerleşim sayıları ve toplam işgal edilen alanın zamansal değişimi
3.13 Güney Mezopotamya'nın üç alt bölgesinde yerleşim sayıları ve toplam işgal edilen alan
3.14 Farklı ölçekteki sahaların Uruk ve Nippur-Adap alt bölgelerinde toplam işgal edilen alana oransal katkıları
04.1 Güney Mezopotamya'da duvar ve çatıları hasırdan, geri kalanı saz demetlerinden yapılmış terk edilmiş evler
04.2 Cemdet Nasr dönemine ait yüksek ısıda pişmiş kilden yapılma balta
04.3 Ebu Salabih'teki Uruk höyüğünden, sazdan bir hasıra ya da hasır

çuvala bağlanmış ipi sağlamlaştırmak için kullanılan bir katran parçası
04.4 Ur'dan oyun tahtası ve "çalılıktaki koç" yontusu
04.5 Metinde söz edilen Obeyd dönemi sahaları
04.6 Obeyd dönemi ev ve tapınak boyutları
04.7 Tel Abada'da II. düzey Obeyd dönemi köyü
04.8 Tel Abada II. düzeydeki yapılardaki çömlek yoğunlukları
04.9 Susa'daki yüksek platform
4.10 Devrik ağızlı kaseler
4.11 Geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemi mühür ve mühür baskılarındaki motifler
4.12 Metinde söz edilen Uruk ve Cemdet Nasr dönemi sahaları
4.13 Mezopotamya ve güneybatı İran'da dördüncü binyılda koyun ve keçi sayılarının birbirine oranları
4.14 Şerifabat, Um Kasr ve Rubeyde'de Uruk döneminde keçi ve koyunların hayatta kalma süresi eğrileri
4.15 Ebu Salabih'teki Uruk höyüğünde farklı ortamlardan hayvan kemiği oranları
05.1 Oikoi ve akrabalık temelli haneler
05.2 Akrabalık temelli hanelerde ve oikos'ta yaş ve toplumsal cinsiyetin toplumsal konum ve ekonomik çıkar yapıları üzerindeki etkileri
05.3 I. İlk Hanedanlar döneminde Hafece
05.4 Tel Asmar'dan tapınmayı andırır pozda taş yontu
05.5 Urfa'da bir mahalle fırını
05.6 II. İlk Hanedanlar döneminin ikinci yarısında Hafece
05.7 III. İlk Hanedanlar döneminin başında Hafece mahallesi
05.8 Tel Asmar'da erken Akad dönemi seviyeleri
05.9 Üçüncü binyıl sahalarında koyun ve keçilerin göreceli oranları
5.10 Üçüncü binyıl sahalarında koyun ve keçilere ait iskelet parçalarının göreceli oranları
06.1 Kelime ve hece olarak çivi yazısı işareti an
06.2 Schmandt-Besserat'ın yazının evrimiyle ilgili önerisi
06.3 Jetonlar
06.4 Bir bulla ya da kil zarf
06.5 Sayısal tabletler

06.6 Kil mühür baskılarının kullanım alanları
06.7 Geç Obeyd dönemi mühür ve mühür baskı motifleri
06.8 Proto-çivi yazısı ve çivi yazısı işaretleri arasındaki devamlılık
06.9 Çeşitli kişilere değişen miktarda arpa dağıtımını belgeleyen proto-çivi yazılı tablet
07.1 Ur'daki zigurat
07.2 Kiş'teki saray
07.3 Habuba Kabira kent surları
07.4 Akbaba Dikilitaşı
07.5 Naram-Sin Dikilitaşı
07.6 Aslan Avı Dikilitaşı
07.7 Uruk Vazosu
08.1 Eridu'da geç Obeyd döneminden defin çizimi
08.2 İlk Hanedanlar dönemi mezar eşyaları

Tablolar

1.1 Zamandizinsel çizelge
3.1 Uruk döneminde Nippur-Adap ve Uruk bölgelerinde yerleşilen alan
3.2 Uruk, Nippur-Adap ve Ur-Eridu bölgelerinde yıl bazında yerleşim kurma ve terk etme oranı
3.3 Uruk ve Nippur-Adap bölgelerinde saha büyüklüğüne göre yerleşim kurma ve terk etme oranları
4.1 Obeyd dönemi sahalarından hayvan kemikleri yüzde ve rakamları
4.2 Seçilmiş Obeyd dönemi sahalarında alet, düzenek ve yan ürünler
4.3 Tel Madhur'daki Obeyd dönemi evindeki alet, düzenek ve yan ürünler
4.4 Geç dördüncü binyıl imgelerindeki insan biçimli figürlerin özellikleri
4.5 Geç dördüncü binyıl imgelerindeki insan biçimli figürlerin faaliyetleri
4.6 Güney Mezopotamya ve güneybatı İran'daki dördüncü binyıla ait sahalarda hayvan kemiklerinin sayı ve yüzdeleri
4.7 Hemrin bölgesi ve kuzey Mezopotamya düzlüklerindeki dördüncü binyıla ait sahalarda hayvan kemiklerinin sayı ve yüzdesi
5.1 Hafece ve Asmar'daki faaliyetlerin arkeolojik göstergeleri

5.2 Hafece yapılarındaki faaliyetler

5.3 Asmar yapılarındaki faaliyetler

5.4 İlk Hanedanlar ve Akad dönemi sahalarındaki hayvan kemiklerinin sayı ve yüzdeleri

7.1 Anıt inşası için tahmini emek harcaması

7.2 Seçilmiş ilahlar ve özellikleri

7.3 İdeolojik mesajların geçirdiği değişimler

8.1 Geç Obeyd dönemi definlerinin genel özellikleri

8.2 Geç Obeyd döneminden farklı toplulukların ayırt edici cenaze uygulamaları

8.3 Üçüncü binyılda mezarlıklardaki definlerin özellikleri

8.4 Üçüncü binyılda mezarlık dışı definlerin özellikleri

Teşekkür

Bu çalışma arkadaşlarımın, meslektaşlarımın ve çeşitli kurumların desteği sayesinde hayata geçti. Metnin önemli bir kısmı Binghamton'daki New York State Üniversitesi Antropoloji bölümünden aldığım bir yıllık iznim sırasında yazıldı. Bölüme ve Alexander von Humboldt Vakfı'na sağladıkları burs için minnettarım. Beni Berlin Özgür Üniversitesi'ndeki Yakın Doğu Klasik Çalışmaları seminerine (Seminar für Vorderasiatische Altertumskunde) davet ederek verimli ve mutlu bir yıl geçirmeme olanak tanıyan Hans Nissen'e özellikle teşekkür etmek isterim. Aylarca Berlin'de bir ofisi paylaştığım Marlies Heinz hem mizah duygusuyla hem de koşulsuz desteğiyle hep yanımdaydı. Nicole Brisch ve Lisa Kirsch bahçedeki sayısız kuşkonmaz sofrasında sohbetleriyle bana arkadaşlık ettiler. Asur ve Sümer uygarlıklarına ilişkin meselelerde Bob Englund'un önerileri yolumu aydınlattı.

Binghamton'dan çok sayıda kişi hassas anlarda bana cesaret verdi. 1996 yılında açtığım "Feminizm ve Arkeoloji" dersimi alan, entelektüel teşvik ve gayretleri metnin sıkıntılı kısımlarını kotarmama büyük yardımı dokunan öğrencilerime özellikle teşekkür ederim. Mükemmel komşularım Marilynn Desmond ve Jerry Kutcher bu süreçte her zaman sorunlarımı dinlemeye hazırdılar.

Bu kitapta fotoğraflarını kullanmama izin verdikleri için Margret Nissen, Naomi Miller, Henry Wright, Reinhard Bernbeck, Gil Stein'a ve saha eşzamanlılığı sorunlarını düzeltmek için yazdığı programın bir kopyasını veren Robert Dewar'a müteşekkirim.

Bu kitabı yazmamı önererek bana olan güvenini ortaya koyan ve bu uzun süreçte desteğini esirgemeyen Rita Wright'a teşekkür ederim. Metnin ilk taslakları üzerine yorumları kitabın biçim ve içeriğine önemli katkılarda bulundu. Kitabın özetini gözden geçiren iki anonim eleştirmen metnin kurgusuyla ilgili fikirlerimin netleşmesini sağladılar. Henry Wright birçok bölümün taslağını inceledi ve değerli

eleştirilerde bulundu. Reinhard Bernbeck bütün metni birden fazla kez okuma zahmetine katlandı; en çok ihtiyaç duyduğum anlarda sağladığı esin, eleştiri ve teşvikler için kendisine teşekkür ederim.

Kitabın Mezopotamya, Var olmamış Cennet olan özgün başlığı üzerinde Cambridge University Press tarafından ufak bir değişiklik yapıldı.

1. Giriş

Mezopotamya akademisyenlerce de meslekten olmayanlarca da medeniyetin beşiği olarak bilinir. Dünyadaki ilk kentlerin kimisine ev sahipliği yapan, kanunnameler hazırlayan krallarıyla ve yazının bulunuşuyla ünlenen, Eski Ahit'te geçen İbrahim'in ilk yaşam alanı olan bölge Batı uygarlığına ait birçok ayırt edici özelliğin çıkış yeri olmasıyla ün kazanmıştır.

Bugün Irak ve Suriye'nin geniş kesimlerini de içine alan Fırat ve Dicle ırmakları arasındaki alüvyal düzlükleri (görsel 1.1) kapsayan bölgenin adı Yunanca "ırmaklar arasındaki yer" anlamına gelir. Bölgenin antik yerleşimcileri güneybatı İran, Zagros sıradağlarındaki ovalar ve Torosların eteklerinde yaşayan insanlar da dahil olmak üzere, kendi bölgelerinin dışındaki topluluklarla etkileşim içinde olmuşlardır.

Roma bir günde kurulmadığı gibi, antik Mezopotamya'daki uygarlıklar da bir anda ortaya çıkmadı. Yaklaşık M.Ö. 5000 ile 2100 arasındaki üç bin yıllık dönemde, arkeoloji terimleriyle ifade edersek Obeyd, Uruk, Cemdet Nasr, İlk Hanedanlar ve Akad dönemlerinde (Tablo 1.1) meydana gelen gelişmeleri inceleyeceğiz. Mezopotamya bu üç bin yıl içinde, yerleşimlerin genelde küçük, tarıma dayalı köylerden ibaret olduğu seyrek nüfuslu bir araziden, çoğu büyük kentlerde oturan ve çeşitli mesleklerde uzmanlaşmış yüz binlerce insanın yaşadığı bir bölgeye evrildi. Mimari giderek gösterişli ve incelikli hale geldi. Gündelik alet edevatın yanı sıra, tanrılara adanmış tapınakların süslenmesi, zengin ve güç sahibi insanların evleri ve lüks malların üretimi için dışarıdan alınan hammadde çeşitliliği her geçen gün arttı.

Artan maddi refah bir yana, uygarlığın doğuşu yalnızca olumlu tarafları olan bir gelişme değildi. Etkileyici kent surlarının ve heykellerle, yarı değerli taş ve metallerle süslenmiş incelikli tapınakların inşası ve sanatsal ifade biçimlerinin zenginleşmesi "sıradan" insanların sömürülmesiyle atbaşı gitti. Ticari seferlere, fetihlere, günümüzde de

hayran olduğumuz mimari ve sanatsal şaheserleri yaratan sanatsal uzmanlığa kaynak sağlayan çoğunluğun emeğiydi. Askeri maceralarıyla ve inşa ettikleri kanal ve devasa yapılarla böbürlenen mağrur krallar bu işleri başkalarının emeğine hükmedebildikleri için gerçekleştirebildiler. Bu kitaba bulduğum başlık – Mezopotamya, Var olmamış Cennet – uygarlığın iyi ve kötü yanlarına dikkat çekiyor. Bütün ihtişam ve sömürgenliğiyle Mezopotamya uygarlığının oluşum adımlarının izinin sürülmesi bu kitabın amaçlarından birini oluşturuyor. Bu bölüm inceleyeceğimiz üç bin yıllık tarihin en dikkat çekici özelliklerinin değerlendirilmesiyle başlıyor. Ardından Mezopotamya'da arkeolojik incelemelerin tarihi, antik Mezopotamya üzerine yapılan çalışmaların güncel durumu ve kitabın kuramsal temelleri özetleniyor.

Genel Bakış

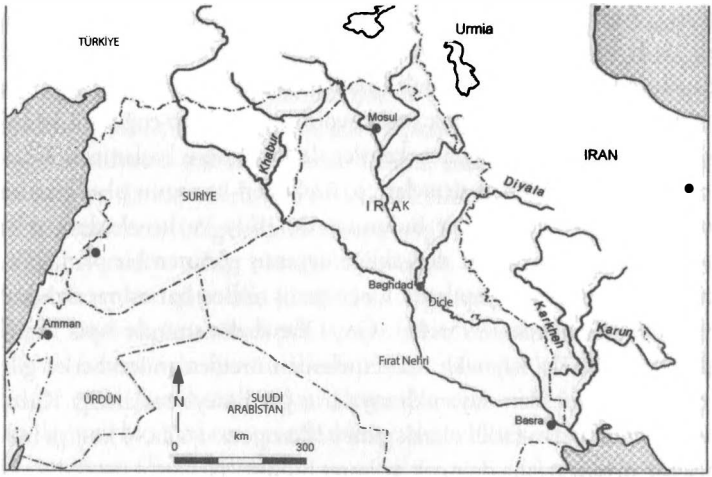
Arkeolojik dönemler ayırt edici yapıt[2] biçimleri üzerinden belirlenir. Diğer birçok bölge gibi Mezopotamya söz konusu olduğunda da farklı dönemleri belirlemek için kullanılan temel yapıt sınıfı çanak

Tablo 1.1 Zamandizinsel çizelge

	Ur III	
M.Ö. 2100		
	Akad	
M.Ö. 2350		
		III
	İlk Hanedanlar	II
		I
M.Ö. 2900		
	Cemdet Nasr	
M.Ö. 3100		
		Geç
	Uruk	Orta
		Erken
M.Ö. 4000		
	Obeyd	
M.Ö. 5000		

NOT: Temel olarak radyokarbon belirlemelerine dayanan tarihler yaklaşık olarak verilmiştir.

2 Özgün metinde artifact olarak geçen ve insan tarafından yapılmış her tür nesneyi kapsayan arkeoloji teriminin Türkçe bir karşılığı bulunmuyor; kavram arkeoloji yazınında özgün haliyle kullanılıyor. Ancak metinde çok fazla geçen bu kavramın olduğu gibi bırakılmasının metne yabancılık katacağını ve okumayı zorlaştıracağını düşündüğüm için, sadece bu kavramı karşılamak üzere, yapılmış, üretilmiş olan şeyleri ifade eden yapıt sözcüğünü kullanacağım (ç.n.).

1.1 Mezopotamya

çömleklerdir. Bu malzeme, Mezopotamya'daki tüm yerleşim yerlerinde bolca bulunduklarından ve çanak çömlek biçimleri düzenli olarak değişime uğradığı için hassas zaman dizinsel göstergeler olduklarından ötürü, farklı dönemlerin belirlenmesi için son derece uygundur.

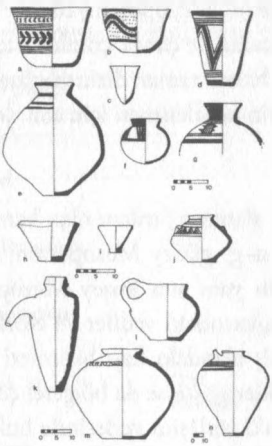
Obeyd dönemi

Obeyd döneminin alamet-i farikası olan karakteristik boyalı çömlek biçimi (görsel 1.2 a–g) güney Mezopotamya ve bitişiğindeki güneybatı İran ovalarının yanı sıra kuzey Mezopotamya, Türkiye'nin doğusu, Zagros sıradağlarındaki vadiler ve Körfez'in batı kıyılarında bulunmuştur. Bu geniş alandaki kap biçimleri ve renkli süslemeler gözle görülür benzerlikler gösterse de bölgesel çeşitlilik oldukça fazladır ve Körfez kıyısındaki yerleşim yerlerinde bulunanlar hariç hemen her yerde yerel olarak üretilmişlerdir (Oates v.d. 1977; Berman 1994). Daha önceki boyalı çömlek biçimlerine kıyasla geç Obeyd dönemine ait renkli süslemeler, büyük ihtimalle yeni üretim ve cilalama yöntemlerinin sonucu olarak giderek sadeleşir (Nissen 1989:248–49).

Yerleşik topluluklarda tarım ve hayvancılık yoğun olarak uygulanıyordu. Geç Obeyd döneminde sürülerini otlatmak için mevsimlik

olarak Zagros yaylalarını kullanan göçebe topluluklara ilişkin kanıtlar da bulunmuştur (vanden Berghe 1973; 1975). Evcil hayvanlara dayalı gıda rejimine ek olarak insanlar avcılık, balıkçılık yaparak ve yaban bitkilerini toplayarak besleniyordu. İnsanların çoğunun küçük köylerde yaşamasına rağmen kentler de büyümeye başlamıştı. Kentlerde genellikle mimari detayları, iç özellikleri ve zemin planlarından ayırt edilebilen tapınaklar bulunuyordu. Köy ve kentlerdeki evler bölgeden bölgeye çok az değişikliğe uğramış görünen bir plana göre tasarlanmış bağımsız yapılardı. Çoğu geniş aileleri barındıracak kadar büyüktü (Bernbeck 1995a:45). Geç Obeyd döneminde lapis lazuli, akik ve başka dış kaynaklı malzemelerden üretilen mücevherler gibi refah göstergesi olan dayanıklı eşyaların görülmeye başlandığı Kuzey Mezopotamya'dan farklı olarak güney Mezopotamya'da ve komşu bölgelerde maddi refaha dair çok az işaret bulunmaktadır.

Obeyd dönemi toplumlarının neye benzediği akademisyenler ara-

1.2 Obeyd ve Uruk dönemlerinden çömlek örnekleri Obeyd çömlekleri (a–g) genellikle solgun renkli yüzeyler üzerine siyah ya da koyu kahverengi boyalar kullanılarak, yatay şeritler veya hayvan ve geometrik şekiller gibi daha karmaşık motiflerle süslenmiştir. Uruk döneminde (h–n) kap biçimlerinin sayısında ciddi bir artış görülür. Süsleme hemen hemen yoktur, süslenmiş örneklerde ise boyama (n) yerine genellikle yarma (j) ya da plastik süsleme (m) yöntemleri görülür (Neely ve Wright 1994:görsel III.5c,f, III.4a,h, III.7d,f, III.8b,c; Safar v.d. 1981:74/8, 80/1,9; yazarın özgün çalışmaları).

sında tartışma konusudur. Bir görüş, her hanenin ihtiyaç duyduğu malzemenin çoğunu kendisinin ürettiği ve geçimlik üretimden muaf tutulan insan varsa bile sayılarının çok az olduğu, özünde eşitlikçi bir toplum tablosu çizer. Bu görüşe göre tapınaklar ve görevlileri dini ritüel alanı dışında çok az otoriteye sahipti, ekonomik ayrıcalıkları ya çok azdı ya da hiç yoktu (Oates 1977; Hole 1989). Diğer görüş ise en azından kimi bölgelerdeki Obeyd topluluklarının ekonomik ve sosyal hiyerarşiye sahip olduğunu savunur. Bu görüşü destekleyen akademisyenlere göre din, kimilerinin diğerlerinin emek ve ürünlerine el koyma gücü temelinde ortaya çıkan insanlar arası ayrışmayı meşrulaştırmak için bir tür ideoloji işlevi görmüştü (Pollock 1989; Wright 1994; Bernbeck 1995a). Tapınaklar ayrıca fazla tahılı toplayıp depolayarak hiç sona ermeyen kıtlık ve açlık tehlikesine karşı güvenlik ağı yaratmıştı (Stein 1994).

Uruk dönemi

Uzmanlar Uruk dönemini Mezopotamya'da ilk devletlerin ve kentli toplumların ortaya çıktığı dönem olarak tanımlarlar (Wright ve Johnson 1975; Adams 1981; Nissen 1988; Pollock 1992). Uruk döneminde yerleşimlerin sayısında ciddi bir artış meydana geldi. Bunların çoğu küçük köyler olsa da geri kalanlar hızla büyüyerek kasaba ve kentlere dönüştü. Uruk döneminin sonunda bazı büyük yerleşimlerin çevresine surlar inşa edildi. Tapınak ve diğer kamu yapıları büyüdü ve daha gösterişli hale geldi, dolayısıyla inşaatlar için uzun süreli yoğun işgücü kullanılmaya başlandı.

Yapıt biçimleri de Obeyd döneminden belirgin şekilde farklılaşmıştı: Seramiklerdeki renkli süslemeler tamamen ortadan kalkarken kap şekillerinin çeşitliliği hızla arttı (görsel 1.2 h–n). Kalıp imalatı ve torna gibi teknolojik yenilikler kullanılarak kimi çömlek türlerinin üretiminde seri imalat yöntemine geçildi. Obeyd döneminde, hatta daha erkenden bulunmuş hesap sistemleri detaylandı ve çeşitlendi, dönemin sonuna doğru en önemli hesap ve kayıt teknolojisi olan yazı bulundu. Silahlı erkeklerin ve muhtemelen mahkum olan beraberlerindeki insanların resimleri silahlı güç kullanımına kanıt oluşturuyor. Uzun saç ve sakallı, özel bir etek ve başlık kullanan ve otorite

çağrıştıran çeşitli eylemler içerisinde gösterilen insan tasvirinin sıklığı kamusal alanda iktidar kullanımının erkek egemen olduğuna, ya da en azından öyle yansıtıldığına işaret ediyor (görsel 1.3).

Uruk döneminin ikinci kısmında Uruk tipi yapıt ve mimari örnekleri İran'ın güneyi ve Türkiye'nin doğusu gibi uzak bölgelerde de bulunmuştur. Obeyd döneminden farklı olarak geç Uruk tipi yapıtlarda çok az bölgesel çeşitlilik bulunmaktadır. Maddi kültürleri bulundukları coğrafyanın yerel gelenekleriyle aynı olan bölgelerin, hatta toplulukların içinde Uruk "kuşatılmış bölgelerinin"[3] bulunması da yine Obeyd döneminde görülmeyen bir olgudur. Uruk tipi maddi kültürün geniş alana yayılmış olması kimi uzmanların güney Mezopotamya kentlerinin uzak bölgelerde koloni kurmak amacıyla tacirler göndererek ticaret yollarını kontrol etmeye çalıştığını öne sürmesine neden olmuştur (Algaze 1993). Kimileri ise bu kentlerin bu denli uzak bölgeleri doğrudan kontrol edecek güce sahip olmasının ve söz konusu bölgelerdeki yerli halkların direniş göstermemesinin mümkün olmadığını iddia ederek bu yoruma karşı çıkmıştır (Johnson 1988–89; Stein ve Mısır 1994:157–58).

Cemdet Nasr dönemi

Cemdet Nasr dönemi hakkında, en fazla iki yüz yıl süren kısa bir dönem olması ve yakın zamana kadar bu zaman dilimindeki zanaatların belirlenmesi için gereken tanılayıcı "gösterge fosillerin" kıt olması nedeniyle çok az şey bilinmektedir. Büyük oranda süssüz kaplardan oluşan Cemdet Nasr çömlek varlığının çok küçük bir yüzdesini oluşturan çok renkli çömlekler dönemin ayırt edici ürünleridir (görsel 1.4a–e).Cemdet Nasr dönemi hakkındaki bilgilerin azlığı büyük bir talihsizliktir, zira bu dönem ciddi bir değişim ve yeniden örgütlenme çağıdır. Güney Mezopotamya'da kentsel alan kullanımı önemli değişimler geçirmiştir (Postgate 1986). Diğer bölgelerdeki Uruk kuşatılmış bölgelerinin çoğu terk edilmiş, yapıt tiplerinin ve mimari biçimlerin bölgesel çeşitliliği tekrar artmıştır. Dördüncü binyıl boyunca güney Mezopotamya'nınkine çok yakın bir maddi kültüre sahip olan İran'ın

3 Özgün metinde enclave; güncel uluslararası ilişkiler yazınında bütün toprakları başka bir siyasi bölgenin içinde kalan, başka hiçbir yere sınırı olmayan siyasi bölgeye verilen isim (ç.n.).

güneybatısındaki ovalar doğudaki toplumların yörüngesine kaymaya başlamıştır (Carter ve Stolper 1984:110–17; Amiet 1986:91–92). Artan bölgeselleşemeye rağmen Mısır, İran ve Afganistan gibi uzak bölgelerle yaygın irtibatın sürdüğüne dair belirtiler bulunmaktadır.

İlk Hanedanlar dönemi

İlk Hanedanlar döneminde yerleşik nüfusun çoğu köy hayatını terk ederek surlarla çevrili kent topluluklarına katıldı. Bu ortam bir artalanla çevrelenmiş bir ya da birkaç büyük kent merkezinden oluşan kent devleti modelini ortaya çıkardı. Kent devletleri iktidarın babadan oğula geçtiği hanedanlar tarafından yönetiliyordu. Aralarındaki kültürel, dinsel ve dilsel benzerliklere ve bir ölçüde ekonomik bağımlılığa rağmen güney Mezopotamya'daki kent devletleri varlıklarını kimi zaman savaşa varan sürekli bir çatışma hali içinde sürdürdüler. Diğer

1.3 Ayırt edici sakalı ve başlığıyla "ağ etekli adam" Uruk'ta bulunmuş 18 cm yüksekliğinde kaymaktaşı heykel parçası (Hirmer Fotoarchiv'in izniyle kullanılmıştır).

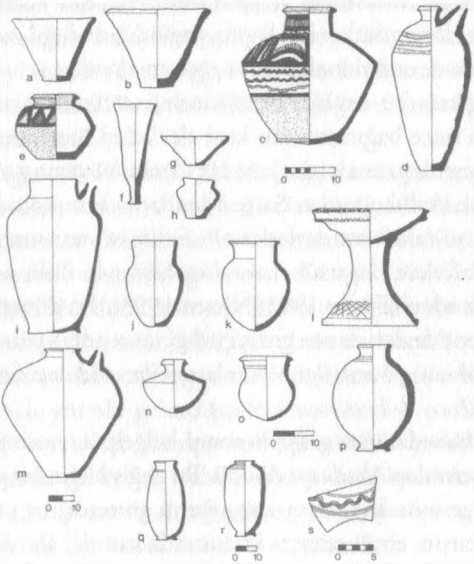
bölgelerle, özellikle komşu Elam'la ilişkiler de daha barışçıl değildi.

Her kent devletinin esenliğiyle doğrudan ilişkili bir koruyucu ilahı vardı. Kentin ana tapınağı bu ilaha adanmıştı ancak birçok ufak tapınakta diğer tanrı ve tanrıçalara da ibadet ediliyordu. Tapınaklar yalnızca ibadet mekanları değildi; bazıları toprak sahibiydi ve kent devletinin ekonomik hayatını etkileyen önemli aktörlerdi. Tapınakların da içinde bulunduğu büyük haneler görevi hanenin maddi ihtiyaçlarını karşılamak olan kalabalık bir işgücü çalıştırıyordu. Bu ekip hiçbir ağır iş görmeyen hane reisinden tarımla uğraşan, hayvanlara bakan, yiyecekleri hazırlayan, giyecekleri diken, alet edevat üreten ve lüks malları imal eden kişilere kadar uzanıyordu (Gelb 1979).

Gündelik aletlerden tapınakları süsleyen ve zenginlerin mezarlarına konan nesnelere kadar her şeyin yapımında kullanılan dış kaynaklı hammadde çeşitliliğinden anlaşılacağı üzere İlk Hanedanlar dönemi kent devletleri birbirleriyle geniş kapsamlı alışveriş ilişkilerine sahipti. Dışarıdan alınan hammaddeler metaller (bakır, teneke, gümüş ve altın), taşlar (lapis lazuli ve akik gibi mücevher yapımında ve çeşitli nesnelerin süslenmesinde kullanılan yarı değerli taşlarla alet yapımında kullanılan tortul ve volkanik kayaçlar) ve odun gibi malzemeleri içeriyordu. Karşılığında en önemlisi dokuma ürünleri olan mamul maddeler satılıyordu. İlk Hanedanlar dönemi çömlekleri değişik şekil ve boyutlarda, çoğunlukla donuk renkli, tornada üretilen kaplardan oluşuyordu (görsel 1.4 f–n). Erken dönemde bazı istisnalar görülmekle birlikte renkli süslemeler neredeyse hiç yoktu.

Akad dönemi

Mezopotamya kent devletlerinin, Sargon hanedanının ilk kralı olan Sargon tarafından fethi ve kent devletlerinin bir imparatorluk bünyesinde bir araya gelmesiyle İlk Hanedanlar döneminin sonu geldi. Sargon'un iktidara geliş efsanesi Musa'nın Eski Ahit'teki öyküsüne benzer. İkisinde de bir sepetle nehre bırakılan ve saraya getirilerek yetiştirilen, büyüyünce de kendi topluluğunun lideri haline gelen bir çocuk vardır. Sargon ve kurduğu hanedan Mezopotamya tarihi boyunca saygıyla anılmıştır. Sargon gerçek bir lider modelidir, ne ki torunu ve hanedanın dördüncü yöneticisi olan Naram-Sin ise tarihe burnu bü-

1.4 Cemdet Nasr, İlk Hanedan ve Akad dönemi çömlekleri. Cemdet Nasr dönemi (a–e) çok renkli küplerin varlığıyla ayırt edilir. Çoğu kap süssüz ve biçim olarak geç Uruk dönemine benzer olsa da, Uruk döneminde yaygın olan devrik ağızlı kasenin yerini tornada üretilen konik kaseler (a, b) almıştır. İlk Hanedanlar dönemi çömlekleri (f–n) genelde sade, süssüz kaplardır; sık bulunan tornadan çıkma konik kaselerin (g) zaman içinde ufaldığı ve derinliklerinin azaldığı görülür. Akad dönemi çömleklerini (o–s) çok sayıda farklı kase formu içermeleri ve dalgalı çizgi süslemeleri dışında geç İlk Hanedanlar dönemi çömleklerinden ayırt etmek zordur (Emberling 1995:görsel B13; Matthews 1992:3/9, 6/2, 6/6; Moon 1987:17, 103, 232, 319, 381, 420, 482, 683; Postgate 1977:pl. 33d; Woolley 1934:pl. 253/44b, 255/76, 263/195,197; yazarın özgün çalışmaları).

yüklüğü ve uygunsuz davranışlarıyla geçmiştir (Cooper 1993).

Sargon hanedanının Mezopotamya üzerindeki kontrolü ancak bir yüzyıl sürmüş ve bölgede birbiri ardına denenen ancak kısa vadeli olmaktan kurtulamayan büyük, bölgesel bir merkezi devlet çabalarından biri olmaktan öteye gidememiştir. Arkeolojik olarak Akad dönemi de çok az bilinmektedir, yine belirlenmiş "gösterge fosil" sayısının azlığı bunun nedenlerinden biridir (görsel 1.4o–s). Hatta Sargon tarafından kurulan başkent Akad'ın konumu dahi henüz netleştirilememiştir.

Yine de yerleşim örüntüleri ve yerel mimariye dair kısıtlı bilgiler, İlk Hanedanlar döneminden bir kopuş yaşandığını değil, aksine iki dönem arasında devamlılık olduğunu göstermektedir.

Daha kökten bir değişim siyasi ideoloji alanında yaşandı; yeni hanedan daha önce bağımsız olan kent devletleri üzerindeki hakimiyet iddiasını meşrulaştırmak için yeni bir ideolojiyi yaymaya başladı. Resimyazılar ve krallık yazıtları Sargon krallarını resmi otoriteleri güney Mezopotamya'daki kent devletlerinin fethinin yanı sıra dış düşmanlara karşı zaferlere dayanan, kahramanlıklarıyla ünlü askeri liderler olarak tasvir eder (Foster 1993; Nissen 1993). Bu dönemdeki krallık anlayışı, "kent devleti denen geniş çiftliği tanrı adına yöneten" İlk Hanedanlar dönemi yöneticilerinin anlayışından oldukça farklıdır (Liverani 1993:4).

Sargon hanedanının gelişiyle resmi belgelerin yazımında kullanılan dil Sümerceden Akadcaya döndü. Bu değişikliğin bir etnik grubun bir diğeri üzerinde hakimiyet kurduğunu gösterdiğine yönelik bildik varsayıma karşın, etnik çatışma konusunda kanıtlar son derece zayıftır (Jacobsen: 1939). Ayrıca yazılı dille konuşma dilinin doğrudan uyuşması da gerekmez; Katolik kilisesi ayinlerinin halen Latince'yle yapıldığı hatırlanabilir.

İç zayıflıklar ve süreğen isyanlar Sargon imparatorluğunun çöküşüne katkıda bulundu. Antik Mezopotamya'nın edebi eserlerinde hanedanlığın çöküşü kendine kutsallık atfettiği iddia edilen ilk Mezopotamya kralı olan Naram-Sin'in aşırı kibrine bağlanır. İntikam olarak, dağlarda yaşayan barbarlar olarak tasvir edilen Gutilerin Naram-Sin'in üzerine salındığı ve bütün Mezopotamya'ya yıkım getirdiği söylenir. Merkezi siyasi kontrolün ortadan kalkmasının ardından Mezopotamya, bağımsız kent devletlerinin yükselişiyle tanımlanan bir siyasi sisteme geçiş yapar. Yaklaşık M.Ö. 2100'de III. Ur Hanedanlığı zamanında bölgenin tekrar imparatorluk çatısı altında birleştirildiği dönem bu kitabın kapsadığı zaman diliminin sınırını oluşturmaktadır.

Mezopotamya'da arkeolojik çalışmalar

İki yüz yıl önce Avrupa'da antik Yakın Doğu üzerine bilgi sıfıra yakındı, çoğu insanın aklında da bölgenin o günkü yaşamına dair bu-

lanık ve oldukça romantikleştirilmiş bir resim vardı. Son Haçlı seferinden bu yana İran hariç Yakın Doğu'nun içlerine birkaç tüccar ve ara sıra bölgeyi ziyaret eden gezginlerin dışında çok az Avrupalı gitmiş, klasik yazarlar ve İncil Batılıların dünyanın bu kısmıyla ilgili ana kaynağı olmayı sürdürmüştür.

Yakın Doğu 1800'lerde Osmanlı İmparatorluğu (bugünkü Türkiye, Suriye, Irak, Lübnan, İsrail, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın bir kısmı) ve Acemistan (bugünkü İran) arasında bölünmüş ve bu siyasi durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1. Dünya Savaşı'nda çöküşüne kadar sürmüştü. Modern Irak topraklarının büyük bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu zamanında, birimlerin en önemli şehirleri olan Musul, Bağdat ve Basra adlarıyla anılan üç idari birime bölünmüştü. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde imparatorluk parlak günlerini çoktan geride bırakmış, Mezopotamya üzerindeki yetkisi de zayıflamıştı. Mezopotamya kırsalı birbirleriyle çatışma içindeki konargöçer kabilelerin etkin kontrolü altındaydı ve yabancılar için güvenlik birkaç kenti dışarıda bırakırsak son derece zayıftı.

İlk Avrupalı kaşifler

On dokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa'nın Yakın Doğu'ya ilgisi tekrar alevlendi. Avrupalı güçler ticari ve siyasi amaçlarla toprak ve iletişim rotaları üzerinde hak iddia etme mücadelesine girdi. O dönemde meslekten arkeologlar olmadığı için arkeolojik kalıntıları ilk keşfedenler Şark'a Avrupalı akınına katılanlar arasından çıktı (Lloyd 1947; Baud 1991; Kuklick 1996; Larsen 1996).

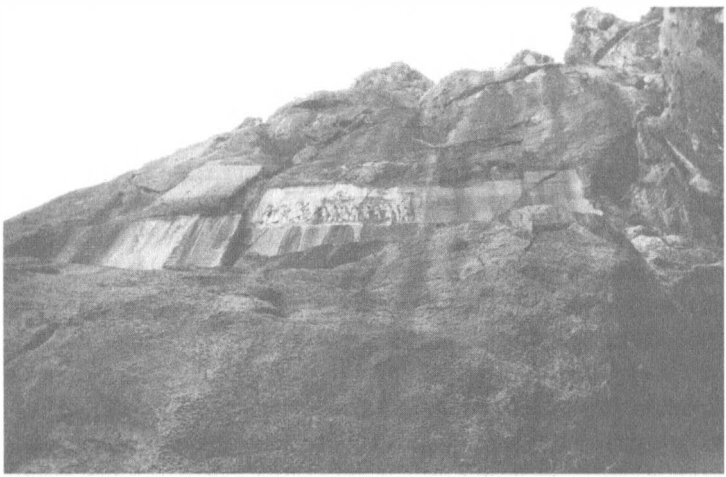
On dokuzuncu yüzyılın ilk arkeolojik kaşifleri arasında, en başta diplomat ya da askerler olmak üzere kimi siyasi mevkilere sahip kişiler, gezgin ve araştırmacılar da vardı. Antik Mezopotamya çalışmaları alanının öncüleri arasında Karsten Niebuhr, Claudius Rich ve Henry Rawlinson bulunuyordu.

Niebuhr 1770'lerde Arap topraklarının keşfi için düzenlenen seferlerden birine katılan Danimarkalı bir mühendisti. Daha sonraki gezileri onu, antik Persepolis kenti harabeleri arasında göze çarpan (kama formlu) çivi yazısıyla yazılmış üç dilli yazıtlardan bazılarını kopyaladığı Acemistan içlerine kadar götürdü. Niebuhr 1778 yılında,

o zamana dek Avrupalıların hiç bilmediği bu kopyaların da bulunduğu gezi anılarını yayımladı.

Rich 1808 yılında, Şark'taki ticari çıkarlarını geliştirmek üzere diplomatik bağlar kurmaya çalışan güçlü bir kuruluş olan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi adına yerleşimci (konsolos muadili) olarak Bağdat'a atandı. Bu görevi boyunca Mezopotamya ve Acemistan'da yolculuklara çıkarak antik höyükleri inceledi ve tarihi eserler topladı. Gezileri onu o dönemde henüz antik Babil olarak kayda geçirilmemiş olan Babil ve Eski Ahit'teki Ninova'yla ilişkilendirilen Koyuncuk bölgelerine götürdü. Rich kazı çalışmaları yapmadıysa da ayrıntılı betimlemelerde bulundu ve buralardaki tecrübelerini de içeren anılarını yayımladı.

Henry Rawlinson Hindistan ordusunda görevli bir İngiliz subayı sıfatıyla İran'ın batısındaki Kirmanşah'a gönderildi. Pers kralı Darius'un Bisütun'daki erişilmesi çok güç bir kayalığa oyulmuş gös-

1.5 Bisütun'daki yazılı kayalık

terişli kaya yazıtı atandığı bölgeye çok yakın mesafedeydi (görsel 1.5). Bisütun yazıtı, Niebuhr'un Persepolis'te kopyaladıkları gibi çivi yazısıyla yazılmış üç dilli bir metindi. Rawlinson yalnızca aslına uygun kopyalar çıkarmak gibi zorlu bir görevi üstlenmekle kalmadı, yazıtın

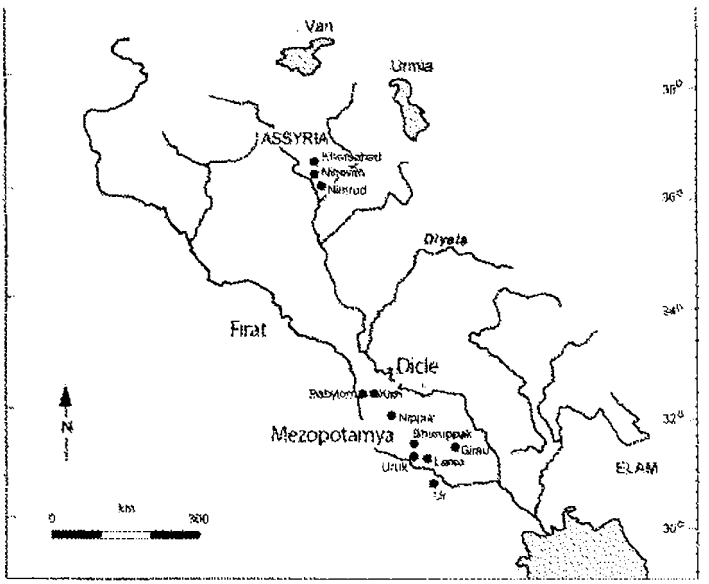
çözülmesi için de çaba harcayarak 1837'de yaygın kabul gören ilk çivi yazısı metin çevirisi olan Bisütun yazıtının Eski Persçe bölümünün çevirisini Kraliyet Asya Araştırmaları Derneği'ne sundu.

Niebuhr, Rich, Rawlinson ve çağdaşlarından bazıları gibi ilk kaşifler arkeolojik keşiflerde bulunurken onları yönlendiren değişen oranlarda romantizm, macera arayışı ve esasen Eski Ahit'in harekete geçirdiği tarihsel bir merak oldu. Mezopotamya'nın geçmişinin ortaya çıkarılması çoğu Avrupalı için aslen Eski Ahit'te adı geçen yerlerin gerçekten var olduğunu göstererek dinsel metinlerin doğruluğunu kanıtlama yollarından biriydi. Mezopotamya ve Acemistan'da arkeolojik araştırmalar 1830'lara kadar büyük oranda bireysel girişime ve özel mali kaynakların varlığına bağlı olarak ilerledi. Rich, Niebuhr, Rawlinson ve diğerleri, seyahat etmelerine, tarihi eserleri ele geçirmelerine ve yolculuklarına dair anlatıları yayımlatmalarına olanak sağlayan belli bir eğitim düzeyine ve maddi güce sahip erkeklerdi. Antik harabe, anıt, yapıt ve topladıkları tarihi eserlerin çizim ve betimlemelerinin de yer aldığı çalışmaları Avrupalıların yavaş yavaş antik Yakın Doğu'nun baştan çıkarıcı öteberisiyle tanışmasını ve Avrupa'da Mezopotamya tarihine yoğun bir ilgi uyanmasını sağladı.

Antik Mezopotamya'ya yönelik merakın yanı sıra Avrupa'nın bölgeye ilgisi de giderek büyüdü. Fransa ve İngiltere'nin, daha sonra Almanya ve A.B.D.'nin de katılacağı sömürgeci genişlemesi neticesinde Yakın Doğu'da bu ülkeler arasındaki güç mücadelesi modern siyasetin yanı sıra arkeoloji alanında da yaşandı. Batı güçlerinin arkeoloji alanındaki mücadelesi, müzelerini doldurmak için "en iyi" antik eserleri bulma hedefiyle antik bölgeler üzerinde hak iddia etme yarışı üzerinden şekillendi.

Paul Emile Botta 1842'de Musul'da Fransız konsolosluğu görevine atandı. Bu yeni makamın oluşturulma amaçlarından biri Ninova höyüğü yakınında resmi bir varlık göstermekti. Botta göreve gelişinin ardından Ninova'da kazılara başladı ancak buluntuların diğer bölgelere kıyasla azlığı hayal kırıklığı yarattı. Botta dikkatini yirmi kilometre uzaktaki Horsabad höyüğüne çevirdi (görsel 1.6). Orada anında Louvre Müzesi'ne gönderdiği devasa taş kabartmaları bularak antik Asurluların varlığına dair ilk doğrudan bilgiyi ortaya koydu.

Botta'nın Ninova'da yaşadığı hayal kırıklığı, çocukluğunda Rich'in gezi yazılarıyla büyülenen bir maceracı olan, sonradan diplomatlığı seçen hırslı Austen Henry Layard'ı hiç etkilememişti. Layard her ikisi de Asur başkentleri olan Ninova'da ve daha sonra Nimrud'da, Asur kanatlı boğaları ve çivi yazısıyla yazılmış binlerce kil tabletin bulunduğu Kral Asurbanipal'in kütüphanesinden parçalar gibi o güne dek hayal bile edilmeyen hazineler ortaya çıkardı. Layard'ın 1849'da basılan, buluşlarını anlattığı eseri (Nineveh and Its Remains – Ninova ve Kalıntıları) kamuoyunun dikkatini hızla üzerine çekti. Layard'ın çalışması eşi benzeri olmayan bulguların yarattığı heyecanın yanı sıra Eski Ahit'in

1.6 Mezopotamya arkeolojisinin öncüleri tarafından 19. yüzyılda incelenen sahalar

doğruluğunu kanıtlama çabaları için de destek sunuyordu; Ninova bütün ihtişamı ve anıtsallığıyla gerçekten var olmuştu. Layard'ın Ninova'daki çalışmaları kendisine daha önce asistanlık yapmış ve muhtemelen yerel halktan Mezopotamya'da arkeolojiyle uğraşan ilk kişi olan Hormuzd Rassam adlı bir Musullu tarafından sürdürüldü.

Layard'ın olağanüstü bulgularının Fransa ve İngiltere arasında bir tarihi eser rekabeti başlatmak gibi bir etkisi daha oldu. Botta bulunan ilk Asur kalıntılarını Louvre'a göndermişti. British Museum yanıt olarak Layard'ın kazıları için kaynak sağlayarak hızla devreye girmeye çalıştı. Karşılığında da, en başta bugün British Museum salonlarında teşhir edilen devasa kanatlı boğa olmak üzere, bulunan bütün tarihi eserler üzerinde hak iddia etti. Tarihi eser yarışı arkeolojik keşif gezilerinin kişisel olarak karşılandığı dönemi sona erdirdi; artık ana kaynak sağlayıcılar arasında müzeler ve hükümetler boy gösteriyordu.

Güney Mezopotamya'daki arkeolojik keşifler kısa ve başarısız oldu. Rich Babil'i kısmen incelemişti. 1850'lerdeki arkeolojik alan yarışı sırasında güney Mezopotamya'da birkaç kısa araştırma kazısı yapıldı. Layard Babil ve Nippur'da, İngiliz jeolog William Loftus Uruk ve Larsa'da ve İngiltere'nin Basra konsolos yardımcısı J. E. Taylor Ur'da çalışmalar yaptı. İngilizlerin çabalarına cevaben Fransız hükümeti de üç Fransız'ı güneye gönderdi, ancak bu geziler hüsranla sonuçlandı. Başat yapıların duvarlarını taş kabartmalarla süsleyen Asurlu yapı ustalarının aksine güney Mezopotamya'nın antik yerleşimcileri taşı çok az kullanmış, hemen her yerde yapılarını, ilk arkeoloji araştırmacılarının nasıl tanıyacaklarına dair hiçbir fikirlerinin olmadığı kerpiçle inşa etmişlerdi. İlk arkeolojik denemelerde çok az sayıda etkileyici yapıt ya da kil tablet ortaya çıktı. Güneydeki çalışmalar ayrıca yerel karışıklıklar ve zor iklim şartları nedeniyle daha sorunluydu.

Yine de kısa bir duraklamanın ardından 1870'lerde bölgeye yönelik arkeolojik ilgi tekrar canlandı. Yirmi yıl önceki hayal kırıklığı düşünüldüğünde bu durum şaşırtıcı gelebilir, ancak bu süreçte yapılan araştırmalar bölgenin incelenmesi için yeni bir dürtü sağlamıştı. Layard'ın Ninova'da bulduğu kil tabletlerin kopyaları arasında aynı çivi yazısıyla yazılmış ama o zamana dek bilinmeyen bir dilin, Sümercenin kullanıldığı çok daha eski metinler vardı. Çift dilli metinlerin varlığı bu dilin çözülmesi için yapılan ilk girişimleri mümkün kıldı. Sümercenin Asur kazı alanlarındaki metinlerin hemen hepsinde kullanılan, Sami dil ailesine mensup Akadcadan tamamen farklı olduğu anlaşıldı.

Biritish Museum'da Ninova metinleri üzerine çalışanlardan biri

olan George Smith, kırık tablet parçalarını birleştirirken Nuh ve tufana dair Eski Ahit'teki mesele büyük ölçüde benzeyen bir Sümer hikayesinin ufak tefek kısımlarını çözebildiği bir metni kısmen yeniden oluşturmayı başardı. 1872 yılında gerçekleşen keşfe dair haberler büyük heyecan yarattı ve bir İngiliz gazetesi Smith'e tabletin kayıp kısmını bulmak için Ninova'ya yapılacak geziyi desteklemeyi teklif etti. Sonuç ilk bakışta inanılmaz görünen, samanlıkta iğne aramak kadar zor olan kayıp parçanın bulunmasıyla sınırlı kalmadı, koca bir kayıp uygarlığın varlığı fark edildi ve güney Mezotopamya'da yaşamış bu uygarlığa Sümer adı verildi.

Güney Mezopotamya'daki yeni kazıların ilki Fransız Konsolosu Ernest de Sarzec'in yönetimi altında Tello'da yapıldı. De Sarzec yerlilerin bölgede taş yontular bulduklarına dair söylentileri duyunca buranın çekimine kapılmıştı. Kazılara 1872'de başlayan de Sarzec sözü geçen yontulardan bulmasının verdiği cesaretle neredeyse yirmi yıl boyunca çalışmalarına devam etti. Buradaki yontular kent yöneticilerini Mezopotamya topraklarında daha önce bulunan eserlerden hiçbirine benzemeyen bir biçimde tasvir ediyordu. De Sarzec'in kazılarının gün ışığına çıkardığı hazineler yontularla sınırlı değildi; çalışmalarda Sümerce yazılmış binlerce kil tablet de bulundu.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Mezopotamya ve İran sınırları dahilindeki komşu bölgelerin antik mirası rakip Fransız ve İngilizlerce paylaşıldı. En iyi arkeolojik sahalar için yaşanan bu emperyalist çekişme, insanlık tarihinin, Avrupa uygarlığının Yakın Doğu'da başlamış olan uzun vadeli ilerlemenin doruk noktası olduğu tek bir evrimsel rota izlediği yönündeki hakim kanıdan besleniyordu (Larsen 1989a). Arkeolojik keşifler Avrupalıların köklerini belirlemeye çalışma projesinin bir parçasıydı. Batı uygarlığının ilk adımlarının aranması, müze ve hükümetlere arkeolojik araştırmalara kaynak aktarmaları ve dolayısıyla uygarlığın adım adım ilerleyişini ortaya koyacak tarihi eser koleksiyonlarını zenginleştirmeleri için yeterli motivasyon sağlıyordu. Bunun yanı sıra arkeoloji hobi olmaktan çıkıp bir meslek dalına dönüşüyor, üniversiteler bu yeni akademisyen sınıfı için bölüm ve kadrolar açıyordu. Mezopotamya arkeolojisinin gelişmesi arkeolojik çalışmaları desteklemeyi hedefleyen kurumların kurulmasıyla daha da

hızlanıyordu.

Bu kuruluşlardan Délégation Scientifique en Perse (Acemistan Bilimsel Heyeti), Acemistan'da arkeolojik ve başka bilimsel çalışmaların yapılması için 1897 yılında, Deutsche Orient-Gesellschaft (DOG – Alman Şark Derneği) ise 1898 yılında kuruldu. DOG'un ortaya konan amaçlarından biri, dinsel kavramların yanı sıra zaman hesaplama sistemi, astronomi, ağırlık ve ölçüler gibi Batılı bilimsel kavramların öncülleri de dahil olmak üzere Avrupa kültürünün köklerinin bulunmasıydı. Çalışmalarına bağımsız olarak başlayan DOG hızla Kayser 2. Wilhelm ve Alman hükümeti tarafından tanındı ve desteklendi (Larsen 1989a).

Günümüzün standartlarıyla bir yüzyıl öncesinin edimlerini yargılamak mantık dışı da olsa zamanın arkeolojik araştırmalarının çoğuna hakim olan yıkıcılıktan şikayet etmemek elde değildir (bkz. kutu 1). Tarihi eserlerin ortaya çıkarılmasına yarayan hemen her yöntem kabul görmüş ve höyüklerin alt katmanlarına erişmek için tünel kazılması genel uygulama haline gelmişti (görsel 1.7). Sahaların kazılması için yüzlerce yerel işçi çalıştırılmıştı; Fransız eski mühendis yeni kaşif Jacques de Morgan'ın Susa'da aynı anda bin iki yüz işçi çalıştırdığı söylenir. ABD'nin Nippur'a yönelik Mezopotamya'daki ilk arkeolojik keşif gezisi ise plansız programsız bir kil tablet arama girişiminden başka bir şey değildi (Kuklick 1996). Ancak başka amaçlar müzeler için malzeme bulma anlayışının yerini alınca daha sistemli kazı yöntemleri geliştirilmeye başlandı.

Yeni yöntemler, yeni araştırmacılar

Yirminci yüzyılın başında Alman arkeologlarının sahneye çıkışıyla Mezopotamya arkeolojisinde yeni hedef ve yöntemler benimsenmeye başladı (Lloyd 1947; Kuklick 1996:ch. 7). Babil'de 1899 yılında kazıya başlayan Robert Koldewey ve birkaç yıl sonra Asur'u da kazmaya başlayan asistanı Walter Andrae aslen mimari tarihle ilgileniyorlardı. Müzelerin sergi kasalarını doldurmak için nesne toplamaya karşı değillerdi, hem Babil hem Asur kazısının masrafları da kısmen Berlin müzeleri tarafından karşılanıyordu, ancak ikilinin esas kaygısı yapıların tarihiydi. İlk amaçları güney Mezopotamya'da kendilerinden

önceki tüm çalışmaların başına bela olan meseleyi halletmek, kerpiç mimarinin izini nasıl bulacakları sorusuna yanıt vermekti. Kerpiçten modern evlerde oturan yerli işçilerin yardımıyla gerekli becerileri kazanmayı başardılar; bu bilgiler o dönemden itibaren Mezopotamya'da çalışan arkeologların teknik repertuarının ayrılmaz bir parçası haline geldi.

KUTU 1: Kazı teknikleri

Stratigrafik kazı ilkeleri günümüzün arkeoloji öğrencilerinin öğrendiği ilk derslerden biridir. Ne var ki bugün bizim için çok net olan, stratigrafik gözlemlerin arkeolojik kayıtlarla ilgili kilit bir bilgi kaynağı olduğu bilgisi 19. yüzyılda Mezopotamya'da kazı yapanlar için geçerli değildi. Onları yöneten arzu sanat eserlerini, çivi yazılı tabletleri ve daha az önemli olmakla birlikte önemli yapıları açığa çıkarmaktı, bu işlemler içinse stratigrafik bilgiye ihtiyaç yoktu. Aksine en kısa sürede en çok nesnenin elde edilmesini sağlayan yöntemler tercih ediliyordu.

Bunlardan biri tünel kazmaktı. Tünelin höyüğün aşağı kısımlarına daha hızlı ulaşmak için höyüğe kenarından ya da çaprazlama girilmesini sağlamak gibi bir avantajı vardı (bkz. görsel 1.7). Ancak bu stratejiyle stratigrafik ilişkiler güvenilir bir biçimde meydana çıkarılamaz. Stratigrafi 20. yüzyılın başlarında Mezopotamya arkeologlarının saha yaklaşımlarının temel parçalarından biri haline gelince tünel kazma yöntemi terk edildi.

Stratigrafiye yönelik ilginin artışıyla zamandizin oluşturmak için arkeolojik gözlemlerin giderek daha fazla kullanılması aynı zamanlara denk geldi ve stratigrafik derinlik ölçümü yapılan yerlerin kazılması önem kazandı. Bu sondaj noktaları bilindik çukurlardan daha küçüktü ve esasen tabaka dizilimi ve kazı sırasında rastlanan yapıtların incelenmesine izin verecek şekilde kazılıyordu. Farklı sahalardaki tabakalı kesitlerden çıkarılan yapıt biçimlerinin karşılaştırılmasıyla yapıt biçimlerinin ardışıklığına dayalı olarak bölgesel zamandizinleri oluşturmak mümkündü. Bugün en fazla 1-2 metre genişliğinde ve 4-5 metre derinliğinde yapılan stratigrafik sondajlar bir sahanın işgal ettiği alanın uzunluğu ve dizilimiyle ilgili başlangıç niteliğinde fikir edinmek için yaygın olarak kullanılan bir teknik olmayı sürdürüyor.

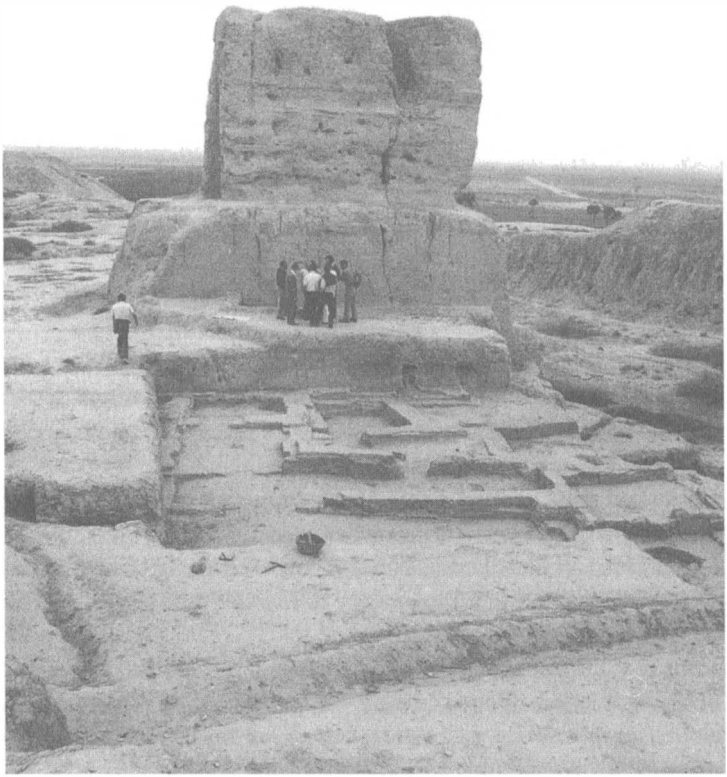
Yirminci yüzyılın ortalarında antropolojik arkeoloji yaklaşımının Mezopotamya'ya gelişine dek eleme ve suda yüzdürme yöntemleri arkeologların saha repertuarının geleneksel elemanları olarak benimsenmemişti. Maalesef son dönemlerdeki kazıların çoğunda da bu teknikler, yapıtların ve biyolojik kalıntıların sistemli bir şekilde geri kazanılması için yalnızca ara sıra kullanıyor. Kazı yapanların ağzından sıklıkla bu yöntemlerin çok zaman alıcı olduğu iddiası duyuluyor, ancak arkeolojik kaynakların yenilenebilir olma-

dığı düşünülürse bu oldukça su götürür bir iddia olmaktan kurtulamıyor. Yapıt ve biyolojik kalıntıların yoğunluklarını hesaplayarak bunlarla ilgili anlamlı nicel karşılaştırmalar yapmak için elzem olan kazılan alanın hacminin ölçülmesi işlemi ise çok daha seyrek uygulanıyor (Wright, Miller ve Redding 1980). Aşağıdaki örnekte, A alanından B'ye oranla beş kat daha fazla orak bıçağı çıkarıldığı, buna karşılık B alanının çok daha küçük olduğu görülüyor. Sonuç olarak B alanındaki orak bıçağı yoğunluğu aslında A alanındakinden daha fazla oluyor.

	Orak bıçağı sayısı	Kazılan hacim (m3)	Orak bıçağı yoğunluğu (m3 başına)
A konumu	20	5.0	20 / 5.0=4.0
B konumu	4	0.5	4 / 0.5=8.0

Andrae Asur kazısında özenli mimari kazı geleneğini bir adım daha ileri götürerek höyük derinliklerini ölçmek için stratigrafik sondajı düzenli olarak kullanmaya başladı. Böylece tabanın altında ne olduğunu öğrenmek için metrelerce tünel kazmak tarihe karıştı. Aşağı tabakadaki daha eskiden kalma yapıyı açığa çıkarmak için duvarları kaldırmadan önce her bir yapı işaretlendi, temizlendi ve planlandı. Mimari ve yapıt biçimlerinin zamandizinsel sırasına ilginin artması sayesinde Mezopotamya arkeolojisinde stratigrafik sondaj hızla popüler bir yöntem haline geldi. Flinders Petrie çok uzak olmayan bir bölgede, Mısır ve Filistin'de zamandizinsel sıralamaları belirlemek için seramik tipolojilerinin kullanımına öncülük etti. Bu yöntemler sayesinde arkeologlar çıkan malzemeyi zaman aralığına göre, yazılı yapıtların varlığına gerek duymadan düzenlemeye başladılar.

Arkeoloji 1. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve Yakın Doğu'da Fransız ve İngiliz manda yönetimlerinin kurulmasıyla yeni bir sürece girdi. Manda idarelerinin görünürdeki amacı Irak, Suriye ve eski Ürdün devleti gibi yeni kurulan devletlerin bağımsızlık kazanma aşamalarına rehberlik etmekti. Bu devletlerin her biri farklı dinlere mensup ve farklı diller konuşan insanlardan oluşan yeni birimler olduğundan manda yönetimlerinin hedeflerinden biri yeni ülkeler için ulusal kimlikler yaratmaktı. Ulusal kimlik inşasının

1.7 Susa'da bir tünelin kalıntıları. "Tanık bloku" adı verilen, Akropol höyüğünün üst tabakalarından bugüne kalan tek kısım olan çökelti bloğunun sağ üst köşesinde bir delik şeklinde görünüyor (Henry Wright'in izniyle kullanılmıştır).

yollarından biri de arkeolojik geçmişin de dahil olduğu kültür mirasının öneminin vurgulanmasıydı. Yapıtların dağıtımını düzenlemek için, hangilerinin arkeologların maddi destekçilerine gideceğine, hangilerinin eserlerin bulunduğu ülkede kalacağına dair hükümler barın-

dıran eski eserler yasaları oluşturuldu. Yeni kurulan devletler ellerinde kalan malzemeyi yerleştirmek üzere kendi müzelerini inşa etmeye başladılar.

Ulusal kimlik diye bir şeyin bilinmediği bir yerde ulusal kimlikler yaratma ve bu amaçla arkeolojiyi kullanma çabalarının bölgedeki arkeoloji çalışmaları üzerinde doğrudan etkisi oldu. Eski eserler yasaları, yabancıların yürüttüğü, tek amaçları kendi müzeleri için koleksiyon ele geçirmek olan kazılara son verilmesini sağladı. Bu değişiklik başta bölgesel zamandizinin belirlenmesi olmak üzere bir dizi yeni araştırma hedefinin önem kazanmaya başlamasına katkıda bulundu.

1. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllardaki kazıların çoğu savaş öncesi eğilimi sürdürerek güney Mezopotamya'daki Sümer sahalarına odaklandı. DOG Almanların Uruk'taki eski kazılarını sürdürdü, Fransızlar Kiş kazılarına başladı, Amerikalılarsa Şuruppak'ta ve Diyala bölgesinde çok sayıda sahada çalışmalar yaptı. Aynı zaman dilimine ait mimari kalıntıların geniş ölçekte ortaya çıkarılmasını sağlayan yoğun yatay kazıların yanı sıra derin stratigrafik sondajlar da araştırma stratejisinin önemli bir parçasını oluşturuyordu. Bu yeni malzeme bolluğu karşısında arkeologlar çeşitli sahalar ve yapıt biçimleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi ihtiyacını duymaya başladılar. Mezopotamya'da çalışan uzmanlar 1930 yılındaki bir konferansta bütün Mezopotamya bağlamında çömlek ve diğer yapıt biçimlerine dayalı olarak zamandizinsel dönem tanımları üzerinde bir uzlaşmaya vardı. Halen antik Mezopotamya'nın zamandizinsel sisteminin temelini oluşturan bu dönemler Obeyd, Uruk, Cemdet Nasr, İlk Hanedanlar olarak isimlendirildi. Zamandizine yönelik ilginin arkasında yatan nedenlerden biri Sümer sorunuydu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Sümerce yazılı tabletlerle ilişkili olarak bulunan yapıtların kendine özgü biçiminin farkına varılmıştı.

Bu gözlem arkeoloji alanında geçerli olan yayılmacılık eğilimine uygun olarak Sümerlerin kim olduğuyla, nereden geldikleriyle ve ne zaman güney Mezopotamya'ya ulaştıklarıyla ilgili sorulara yol açtı. Sümer sorunuyla ilgili araştırmaların temel önermesi hem dilin hem de yapıt ve mimari biçimlerinin farklı insan gruplarıyla özdeştirilebileceğiydi. Dolayısıyla Sümerlerin ne zaman güney Mezopotamya'ya

geldiğini belirlemek için maddi kültürde biçimsel bir kopuş noktası aramak zorunlu hale geldi.

Sanatsal temalar ve ayırt edici mimari özellikler de Sümerlerin nereden geldiğine dair ipuçları sağlayan veriler olarak ele alındı. Popüler bir görüş üçüncü binyılda güney Mezopotamya'da yaşayanların zigurat olarak bilinen tapınaklarını geniş, çok katlı kerpiç platformlar üzerine inşa etme eğilimlerinin dağlı kökenlerini açığa vurduğu yönündeydi. Daha karanlık bir örnek olarak, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki ırkçı görüşlerin geçmişe yansıtılmasıyla, yazı dili olarak Sami dil ailesinden Akadca kullanan insanların Sümerceyi kullananlardan aşağı olarak betimlenmesi hatırlanabilir (Becker 1985).

Özetle, Mezopotamya'da 1920 ve 1930'larda yapılan arkeolojik çalışmaların çoğunluğu mümkün olan her fırsatta belirli toplum ve olaylardan bahseden yazılı belgelerle desteklenen kültür tarihi, sanat ve mimarlık tarihine duyulan ilgi tarafından yönlendirildi. Bu kaygılar Mezopotamya arkeolojisinde bugün dahi önemini korumakla birlikte 2. Dünya Savaşı ve sonrasında son derece farklı sorular ve araştırma hedefleri ortaya çıktı, ayrıca arkeoloji siyaseti de önemli değişimler geçirdi.

2. Dünya Savaşı'ndan günümüze

2. Dünya Savaşı sırasında Mezopotamya'da arkeolojiyle uğraşanlar bakımından çok önemli bir değişim meydana geldi. Çoğu yabancı arkeoloğun Irak'taki çalışmalarını geçici olarak bırakmasıyla Iraklı arkeologlar kendi projelerinin tasarımında büyük rol oynamaya başladılar. Bu projelerden büyük ihtimalle en ünlüsü, yakın tarihli çalışmalara dek güney Mezopotamya'daki yerleşimlerle ilgili en eski kanıtların kaynağı olan Eridu'daki kazıdır.

1940 ve 1950'lerde arkeoloji disiplininde entelektüel eğilimlerin değişmesi yeni araştırma konularını ön plana çıkarırken Mezopotamya arkeolojisi de bundan nasibini aldı. Chicago Üniversitesi'nden Robert Braidwood'un neolitik döneme dair araştırmaları gıda üretimi ve köy hayatının kökenlerine yönelik ilgiden beslendi. Braidwood'un çalışmaları Mezopotamya'da ekonomik örgütlenme ve kültürel çevrebilim, yani insan toplumları ve doğal çevre arasındaki etkileşimler üzerine

odaklanan ilk çalışmalardan biriydi. Gezileri arkeologların yanı sıra doğa bilimlerinden uzmanların da dahil olduğu çok-disiplinli girişimlerdi. Genellikle tarih öncesi dönemlerde uzmanlaşmış, antropoloji eğitimi almış arkeologların çalışmalara katılması o dönemden itibaren Mezopotamya'daki arkeolojik araştırmaların küçük ama değişmez bir özelliği haline geldi.

Farklı sorunlar genellikle farklı yöntemler gerektirir. Arkeologlar sadece kazılara odaklanmak yerine Thorkild Jacobsen ve Robert McCormick Adams'ın yaratıcı çalışmalarının ışığında bölgesel yerleşim etütleri yapmaya başladı. Etütler yerleşim örüntülerinin ve arazi kullanımının çalışılmasına; insanların nerelerde yerleştiği, neden belli alanları seçtikleri, hangi doğal çevre özelliklerinden ne şekillerde yararlandıkları gibi soruların araştırılmasına olanak sağlıyordu. Yerleşim örüntüleri çalışmaları ilgiyi tekil sahalardan bütün bir bölgeye yönelti. Daha önce büyük höyüklerden daha önemli tarihi eserler çıkarma ve buralarda daha kapsamlı stratigrafik kesitler bulunma ihtimali yüzünden neredeyse yok sayılmış köy yerleşimlerine ilk kez ilgi gösterilmeye başlandı.

Amerikan antropologları 1960'lardan başlayarak devletlerin ve kentli toplumların gelişimine özel ağırlık veren kültürel evrimle ilgili çalışmalarını Mezopotamya'daki arkeoloji ortamına taşıdılar. Kültürel çevrebilimde de revaçta olan evrimci yaklaşım kültürler arası karşılaştırmayı ön plana aldı; bu görüşe göre Mezopotamya kültürel değişimle ilgili daha genelgeçer açıklamalara ulaşmak için araştırılması ve diğerleriyle kıyaslanması gereken örneklerden biriydi. Henry T. Wright ve Gregory Johnson ekonomik ve siyasi örgütlenmeyi araştırmak için işletme ve enformasyon kuramından alınan kavramları kullanarak Mezopotamya'daki ilk devletlerin evrimini inceledi. Robert Adams kültürel çevrebilimle siyasi örgütlenme analizlerini bir arada kullandığı bir yöntemle kentli toplumlar üzerindeki araştırmalarını sürdürdü.

Bölgesel etütler ve yerleşim örüntüleri analizleri devlet ve kentsel gelişme üzerine çalışan akademisyenlerin önemli araçları arasında var olmayı sürdürdü. Dahası, ekonomik ve idari örgütlenmeyle ilgili yalnızca büyük kent merkezlerinin incelenmesinden elde edilecek bilgilere kıyasla daha dengeli bir resim ortaya çıkarmak adına kazılar

için genellikle küçük alanlar seçildi. Her ne kadar eleme ve yüzdürme yöntemlerinin bölgedeki kazıların çoğunda standart hale gelmesi için daha vakit varsa da, yapıtların niceliksel olarak karşılaştırılmasına verilen önemin artışı ve ufak yapıtların ve biyolojik malzemenin geri kazanılması Mezopotamya kazılarında kullanılan tarihi eser çıkarma yöntemlerinde devrim yarattı. Sistematik geri kazanım yöntemlerinin uzun zamana mal olması yapı planlarının tamamını açığa çıkarmayan ancak bulunan örneklerin istatistiksel olarak değerlendirilmesi stratejisine dayanan daha küçük kazıların artışıyla sonuçlandı.

Mezopotamya arkeolojisinde yakın zamanda kullanılmaya başlanan bir yaklaşım, Immanuel Wallerstein'ın modern kapitalist dünya üzerine araştırmalarına dayanan dünya-sistemler kuramıdır. Dünya-sistemler kuramı tekil sahalara, hata bölgelere odaklanılması geleneğinin yetersiz olduğu görüşünü savunan arkeologlar tarafından benimsenmiştir. Guillermo Algaze, Philip Kohl ve Christopher Edens gibi dünya-sistemler yaklaşımını savunanlar analiz ölçeğinin, özellikle farklı ekonomik ve siyasi gelişme ve dolayısıyla iktidar düzeylerinin var olduğu bölgeler arası ilişkileri kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiğini öne sürerler.

Günümüzde dahi bölgedeki araştırmaların yalnızca küçük bir kısmı antropolojik arkeoloji tarafından yönlendirilmekte olmasına karşın, yaklaşımın bölgede tanınmasının Mezopotamya arkeolojisi üzerindeki etkisi son derece önemlidir. Bu kitaba rehberlik eden ekonomi politik ve feminizm yaklaşımları da yakın geçmişte antropolojik yaklaşımlar dağarcığına dahil olmuştur.

Kuramsal çerçeve

Kültürel çevrebilim, kültürel evrim ve dünya-sistemler kuramı kültürel değişimin soyut, genellenebilir süreçleriyle ilgilenir. Bu tür yaklaşımlar arkeolojinin, bütün insani kazanımların neredeyse hepsi erkek olan birkaç önemli insana atfedildiği, tarihi büyük adamların yaptığına dair görüşten temizlenmesi yönünde önemli adımlar attı. Ne var ki soyut reçeteler ve kültürler arası genellemeler, meseleyi bilinçli insan müdahalesinden bağımsız çalışan mekanik süreçlere indirgeyerek, tarihi yapan insanları bir nebze de olsa bu tarihin dışına atmış

oldu. Ekonomi politik ve feminizm temelli bakış açıları bu eğilimlere karşı mücadele edilmesine ve büyük ölçekli süreçlere verilen ağırlığın dengelenmesine yardımcı olmaktadır.

Ekonomi politik

"Ekonomi politik" kavramı uzun bir geçmişe sahiptir, anlamıysa zaman içinde önemli değişikliklere uğramıştır. Adam Smith gibi geç on sekizinci yüzyıl ve erken on dokuzuncu yüzyıl yazarları için kavram (haneye karşıt olarak) ulusların ekonomilerinin incelenmesi anlamına geliyordu. Bu yazarlar ekonominin doğal yasalara uygun olarak işlediği görüşünü savunarak onu belirli toplumsal ve siyasi ilişkilerden ayırdılar. Karl Marx'ı, maddi üretim temelde toplumsal bir olgu olduğundan, ekonominin ancak toplumsal ve siyasi ilişkilerle bütünleşik olarak anlaşılabileceği tezini savunduğu "ekonomi politiğin eleştirisi"ni yazmaya götüren de bu ekonomi tasarımıydı (Marx 1970 [1859]; Wolf 1982:7–8, 19–20).

Günümüzde ekonomi politiğe ilgisini açığa vuran çoğu antropolog Marx'ın başlattığı geleneğin izinde gidiyor. Marx'ın eleştirisinden yararlanan antropolojik ekonomi politik, ekonomik ilişkileri temelde sebep sonuç ilişkilerine dayalı ve kapsayıcı bir soyutlama olarak değil, siyasi ve toplumsal ilişkilerle iç içe geçmiş bir olgu olarak görür (Cobb 1993). Antik toplumlarda ekonomik ilişkilerin siyasi ve toplumsal ilişkilere gömülü ve onlardan ayrılmaz olduğu kavrayışı, ekonomik antropolojinin (Marksist olmayan) özselci okulunun yaklaşımına yakındır. Ekonomist Karl Polanyi'nin çalışmalarıyla (Polanyi, Arensberg ve Pearson 1957) yakından bağlantılı olan özselci yaklaşım antik, kapitalizm öncesi ve modern kapitalist ekonomiler arasında keskin farklar olduğunda ısrar eder.

Antropolojik ekonomi politik çalışmaları "servet ve güce eşitsiz erişime dayalı toplumsal ilişki çözümlemeleri"yle de uğraşır (Roseberry 1989:44). Servet ve güce eşitsiz erişimden kaynaklanan ve bu erişim dengesizliği üzerinden açığa vurulan eşitsizliklere analitik olarak odaklanmak, ekonomik girişimleri, örneğin kıtlığa verilen yanıtlar olarak görmek yerine, ekonomik etkinliklerin bazı insanların servet ve gücünü artırmak üzere ne şekillerde yapılandığını ön plana

çıkarır. Ekonomi politik bir bakış açısı ayrıca çok sayıda analiz ölçeği kullanmanın önemini vurgular. Hiçbir toplum yalıtık olmadığından topluluklar arası etkileşimler üzerine araştırmalar toplumsal, ekonomik ve siyasi ilişkilere dair antropolojik bir kavrayışın vazgeçilmez bir parçasını oluşturur. Devletler gibi siyasi oluşumların kurulduğu düzey olan topluluk üstü etkileşimlerle ilgilenen analiz ölçeği, metaforik olarak "küresel düzey" şeklinde adlandırılır. Pratikte bu ölçeğin ne kadar geniş olduğu ele alınan tikel meseleye bağlıdır; kimi durumlarda çok sayıda komşu bölgeye, kimisinde bütün bir kıtaya ve hatta dünyanın büyük bir kısmına atıfta bulunuyor olabilir. Küresel bir analiz ölçeği yerinde ve gerekli olsa da antropologlar geleneksel araştırma birimleri olan topluluğun göz ardı edilmeyeceği üzerinde görüş birliği içindedir. Kapsamlı meta üretimi ve tüketimi de dahil olmak üzere çoğu temel ekonomik etkinliğin gerçekleştiği ve küresel kararların insanların yaşamları üzerinde nihai etki yarattığı yer, hanelerin içi ve topluluğa ait haneler arasındaki ilişkilerdir. Ancak bu ilişki tek yanlı değildir; insanların bu yerel düzeydeki eylemleri dolaylı da olsa küresel yapılar üzerinde etkide bulunur.

Ekonomik, siyasi ve toplumsal alanların kesiştiği çok çeşitli durumlarla bu kitap boyunca tekrar tekrar karşılaşacağız. Ekonomik kaygıların yalnızca neyin kim tarafından üretileceğiyle ilgili kararlara değil, aynı zamanda yerleşim örüntüleri, mezarlara zenginlik işareti olan nesneler konması ve anıtların inşası gibi birbirinden ayrı gibi görünen alanlara da nüfuz ettiğini göreceğiz. Dahası, bu tür etkinliklerin farklı uzamsal ölçeklerde incelenmesinin aksi halde elde edilemeyecek önemli bir anlayış sağlayacağının da altı çizilmelidir.

Feminist antropoloji

Feminist antropoloji dikkatini toplumsal değişimin farklı toplumsal cinsiyete sahip insanlar üzerindeki farklı etkileri ve bunlara verilen yanıtlara yöneltir. Toplumsal cinsiyet feminist analizlerin merkezi kavramlarından biriyse de akademisyenler sınıf, ırk ve etniklik gibi sosyokültürel olarak inşa edilmiş diğer kategorilerin toplumsal cinsiyetle hangi bağlamlarda kesiştikleri ve bu kategoriyi nasıl dönüştürdükleri konusunda giderek daha fazla farkındalık kazanmışlardır. Feminist-

lerin çoğu için toplumsal cinsiyetin biyolojik cinsiyetten farklı bir kavram olduğu bilinen bir gerçektir. Biyolojik cinsiyet kişinin içine doğduğu toplum ya da kültürden bağımsız bir nitelikken toplumsal cinsiyet tamamen sosyokültürel bir icattır. Toplumsal cinsiyet, örneğin – özgül bir toplumsal ve tarihsel bağlam içerisinde – kadın cinsine mensup insanlardan beklenen davranışlar ve onların ne tür etkinliklere müdahil olmaları gerektiği gibi, genellikle belirli bir insan kategorisine yüklenen beklenti ve nitelikleri içerir (Moore 1988:12–41).

Feminist arkeologlar hane ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü üzerine çalışmaları toplumsal cinsiyet ve bu kategorinin toplumsal, siyasi ve ekonomik süreçlerle ilişkilerini ortaya çıkarma girişimleri için özellikle verimli bulurlar. Ne hane çalışmaları ne işbölümü çözümlemeleri toplumsal bilimler için yenidir; aile, toplum ve erkek egemenliğinin kökenleriyle ilgili çalışan akademisyenler işbölümünü ve hane ortamını uzun süredir kritik öneme sahip analiz düzeyleri olarak görmektedirler (örn. bkz., Engels 1972 [1884]). "Hane" kavramı tanıdık ve genel geçer bir anlama sahip olsa da antropologlar ve arkeologlar bütün kültürler için geçerli olabilecek bir hane tanımı belirlemenin son derece zor olduğu kanısındadır. Bu konuda iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Biri hane bileşimine (hanehalkının kimlerden oluştuğuna) odaklanırken diğeri hanenin işlevini (hanehalkının ne yaptığını) merkeze alır. Arkeologlar, kısmen arkeolojik veriler üzerinden hane bileşimi meselesinin ele alınmasıyla ilgili kaygılardan dolayı işlevsel tanımlara ağırlık verirler. Hanenin toplumsal yeniden üretimin; yani temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik üretimin, tüketimin, sosyalleşmenin, üremenin, kaynakların toplanması ve iletiminin merkezi olduğuna dair genel bir uzlaşı bulunmaktadır (Smith, Wallerstein ve Evers 1984; Ashmore ve Wilk 1988; Moore 1988:54–55).

Feministler hanehalkının ne yaptığı meselesini merkeze almanın yanı sıra, hanenin hemen her zaman kadın emeğinin ana mekanı olduğuna dikkati çekerek hane bileşimine odaklanmanın önemine de işaret ederler (Moore 1988:55; Tringham 1991). Feministlerin hane etkinliklerinin toplumsal yeniden üretimdeki merkezi rolü üzerindeki ısrarının ekonomi politik araştırmalarıyla önemli bir bağı vardır. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün

ağırlıklı rol oynadığı hane içi etkinlik ve ilişkilerin daha geniş ölçekli siyasi ve ekonomik süreçlerin merkezinde yer aldığını düşünen (Yanagisako 1979; Tringham 1991:102) feministler ve ekonomi politik uzmanlarının ikisi de, farklı ölçeklerde analiz ihtiyacının farkındadır ve küresel ve yerel süreçler arasındaki ilişkileri incelerler. Dahası haneyi durağan, değişime dirençli ve sabit olarak düşünmek yerine onu geniş ekonomik ve siyasi alanlara dahil edersek, bu kategori iç ve dış değişimlere pek çok biçimlerde yanıt veren dinamik bir birim olarak görülebilir. Hanenin (toplumumuzda halen geçerli olan) "yalnızca" azımsanan ev içi işlerin yürütüldüğü mekanlar olduğu, ciddi siyasi etkinliklerin ise kamusal alanda gerçekleştiği algısının aksine, feministlere göre siyasi olanla hanede olan tamamen iç içe geçmiştir (Yanagisako 1979:191; Hart 1992:122–25; karş. Moorey 1994:16).

Dolayısıyla, feminist yaklaşımdan beslenen bir araştırma geniş kapsamlı siyasi, ekonomik ve toplumsal değişikliklerin toplumsal yeniden üretim ve hane örgütlenmesine nasıl etki ettiği; hanenin değişen dış taleplere yanıt vermek için ne tür stratejiler kullandığı ve bunların toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü nasıl etkilediği sorularını soracaktır. Bu soruların temelinde ekonomik, toplumsal ve siyasi alanlardaki değişimlerin kadın ve erkek, yetişkin ve çocuklar arasındaki ilişkileri ciddi biçimde etkilediği ve hanedeki değişimlerin de geniş ölçekli toplumsal dönüşümlere katkıda bulunduğu varsayımı yatmaktadır.

Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü yalnızca arkeolojik verilerden çıkarsamak zordur. Mezopotamya'da resimyazı ve metinler gibi ek kanıtlara sahip olduğumuz için şanslıyız. Yine de bu değerli kaynaklar temkinli bir şekilde kullanılmalıdır. Resimyazı ve metinler insanların yaptıklarının ya da yapılması beklenen şeylerin temsilleridir. Bunlar insanların aslında ne yaptığıyla basitçe ya da doğrudan doğruya örtüşmek zorunda olmadığı gibi toplumun tüm tabakalarının bakış açılarını ortaya koymazlar (Pollock 1991b). Yine de toplumsal cinsiyete dayalı emek ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini incelemek için kullanışlı bir başlangıç noktası sunarlar.

Tartışma

Mezopotamya arkeolojisi günümüzde çok çeşitli araştırma hedef-

leri ve bu hedeflere ulaşma yollarıyla ayırt edilmektedir. Artık yalnızca tekil sahalar düzeyinde değil bölgesel ve bölgeler arası düzeylerde de rutin olarak çeşitli sorular soruyor ve siyasi ve ekonomik örgütlenme, güç ilişkileri ve genel kültürel değişim süreçleriyle ilgili sorunsalları göz önünde bulunduruyoruz. 200 yıldır süregelen araştırma birikimine rağmen antik Mezopotamya'yla ilgili bilgilerimizde ciddi eksiklikler bulunuyor. Bazı bölgeler ve zaman dilimleri diğerlerine nazaran çok daha yakından incelenmiş durumdalar. Bugün bizi ilgilendiren soruların çoğuna yanıt vermek için geçmiş kazılarda toplanan veriler halen yetersiz. Ancak eski arkeologların çalışmalarıyla ilgili çok eleştirel olmamak gerekiyor, onların öncü çabaları olmadan bugün arkeoloji disiplinini icra edecek yöntembilimsel ve deneysel arkaplana sahip olamayacağımızı da aklımızda tutmalıyız. Bizden sonra gelecek akademisyenler de geç yirminci yüzyıl arkeolojisinin tatminkar olmaktan uzak yorumlarını ve yetersiz yöntemlerini kesinlikle kınayacaklardır.

Bugün kimilerinin antik Mezopotamya arkeolojisi üzerine, kimilerininse – Asur bilimciler[4] – antik dillerde uzmanlaşmaları gelenekselleşmiş durumda. Bu ayrım kısmen geçen yüzyıl boyunca artan profesyonelleşme ve tüm akademik disiplinlerdeki uzmanlaşmadan kaynaklanıyor, ama başka sebepler de var. Mezopotamya'yla ilgili belgelerin zenginliği ve bunların erken bir dönemde çözülmüş olması birçok akademisyeni bu belgeleri antik dünyayla ilgili ana kaynaklar olarak görmeye teşvik etti. Antropoloji eğitimi almış arkeologların 1940'larda Mezopotamya'ya gelişiyle hemen hemen aynı dönemlerde, tarih öncesi çağlara odaklanan araştırmaların başlaması sayesinde arkeoloji, sorulması gereken soru tiplerini belirleme ve metinsel veri gerektirmeyen yanıtlar verme konusunda daha büyük bir rol üstlenmeye başladı. Bununla beraber bu ayrım halen geçerliliğini koruyor ve her ne kadar "yazının bulunuşu[nun] hiçbir önemli tarihsel dönüm noktası oluştur[madığı]" (Nissen 1988:3) haklı olarak öne sürülebilirse de, yazılı metinlerin ortaya çıkışı antik Mezopotamya araştırmalarının yürütülme biçiminde azımsanmayacak bir fark yarattı. Tarihsel dönemleri çalışan Asur bilimciler ve arkeologlar antik düşünce ve seçkin sınıfın ürünleri üzerinde duran tikelci araştırmalar üretme eğilimine girdiler, antropolojik arkeologlar ise daha çok tarih öncesi dönemlere

4 Asur bilim: Yalnızca Asur bölgesini değil, antik Mezopotamya'nın tamamını ve çivi yazısı kullanan ilgili kültürleri kapsayan arkeolojik, tarihsel ve dilbilimsel çalışmalar alanı (ç.n.).

yoğunlaşarak karşılaştırmalı bir bakış açısıyla davranış ve davranışların maddi dışavurumları üzerine araştırmalarla meşgul oldular. Bu durum oldukça ağır adımlarla değişmeye başlıyor.

Mezopotamya arkeolojisinin Avrupa'nın, Batı uygarlığının ve dinlerin kökleri olarak algıladığı şeye yönelik ilgisinden doğduğunu gördük. 1960'larda Asur bilimci A. L. Oppenheim (1964) antik Yakın Doğu uygarlıklarının tamamen ölüp gitmiş olduğunu ve bu uygarlıklar üzerine çalışmaların modern dünyayla aralarında varsayımsal bir bağlantıdan dolayı değil yalnızca kendi değerinden dolayı yapılması gerektiğini öne sürdü. Ne var ki, Mezopotamya'nın Batı uygarlığıyla arasındaki sözde bağlara halen oldukça fazla vurgu yapıldığını görmek için Körfez Savaşı zamanında Mezopotamya arkeolojisiyle ilgili gazete haberlerine kısacık bir bakış atmak bile yeterli (Pollock ve Lutz 1994). Geçmişin sürekli olarak modern toplumların atalarıyla özdeşleştirilmesi, halihazırdaki bir kimlik sembolü olarak geçmişin gücünün kanıtıdır. Bu mesaj ne on dokuzuncu yüzyılda birbirleriyle güç mücadelesi içindeki sömürgeci Avrupa güçlerinin, ne Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Yakın Doğu'da yaratılan acemi devletlerin gözünden kaçtı. Ne de günümüz dünyasında iktidar mücadelesi veren hükümetler ve insanlar tarafından hesaba katılmazlık ediliyor.

2. Coğrafi Ortam ve Çevre

Güney Mezopotamya'yı arkeolojiye yönelik ilgisinden dolayı ziyaret eden ilk Avrupalı gezginlerden biri William Kennett Loftus idi. Yazılarında karşılaştığı insanlarla ilgili aşağılayıcı ifadeler kullansa da (Larsen 1996:282) seyahat ettiği topraklarla ilgili betimlemeleri (Loftus 1857:14–15) oldukça canlıydı:

Eski günlerde Babil'in geniş düzlükleri ülke sathını ağ gibi saran karmaşık bir kanal ve suyolu sistemiyle besleniyordu. Yoğun nüfusun ihtiyaçları Mısır'daki Nil nehri kıyılarını aratmayan cömertlikteki zengin topraklarca karşılanıyordu. Altından bir denizcesine dalgalanan mısırlar arasından başlarını kaldıran adalar gibi duran sık palmiye koruları ve bitek bahçeler aylak ve gezginlere tatminkar ve pek değerli gölgelerini sunuyordu. İnsan kaynayan şehre gelip giden yolcu sürülerinin hızlı adımları yolların tozunu kaldırıyordu. Arazi mısır ve şarap kaynıyordu. Nasıl da farklı şimdi bölgenin hali! Birbiri ardına dizilen toprak yığınları eskiden kıyıları boyunca yemyeşil bir bitki örtüsüne hayat vermiş, şimdiyse kupkuru ve kumla örtülü nehrin ana damarlarının rotasını gösteriyor, yan kollarsa tamamen silinip gitmiş... Bu antik uygarlıktan, "krallıkların en ihtişamlısından," "tüm yeryüzünün sevgilisinden" artakalanlar arazinin üzerine yayılmış, çürüyen sayısız tuğla ve moloz yığınından başka bir şey değil artık. Bereketli tarlalar, koru ve bahçeler yerlerini göz alabildiğine uzanan çorak, viran arazilere bırakmış; geçmişin tıklım tıkış kalabalığı gitmiş, hiç kimse ayak basmaz olmuş bu topraklara. Birbirine karışan binlerce ses yerine şiddetli bir sessizlik hüküm sürüyor artık... Yıkım bu diyarı silip süpürmüş...

Mezopotamya'nın alüvyal ovalarının çoğu Loftus'un zamanında olduğu gibi bugün de ilk bakışta kanallar ve büyük çoğunluğu tuzlu, işlemeye uygun olmayan sulu tarım arazileriyle delik deşik, uçsuz

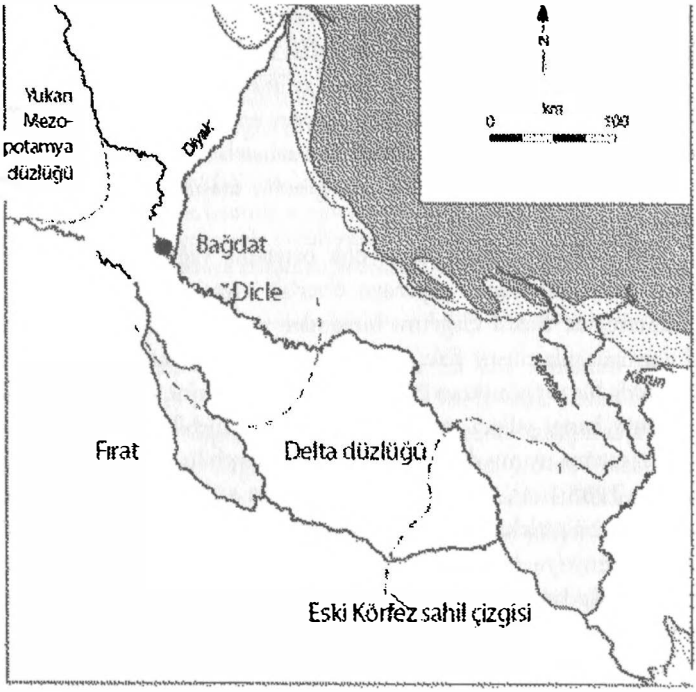
bucaksız, ıssız, dümdüz, güneşten yanmış geniş alanlardan ibaret gözükür. Ne ki bu donuk, tekdüze manzara intibası tamamıyla doğru değildir. Tecrübesiz bir gözlemcinin çoklukla gözünden kaçan, ancak bölgedeki insan yerleşimi ve yaşam biçimleri üzerinde etkili olan, ilk bakışta gözükmeyen geniş bir yerel çeşitlilik vardır. Üstelik Loftus'un betimlemesinin gösterdiği gibi, manzaranın antik dönemlerde son derece farklı olduğuna dair yeterli gösterge bulunmaktadır.

Mezopotamya uygarlığının geliştiği fiziksel ortamı anlamanın önemi hafife alınamaz. İnsanlar çevrelerindeki fiziksel dünyaya çok temelden bağlıdır. İklim, bitki örtüsü ve yeryüzü şekilleri geçim yollarının sınırlarını belirler. Bu elbette insanların doğanın insafına kaldıkları anlamına gelmez. İnsanlar yapıp ettikleriyle çevrelerindeki dünyayı bilinçli ya da bilinçsiz olarak sonsuz biçimlerde değiştirirler. Antik dönemden bu yana Mezopotamya tabiatında yaşanan değişimlerle ilgili tartışmamız, Mezopotamya'nın antik yerleşimcileriyle fiziksel dünyaları arasındaki etkileşimlerin fiziksel manzarayı nasıl derinden etkilediğini ve bunların burada gelişen uygarlıklar üzerindeki etkilerini ortaya koyacaktır.

Yeryüzü şekilleri ve iklim

Mezopotamya yerbilimsel olarak Arap platosunun, Zagros Dağları'nı yukarı iten ve güneybatıdaki kara parçasını bastıran bir hareketle Asya kıta bloğu karşısında yükselmesi neticesinde ortaya çıkmış bir çanaktır (görsel 2.1). Fırat ve Dicle ırmaklarıyla yan kolları bu çanağa muazzam miktarda alüvyal çökelti yığarak (alüvyal Mezopotamya ovası da denen) Aşağı Mezopotamya Ovası'nı oluşturdu. Ova yaklaşık olarak bugün Ramadi ve Bakuba kentlerinden geçen enlemden, bölgenin güneydoğu ucunu sular altında bırakan Körfez'in kuzeybatısına doğru 700 kilometre kadar uzanır (Larsen 1975).

Haritaya şöyle bir göz atıldığında bölgenin çok az doğal sınırı olduğu sanılır, ancak daha ayrıntılı bir inceleme gerçekten de geçişe engel olan ve bu alüvyal ovayı daha ilerideki son derece farklı fizyografik bölgelerden ayıran doğal özelliklerin var olduğunu gösterir. Fırat'ın batısına doğru, çok uzağa gitmeden görülen alçak bir bayır alüvyal ovanın güneybatı sınırını ve Suriye Çölü'nün başlangıcını oluşturur.

2.1 Mezopotamya'nın alüvyal arazileri (Butzer 1995:harita 5)

Çöl özellikle develerin yoğun olarak kullanılmaya başlandığı M.Ö. 1000 civarından önce, güvenilir su kaynaklarının sınırlılığı nedeniyle seyahat önünde etkin bir engel oluşturuyordu. Körfez ve Dicle boyunca uzanan geniş bataklıklar ise bölgenin güneydoğu sınırını oluşturur. Kuzeydoğuya doğru Zagros Dağları'nın başlangıcına işaret eden bir tepe dizisi olan Hemrin Dağları yükselir. Görece alçak (200 metre) olmalarına rağmen Hemrin Dağları'nın sarp ve derin parçalardan oluşan yapısı nedeniyle çok az geçiş noktası bulunmaktadır. Kuzeybatıya doğru ise engebesiz alüvyal düzlükler yerlerini giderek alçak dağ sırtlarının dizildiği inişli çıkışlı topografyasıyla (Cezire olarak da bilinen) Yukarı Mezopotamya Ovası'na bırakır (Buringh 1960:37–38; Guest 1966:2–4).

Bölge iklimine Mayıs'tan Ekim'e kadar süren uzun ve çok sıcak

yazlar egemendir. Yağmur yağmayan ve nem oranının son derece düşük olduğu bu mevsim boyunca sıcaklık 50 derece civarında seyreder. Sıcaklık Ekim'de biraz azalır, en soğuk aylar olan Aralık-Şubat arasında da zaman zaman don görülebilir. Yağışlar en erken Ekim'de başlayıp Nisan'a kadar sürebilir. Mart'ta sıcaklık artışıyla birlikte kısa bir ilkbahar yaşanır. Tüm mevsimlerde gece-gündüz arasındaki sıcaklık farklı yüksektir (Guest 1966:18–21).

Yağış miktarı düzensizdir; yıllık ortalama yağış miktarı sulama desteği olmadan tarım yapmaya elverişli asgari düzeye (yılda 200 milimetre) ne Buzul Çağı'nın bitişinden sonraki dönemlerde ne de günümüzde ulaşmıştır (bkz. kutu 2). Ortalama olarak yaklaşık her dört yılda bir yağış miktarı 200 milimetrenin üzerine çıksa da bu yağış rejiminin hangi yıllara rastlayacağı tahmin edilebilir değildir; ayrıca yağışlar tarıma uygun dönemlere denk gelmeyebilir (Gibson 1972:18; Charles 1988:1–4). Dicle ve Fırat ırmakları sadece isimlerinden dolayı değil, bölgedeki insan varlığı açısından önemleri bakımından da Mezopotamya'ya egemendir. Çiftçiler için sulama açısından hayati öneme sahip kaynaklar olan bu ırmaklar – en azından akıntı yönünde – insan ve hayvan sırtında karadan yapılan taşımacılığa oranla çok daha az çaba gerektirdiğinden dolayı mal taşımacılığında ana yolu oluşturur.

KUTU 2: Sulama ve olası sonuçları

Aşağı Mezopotamya Ovası'nda tarım her zaman sulamaya bağımlı olmuştur. Bu gerçek, suya erişimi olan yerlerin seçilmesi gerektiği için, kalıcı yerleşim alanlarını ciddi bir biçimde kısıtlar.

Bunun sosyopolitik örgütlenme üzerinde de etkileri olduğu düşünülmektedir. Karl Wittfogel, 1957 tarihli Oriental Despotism (Şark Zorbalığı) adlı eserinde, Mezopotamya dahil olmak üzere dünyanın kimi yerlerinde sulu tarımın zorba devletlerin yükselişiyle bağlantılı olduğunu öne sürer. Wittfogel, Mezopotamya tarihinde son derece erken bir dönemde geliştirildiğini düşündüğü büyük çaplı sulama sistemlerinin merkezi idarenin varlığına gereksinim duyduğunu ve bu tür bir sistemi yöneten kişilerin ya da grubun müthiş bir güç kazanmış olması gerektiğini savunur.

Ne var ki arkeolojik çalışmalar devlet öncesi topluluklar bir yana erken Mezopotamya devletleri ve kent toplumlarında dahi sulama sistemlerinin Wittfogel'in hayal ettiğinden çok daha küçük ölçekli olduğunu ikna edici

bir biçimde göstermiştir (Adams 1966:67–69; Adams 1970; Fernea 1970). Fırat'ın örgü biçimli rotası, doğal su düzenine en az müdahaleyle çok sayıda ırmak yatağından kısa boşaltım kanalları kazılmasına olanak sağlıyordu. Gerçekten de sulama kanallarının uzunluğu genellikle birkaç kilometrenin üzerine çıkmıyordu. Etnografik çalışmaların gösterdiği üzere bu tür küçük ölçekli sulama sistemleri merkezi bürokratik kontrol ihtiyacı bir yana, yerel gruplar tarafından işbirliği içinde idare edilebiliyordu.

Devlet düzeyinde kontrolün sulu tarımın önkoşulu olmasındansa sulama pratiğinin kendisi, sulamayla ilişkili yönetim ihtiyacından çok sunduğu farklı servet birikimi ve kontrol imkanları nedeniyle toplumsal tabakalaşmayı teşvik etmiş olabilir.

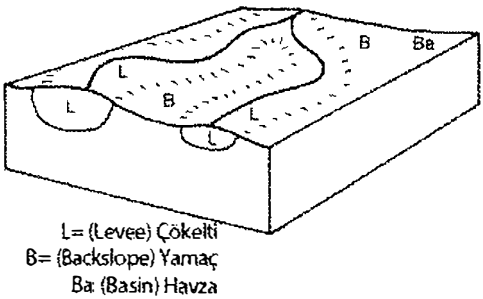
İlgilendiğimiz dönemler bağlamında iki ana ırmaktan açık ara daha önemli olanı Fırat nehridir (Adams 1981:1–11). Türkiye'nin doğusunda yer alan dağlardaki çeşitli kaynaklardan başlayarak Körfez'e kadar uzanan Fırat, dağlardan doğduktan sonra yukarı Mezopotamya boyunca, Ramadi'ye kadar tek, gömülü bir yatakta ilerler (görsel. 2.1). Ramadi'nin güneydoğusunda arazi eğiminin güneydoğuya doğru kilometrede 30'dan 10 santimetreye düştüğü alüvyal düzlüğe yayılır (Buringh 1957:görsel 5). Alüvyal ova da sınır noktası yaklaşık olarak El-Hille kenti olmak üzere ırmak arazisi ve delta arazisi olarak ayrılır. İki arazi birbirinden eğim farkıyla ayırt edilir; ırmak arazisinin halihazırdaki düşük eğimi delta arazisinde kilometrede 3 santimetreye kadar düşer. Bu son derece düşük meyil ırmağın çok sayıda değişken yatağa ayrılmasına neden olur (Buringh 1957:33–34; 1960:121; Sanlaville 1989).

Modern barajların inşasından önce iki ırmak da her bahar Türkiye'nin doğusundaki dağlardaki karlar eriyince taşardı. Her üç ya da dört yılda bir taşkınlar Fırat'ın setini aşmasına ve çevre toprakları su ve birikinti tabakası altında bırakmasına neden olurdu. Taşkınların şiddeti ve yığılan birikinti miktarı ırmak arazisinde delta arazisine oranla çok daha fazlaydı (Butzer 1995:144). Bu ırmaklar Nil'den farklı olarak hasattan hemen önce ya da hasat döneminde (Nisan – Mayıs) taştığı için mahsule yarar sağlamanın aksine tarlalara en çok zarar verecekleri zamanda meydana gelirlerdi (Buringh 1960:52). Dolayısıyla taşkın kontrolü bu bölgede yaşayan insanlar için yeterli su tedariki kadar önemli bir meseleydi; daha önce gördüğümüz gibi taş-

kın öyküsü Eski Ahit'in yanı sıra Sümer edebiyatında da yer alıyordu (Kramer 1963:163–64). Baharda Dicle taştığı zaman Bağdat'ın nasıl sular altında kaldığına dair modern anlatılar bu taşkınların ne kadar şiddetli olabileceğine dair canlı tablolar ortaya koymaktadır (Lloyd 1986:86–87).

Fırat alüvyal ova boyunca bir birikim rejimi takip eder. Son kırk yıldır uygulanan ve ırmak rejimini ciddi biçimde değiştiren modern taşkın kontrol projelerine dek, suların ırmak setini aştığı her seferde suyun akış hızındaki ani azalma ırmağın taşıdığı çökeltinin yığılarak yeni setler oluşturmasına neden olurdu. Set oluşumu sürecinde ırmak yatağı, ırmak çevresindeki araziden daha yüksek bir düzeyde akmaya başlayana dek gitgide büyürdü. Fırat'ın bu özelliği, setlerin belli noktalarında sulama kanalları açarak suyun yerçekiminin gücüyle ekili tarla ve bahçelere akışını nispeten kolaylaştırdığı için bölgedeki yerleşim açısından özellikle önem taşıyordu. Zamanla bu setler 2-3 kilometre genişliğe erişebiliyordu (Buringh 1957; 1960:144–45; Adams 1981:7–8).

Setler oluştukça en iri çökelti parçaları setlerin tepelerinde birikirken daha ince parçalar set yamaçlarına ve devamındaki düz havzalara yığılmayı sürdürür (görsel 2.2). Set toprağı kaba yapısı ve yüksek irtifası - çevre topraklardan 2-3 metreye kadar daha yüksekte kalması - sayesinde, havza toprağına nazaran çok daha etkili drenaj imkanı sağlar. Set alanı yaban domuzu, vahşi kediler ve Mezopotamya geyiğine (Dama) ev sahipliği yapan söğüt (Salix), kavak (Populus), ılgın (Tamarisk) ve meyankökü (Glycyrrhiza) gibi yoğun bir doğal bitki örtüsüne sahiptir. Drenajı iyi olduğu için set toprağı tarım için çok değerlidir. Hurma ağacı, meyve ağaçları, tahıl, baklagil ve sebze yetiştirilmesi için setlerin üstü tercih edilir. Bu ürünlerle birlikte tarım arazilerinde bolca bulunan otlardan çedi otu (Prosopis farcta) ve devedikeni (Alhagi) de bölgeye yayılır (Buringh 1960:144–47; Guest 1966:92-93; Charles 1988). Yamaç ve havza topraklarıysa daha ince dokulu olmalarının yanı sıra set üstü toprağına nazaran taban suyu seviyesine daha yakındır. Sonuç olarak bu kısımlar tarım için daha az elverişli topraklardır. Yine de ırmak yatağına yakınlıklarından dolayı, yerçekiminden yararlanılan kısa kanallar sayesinde sulama yapılabil-

2.2 Çökelti birikimi yapan bir ırmağın oluşturduğu set, yamaç ve havzalar (Buringh 1960:görsel 66)

mesi bu topraklarda hububat, baklagil ve sebze yetiştirilmesine imkan verir (Buringh 1960:151–53; Adams 1981:1–11; Charles 1988).

Irmaklardan uzaklaştıkça ortaya çıkan doğal bitki örtüsü yarı çöl olarak sınıflandırılır. Bu topraklarda devedikeni, pelin otu (Artemisia), Saksaul (Haloxylon) gibi su kaybına karşı yüksek korunmaya sahip, kalın yapraklı ya da dikenli çok yıllık odunsu bitkiler yetişir. Bahar yağmurlarından sonra bu çok yıllık bitkilerin arasına, gelişme döngülerini yaz sıcağı ve kuraklığından önce tamamlayan, hızlı büyüyen tek yıllıklar katılır. Alüvyal ovanın doğal bitki örtüsü kısıtlı gibi görünse de koyun ve keçi sürüleri için yeterli mevsimsel otlak sağlar. Çok yıllık odunsu bitkiler yakacak odun olarak toplanabilir. Bölge bir zamanlar avcılık nedeniyle soyları tükenen çakal, aslan, ceylan, yaban eşeği ve sırtlan gibi hayvanları da barındırıyordu. Kurumuş su yatakları ve havzaların deniz seviyesine yakın kısımları yağmurla birlikte suyla dolarak buraları bataklığa çevirir. Bunlar ve delta arazisinin güneydoğu kısmındaki kalıcı bataklıklar kuş, balık ve kaplumbağalardan oluşan vahşi yaşama ve sazlıklar, kamışlıklardan oluşan bitki örtüsüne ev sahipliği yapar. Bu bölgelerdeki kil ve sazlar çok çeşitli ürünlerin yapımında kullanılmak üzere toplanır (Guest 1966:68–71; Wright 1969:9–13; Ochsenschlager 1992).

Su yataklarına yakın ve yarı çöl bölgelerdeki doğal ve suni bitki örtüleri arasındaki bu dikkate değer farkların nedeni neredeyse bütünüyle suya kolay erişim imkanından (ve aksi halde su yokluğun-

dan) kaynaklanmaktadır. Irmak yatakları eskileri terk edip yenileri oluşturarak yer değiştirdikçe ya da insanlar sulama kanallarını kısaltıp genişlettikçe daha önce tarım yapılan alanlar yarı çöl bitki örtüsüyle dolmuş, yarı çöl alanlar ise tarla, bostan ve bahçelere dönmüştür (görsel 2.3) (Gibson 1972a: 27–30).

Değişen çevre

Fiziksel çevre durağan değildir. Mezopotamya'da da Körfez ve ırmak yatakları antik dönemlerden bu yana durmadan değişmiştir; iklimsel farklılıklar yaşanmış ve doğal bitki örtüsü ciddi dönüşümlerden geçmiştir. Sulama, hayvancılık, yakıt toplama gibi insan eylemleri bu değişimlerin bazılarına önemli katkılarda bulunmuştur.

Akademisyenler uzun yıllardır Körfez'in kuzeybatı kıyı çizgisinin eskiden bugünküne göre çok daha içerilerde olduğunu varsayıyor. Bu varsayımın dayanağı, bugün kıyıdan yaklaşık 200 kilometre mesafede bulunan Ur ve Lagaş antik kentlerinin milattan önce üçüncü binyılda liman kentleri olduğuna dair çivi yazısı metinlerde geçen ifadelerdir. Buna karşılık G. Lees ve N. Falcon, son derece büyük etki yaratan eserlerinde (1952), ırmakların çökelti taşıyarak kurak alanların Körfez'i kademeli olarak işgal etmesine katkıda bulunmasının Mezopotamya çanağının eşzamanlı olarak dibe çöküşüyle dengelendiğini,

2.3 Yarı çöl arazide sulanan tarlalar ve hurma bahçeleri

dolayısıyla Körfez'in başlangıç noktasının antik çağlardan bu yana çok az yer değiştirdiğini öne sürmüşlerdir. Lees ve Falcon'un ortaya attığı sav büyük oranda kabul görmüş olmasına rağmen yakın zamanda bu iddiaları tekrar değerlendiren jeomorfologlar bu görüşe karşı çıkmaya başlamıştır. Bugün jeomorfologların büyük bir kısmı M.Ö. 4000'den bu yana Körfez kıyı şeridinin güneydoğu yönünde 150-200 kilometre kadar içeri girdiğini düşünmektedir (Larsen 1975; Sanlaville 1989).

Körfez kıyı şeridinin değişen konumu yalnızca çökelti birikimiyle değil iklim değişikliyle ilgili deniz seviyesindeki dalgalanmalarla da yakından ilişkilidir. Deniz seviyesi 18.000 yıl önce buzulların en geniş alana yayıldığı dönemde güncel seviyenin 100 metre kadar altındaydı. Bu dönemin ardından yükselmeye başlayarak Mezopotamya ovasının güneydoğu kısmını sular altında bıraktı ve Körfez'i yarattı. M.Ö. 6000'de deniz seviyesi günümüzdeki seviyeden halen 20 metre aşağıdaydı; dördüncü binyıl süresince en yüksek düzeye ulaşarak bugünkünden yaklaşık 2 metre daha yüksek bir seviyeye geldi; bu dönem aynı zamanda Körfez kıyı şeridinin güney Mezopotamya içlerine en fazla sokulduğu zaman dilimiydi (Sanlaville 1989:19–24).

Deniz seviyesindeki yükselme egemen soğuk ve kuru iklimin yerini giderek daha ılık ve nemli hava şartlarına bıraktığı Buzul Çağı sonrası iklim değişiklikleriyle aynı zamana denk geldi. Bu değişikliklerin kesin zamanlaması ise ciddi tartışmalara konu olmayı sürdürüyor. Zamansal bakımdan en güvenilir kanıtlar polen özlerinden ve göl tabanı çökeltilerinden alınan oksijen-18 izotopu ölçümlerinden elde ediliyor. Polen bilimciler farklı türlerin polen oranlarından o türlerin hayatta kalmasına imkan tanıyan hakim iklimsel koşulları çıkarsayabiliyorlar. Oksijen-18 izotopu miktarı ise yağış miktarıyla ilişkili olan göldeki su hacmiyle ilgili gösterge sağlıyor.

Polen verileri Zagros Dağları vadilerindeki antik Zeribar ve Mirabad gölleriyle Türkiye'nin doğusundaki Van Gölü'nden alınan özlerden elde edilmektedir. Zeribar ve Mirabad'dan alınan özlerdeki polen dizilimi Buzul Çağı süresince bölgede ağaç bulunmadığına işaret ediyor. Bulunan polenlerin çoğu otsu (odunsu olmayan) bitkilerden gelmişse de yaklaşık olarak M.Ö. 10.400 ve 4800 arasında meşe ve fıstık polenleri giderek artmıştır. Polen bilimciler bu veriler üzerinden

o dönemde tek yıllık bitki oranının yüksek olduğu, meşe ve fıstık ağacına dayalı açık bozkır bitki örtüsü varlığının hakim olduğuna kanaat getirmişlerdir. Ağaç sıklığının artışı sıcaklığın yükseldiğine işaret ederken otsu polenlerin hakimiyetinin sürmesi iklimin halen son derece kuru olduğunu düşündürmektedir. Yaklaşık M.Ö. 5100 ile 4200 arasında meşe polenlerinin hızla artması daha yoğun orman koşullarının oluştuğunu akla getirir. Orman varlığının artışı için sıcaklığın ılık seyretmiş olması ve nem ve yağış miktarının artmış olması gerekir. Benzer polen görünümlerinin binyıl süresince devam etmesi nem ve yağış oranlarının benzer düzeylerde kaldığını gösterir (van Zeist ve Bottema 1982:278–79).

Van Gölü polen özleri de sıcaklık ve sonrasında nem artışı örüntüsüne işaret eder. Ancak Van bölgesindeki meşe ormanının oluşumu, Zagros'tan çok daha geç bir dönem olan M.Ö. 4400 ile 1400 arasına tarihlenebilir (van Zeist ve Bottema 1982:279–80). Oksijen izotopu verisi ise yağış miktarının yaklaşık olarak M.Ö. 3800'den itibaren azaldığını ve M.Ö. 3200 ile 2900 tarihleri arasında son derece düşük bir düzeye indiğini gösterir (Butzer 1995:136).

Bu göl örneklerinin çözümlenmesi bitki örtüsü değişikliklerinin ve bundan hareketle Buzul Çağı'nın ardından gelen iklimsel iyileşmenin bölgeden bölgeye ciddi biçimde değiştiğini ortaya koyar. Bu özellikle yağış miktarı ve nem düzeylerindeki değişiklikler için doğrudur, sıcaklık değişimleri ise hemen her yerde benzer bir gidişat izlemiştir (van Zeist ve Bottema 1982:290). Alüvyal düzlükler için karşılaştırılacak herhangi bir veri bulunmadığı için buralardaki bitki örtüsü ve iklim değişikliklerinin zamanlaması konusunda dikkatli davranmamız gerekmektedir. Yine de daha ılık ve zaman içinde daha nemli hava koşullarının oluşumu yönündeki genel eğilim bu bölgeleri de etkilemiş olmalıdır. Dördüncü binyılda Van bölgesindeki yağış miktarının azalması Mezopotamya ırmaklarının su hacmini değiştirmiş olabilir, ancak Mezopotamya düzlüklerinden bunu kanıtlayacak herhangi bir veri çıkmamıştır (bkz. kutu 3).

Bölgede yaşamış insanlar için iklim değişikliği kadar önem taşıyan başka bir değişiklik de su yataklarının dönemsel hareketleriydi. Fırat alüvyal ova boyunca dönem dönem rotası değişen çok sayıda kol ha-

linde akıyordu. Bu değişiklikler bazı durumlarda görece önemsizdi, ama kimileri de ana kolların bir anda ortadan kalkmasıyla sonuçlanıyordu. Geçen yüzyılda Fırat'ın, etkilenen bölgelerdeki yerleşimlerin yoğun olarak terk edilmesiyle sonuçlanan, El-Hille kanalından Hindiya kanalına geçişi su rotalarının ne kadar hızlı yer değiştirebildiğine örnek olarak verilebilir (Adams 1981:18). Irmak yataklarının yer değiştirmesi ova hayatının tahmin edilemez ancak süreğen bir yönüydü ve yerleşim alanları üzerinde çok büyük etkiye sahipti. Son derece kısa bir sürede iyi sulanan araziler çöle dönebiliyor, yeni yataklar arazilerin susuz kesimlerine sokulmaya başladıkça tarıma elverişsiz alanlar bir anda tarıma uygun hale geliyordu.

İnsanların sulama suyuna erişimini etkileyen yalnızca jeomorfolojik süreçler değildi. Alüvyal düzlüklerdeki yerleşimlerin tarihi boyunca insanlar kimi kez iyi niyetler taşımaksızın su kaynaklarının idaresiyle meşgul olmuştu. İlk Hanedanlar dönemi gibi erken bir zamandan kalma çivi yazısı belgeler ırmağın yukarı kısmındaki toplulukların zaman zaman aşağı kısımlardaki kullanıcılara su akışını sınırlandırmak için konumlarından yararlandıklarını göstermektedir (Cooper 1983b).

KUTU 3: Çevre ve yerleşim

Çevresel değişimlerin Mezopotamya'da insan yerleşimi ve arazi kullanımı örüntüleri üzerinde kuşkusuz önemli etkileri oldu. Çevrenin yerleşime tam olarak nasıl etki ettiği ise ciddi bir tartışma konusu. Örneğin arkeolog Hans Nissen (1988:55–56) W. Nützel'in (1976) jeomorfolojik ve iklimsel yorumlamalarını kullanarak, deniz seviyesinin daha yüksek olduğu M.Ö. dördüncü binyıl ortasından önceki dönemde delta arazisinin önemli bir kısmında nemli ve bataklığa özgü koşulların var olduğunu savundu. Erken dördüncü binyılda güney Mezopotamya'daki yerleşim yoğunluğunun düşüklüğünden de yoğun bataklılar sorumluydu. Dördüncü binyılın ortalarına doğru havanın serinleyip kurumaya, deniz seviyesinin düşmeye, bataklık alanların küçülmeye ve güney alüvyal düzlüklerin geniş kesimlerinin ilk kez çiftçi yerleşimlerine uygun hale gelmeye başladığı düşünülüyor. Nissen dördüncü binyılın başından ortasına kadar olan dönemde alüvyal ovalarda yerleşimin hatırı sayılır biçimde artmış olmasını, görüşünü destekleyen bir kanıt olarak gösteriyor. Bir miktar temkinli davranıp bu senaryoya dört elle sarılmamakta fayda var. Nützel'in çalışmasını dayandırdığı derin deniz örnekleriyle ilgili yorumlara karşı çıkışlar oldu. Bazı akademisyenler dördüncü binyıl ortasında nem ve yağış miktarında düşüş yaşandığına dair kanıtların, doğrudan aşağı Mezopotamya'dan

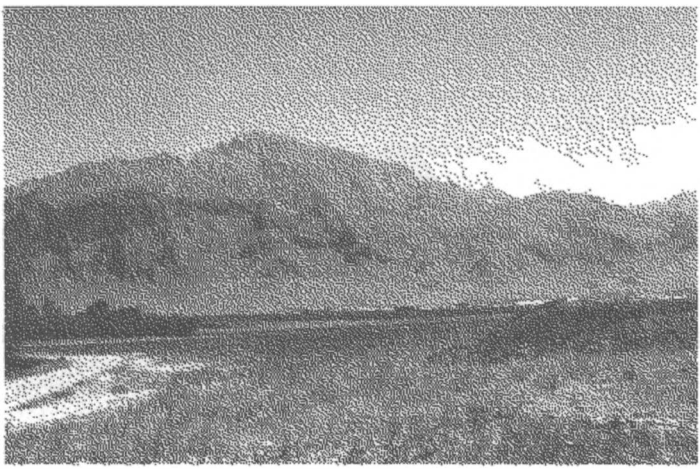
sağlanan verilerin yokluğunda bu bölgeye uygulanıp uygulanamayacağını sorguladı (Adams 1981:349 n.10; van Zeist ve Bottema 1982:292, 321 görsel 14.14; Bernbeck 1994:76). Daha felsefi bir düzeyde, çoğu arkeolog ve antik tarih uzmanı söz konusu örnekteki yerleşim kurma eyleminde olduğu gibi, insan eylemlerinin belirli çevresel şartlarca belirlendiği iddialarına temkinli yaklaşıyor. Her ne kadar Nissen belirlenimci bir açıklama ileri sürmüyorsa da görüşü bu yönde yorumlanmaya elverişli. Çevreyi insan topluluklarının karşısına hem engeller hem de fırsatlar çıkaran bir etmen olarak görmek, çevrenin insanların kimi şartlara nasıl yanıt verdiğini belirlediğini düşünmekten çok daha iyi bir bakış açısı gibi duruyor.

Sulama da arazi üzerinde amaçlanmayan değişikliklere neden oldu. Günümüzde Mezopotamya'nın alüvyal düzlükleri tuzluluğa en dayanıklı bitkiler dışında üretim çabalarına karşı koyan geniş, tuzlu, kel arazilerdir (bkz. görsel 3.7). Bu tuzlanma en kuzey bölgelerde tortul kayaçların üzerinden akarken ayrıştırdığı küçük miktarlarda tuzu taşıyan Dicle ve Fırat'ın sularına bağlanabilir. Binyıllar boyunca bu tuzlar yeraltı sularında birikerek tuz oranını artırdı. Tuzlu yeraltı suları tekrarlanan sulama, taşkın ve aşırı yağış gibi etmenlerle taban suyu düzeyinin yükselmesiyle sorun haline gelmeye başlar. Bu noktada tuzlar da kılcal etkinlikle yükselir ve toprağın daha üst katmanlarında birikir. Düşük arazi eğimi ve zayıf drenaj tuzlanma eğilimini artırır (Buringh 1960:83–88; Jacobsen 1982).

Çoğu bitki tuzlu topraklarda yaşama imkanı bulsa bile gelişimi zayıf olacağı için Mezopotamyalı çiftçiler düzenli olarak tuzlanmaya karşı önlem geliştirme sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Olası çözümler arasında taban suyu seviyesini düşürmek için karmaşık bir akaçlama sistemi yapılması, uzun süren sulamasız nadas ya da çok miktarda sulama suyu kullanarak yüzey ve kaynak bölgeleri tuzdan arıtmak bulunuyor. Üçüncü binyıldan kalma belgeler bu yöntemlerden nadas ve arıtmanın kullanıldığını kanıtlıyor (Powell 1985:36–38). Bu etkinliklerin antik Mezopotamya'daki çiftçilerin tuzlanmayı kontrol altında tutmasını sağlayıp sağlamadığı ise tartışma konusudur. Kimi uzmanlar üçüncü binyılın sonuna doğru tuzlanmanın ürün verimini son derece düşürdüğünü ve buğdayın yerini tuza daha dayanıklı olan arpanın almaya başladığını öne sürer (Jacobsen 1982), kimileri

ise verim düşüşü ve arpanın daha verimli olduğu için tercih edildiği konularında açık kanıtlar olmadığını savunur (Powell 1985).

Alüvyal düzlükler ve çevre alanlarda bitki örtüsünü büyük ölçüde değiştirenler arasında çiftçiler, göçebe çobanlar ve sürüleri de bulunuyordu. Bu düzlükleri çevreleyen dağ ve dağ eteklerindeki ağaç ve diğer odunsu bitkilerin kereste ve yakacak olarak kullanımı geniş alanların ormansızlaştırılmasına katkıda bulunmuştur; örneğin Zagros Dağları'nın bir zamanlar ormanlık olan yamaçları bugün büyük oranda keldir (görsel 2.4). Koyun ve keçi sürülerinin otlaması ve yayılması ormanların yeniden oluşumunu engellemiştir. Odunsu bitkilerin yakacak olarak toplanması alüvyal düzlüklerdeki çok yıllık bitki örtüsünün önemli bir kısmını yok ederken, bunların yeniden çoğal-

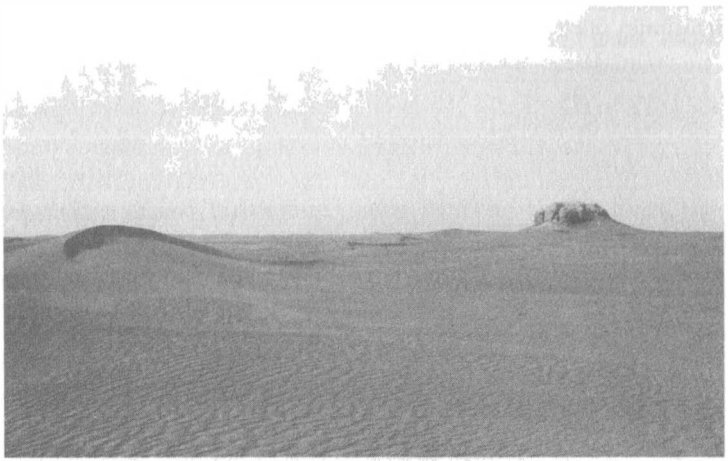
2.4 Orman vasfını yitiren Zagros Dağları

masının önüne de yine sürüler geçmiştir. Derin köklü çok yıllıklar olmadan büyük çaplı toprak erozyonunu engellemek için yapılacak bir şey yoktur. Sonuçta geniş bölgeler çölleşmiş ve kimi alanlar kum tepecikleriyle kaplanmıştır (görsel 2.5) (Buringh 1960:280–89).

Komşu bölgeler ve kaynak eşitsizlikleri

Alüvyal düzlüklerin yerleşimcileri hiçbir zaman bir başlarına yaşamadılar. Aşağı ve yukarı bölgelerin doğal kaynakları arasındaki dikkat çekici farklar genelde düşmanca ya da istikrarsız olsa da tarih boyunca iki bölgedeki topluluklar arasında yakın teması teşvik etti (bkz. kutu 4). Alüvyal Mezopotamya'nın kuzey ve doğusundaki bölgeler son derece önemliydi. Bu bölgeler dağ eteğindeki tepeler ile dağlar ve dağlar arası vadiler olarak iki ana gruba ayrılabilir.

Dağ etekleri ya da bayır bölgeleri (görsel 2.6) yıllık olarak 200-500 milimetre arası yağış aldığı için kuru tarıma (sulama yardımı

2.5 Alüvyal ovalarda çölleşme. Zibliyat'taki İslam dönemine ait kerpiç kule ve ön kısımda henüz birkaç yüzyıl önce yerleşim yeri olan alanın çoğunu kaplamış kum tepeleri

olmadan yapılan tarım üretimi) uygundur. Bu alandaki doğal bitki örtüsü step olarak adlandırılır ve çimenlik, bodur ağaç ve çalılar, daha nemli kesimlerdeyse fıstık (Pistacia) gibi kısa ağaçlardan oluşur (Guest 1966:2–3,71–72).

KUTU 4: Güneybatı İran: Susiana ve Dehluran ovaları

İran'ın güneybatısında bugün Huzistan olarak bilinen bölgenin birer

parçası olan Susiana ve Dehluran ovaları coğrafi olarak Aşağı Mezopotamya Ovası'nın bir uzantısı olmakla birlikte, Dicle'nin doğusundaki bataklıklar ve Hemrin Dağları'nın alçak tepeleriyle ovadan ayrılmıştır. Karun ve Karke adlı iki önemli nehir Susiana Ovası'nı boydan boya kat ederken Dehluran Ovası'nı iki daha küçük nehir sular. Dehluran ve Susiana ovaları iklimsel olarak önemli bir açıdan Aşağı Mezopotamya Ovası'ndan farklıdır; iki bölgenin belli kesimlerinde de susuz tarım mümkündür. İki ovanın da Zagros eteklerine ve dağlarına yakınlığı, yerleşimcilerin koyun ve keçi sürülerinin beslenmesi için yaz otlaklarına, taş, odun ve ağaçların meyveleri gibi kaynaklara ve dağların merkezinden geçerek ovalarla vadileri ve daha ilerideki İran platosunu birbirine bağlayan ulaşım rotalarına görece kolay erişimleri olduğu anlamına gelir.

Huzistan'ın coğrafi olarak ortada bulunması, tarih boyunca bir taraftan Mezopotamya'yla diğer taraftan doğu ve kuzeydeki komşu devletlerle değişen siyasi ve ekonomik ilişkilerine katkıda bulunmuştur. Obeyd ve Uruk dönemlerinin önemli bir kısmı boyunca, maddi kültür ve toplumsal, siyasi ve ekonomik örgütlenme benzerliklerinin ortaya koyduğu üzere, Susiana ve Dehluran ovaları sakinleri Mezopotamya'yla yakın ilişkiler içinde olmuştur. Bununla beraber, üçüncü binyılın önemli bir kısmında güney İran merkezli Elam devletinin yörüngesine kaymışlardır. En yoğun ve açıkça antropoloji odaklı arkeolojik araştırmaların bazıları güneybatı İran'da gerçekleştirilmiş, dolayısıyla bölge üzerine ciddi bir akademik birikim meydana gelmiştir (bkz, örn. Hole, Flannery ve Neely 1969; Johnson 1973; Wright, Miller ve Redding 1980; Wright 1981a; Neely ve Wright 1994).

Dağ etekleri yerini doğuda Zagros Dağları'na, kuzeyde ise Toroslar'a bırakır. Bu dağların 3000 metreyi aşkın zirveleri insan hareketi önünde önemli engeller teşkil eder. Bazı yerlerde ırmaklar, çoğu alüvyal düzlüklerden çok daha önce yerleşime açılan, değişen büyüklüklerde görece düz vadi tabanları oluşturmuştur (görsel 2.7). Buralardaki yıllık 700-1400 milimetrelik yağış ortalamaları susuz tarım için fazlasıyla yeterlidir. Vadi tabanları genellikle çimenlik olmakla birlikte bayırların – çoktan aşındırılan-doğal bitki örtüsüne eskiden meşe ve fıstık ağaçlarının egemen olduğu, ardıç, çam, akçaağaç ve ceviz ağaçlarından oluşan açık ormanlar da dahildi. Bunlar gibi ağaçlık alanlar Kuzey Amerika ya da Avrupa'nın batısındaki uzun ağaçların yer aldığı sık ormanlardan çok farklıdır. Ağaçlar zaman zaman 5-10 metre yüksekliğe erişse de genellikle 2 metreyi geçmemişlerdir. Ayrıca Yakın Doğu ormanlarında ağaçların arasındaki mesafe daha fazladır (görsel

2.8) (Guest 1966:2–3,72–73,84–85).

Dağ etekleri, dağ ve plato bölgeleri metal cevherleri, çört, bazalt, granit, klorit, alçı taşı ve kireç taşı gibi taşlar ve farklı ağaç türleri gibi çok çeşitli doğal kaynaklarla bezenmiştir. Yalnızca kil, sazlık, katran ve verimli topraklara sahip alüvyal düzlüklerde bu kaynaklar ya çok kıttır ya da hiç bulunmaz.

Aşağı ve yukarı bölgeler arasındaki kaynak farklılığı sıklıkla Mezopotamya tarihinin en önemli itici gücü olarak görülür. Uzmanlar ova toplumlarının etkinliklerinin önemli bir kısmını yukarı bölge toplumlarından kendilerinde bulunmayan malzemeleri temin etme ihtiyacı çevresinde yapılandırdığını varsaymış, bazı örneklerle ilgili olarak ise açıkça iddia etmişlerdir (bkz, örn. Algaze 1993). Alüvyal ova sakinleri gündelik faaliyetlerinde kullandıkları eşyaların yapımı için taştan tutun mücevher, silah, mobilya ve müzik aletleri için metallere, yarı değerli taşlara ve kaliteli keresteye kadar çok çeşitli amaçlarla hammadde ithal etmiştir. Ova toplumlarının alüvyal Mezopotamya'da bulunmayan malzemelerin temini için kullandığı stratejiler bolca ürettikleri maddelerle değiş tokuş, akınlar, savaş ve işgal girişimleri gibi çeşitli biçimler almıştır.

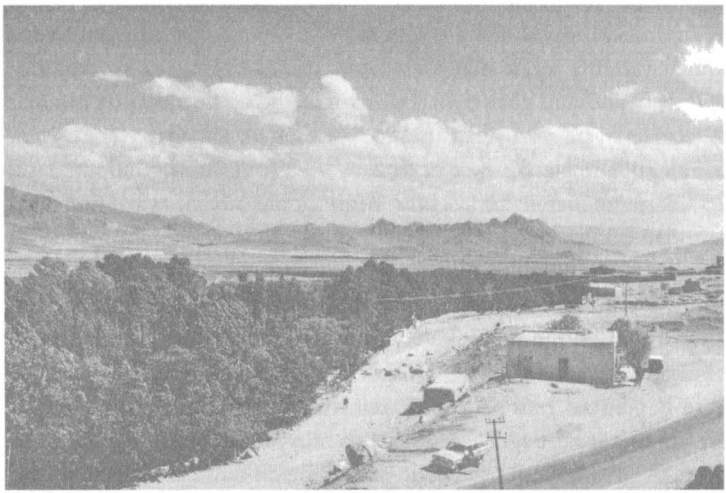
Ova toplumlarının yukarı bölge toplumlarından malzeme temini ihtiyacının öneminden şüphe edilmemelidir. Bununla beraber birtakım akademisyenler ovadaki kaynak kıtlığının varsayıldığı kadar ciddi olmadığına işaret etmişlerdir. Taşan ırmaklar taşları sürüklüyor ve çok sayıda büyük yerleşimin güneybatısına düşen çöl bölgesinde inşaat ve muhtemelen taş kaselerin üretimi için uygun olan kireç taşıyla alçı taşı katmanları bulunabiliyordu (Boehmer 1984; Moorey 1994:21). Alüvyal ova ilk bakışta ağaçtan yoksun gibi görünse de kavak ve hurma ağaçları hem ırmak boylarında kendiliğinden bolca yetişiyor hem de bağ ve bahçelerde yetiştiriliyordu (Moorey 1994:347–49).

Mezopotamya ovasında bazı taşların ve kerestenin temin edilebildiği gözleminden daha önemlisi ova sakinlerinin ellerindeki hammaddeleri kapsamlı ve son derece yaratıcı biçimlerde kullandığı saptamasıdır (Moorey 1994:2–3). Kavak ve hurma kerestesinin görece kalitesiz olduğuna dair genelgeçer varsayıma rağmen ikisi de yapı malzemesi olarak yoğun biçimde kullanılmıştır (Margueron 1992). Hurma ağa-

cının diğer kısımları ise ip, fırça, sepet ve hasır yapımında kullanılıyordu (Landsberger 1967). Sazlar da tekne, ev, hasır ve sepet yapımında

2.6 Türkiye'nin güneydoğusundaki Birecik'te dağ eteği

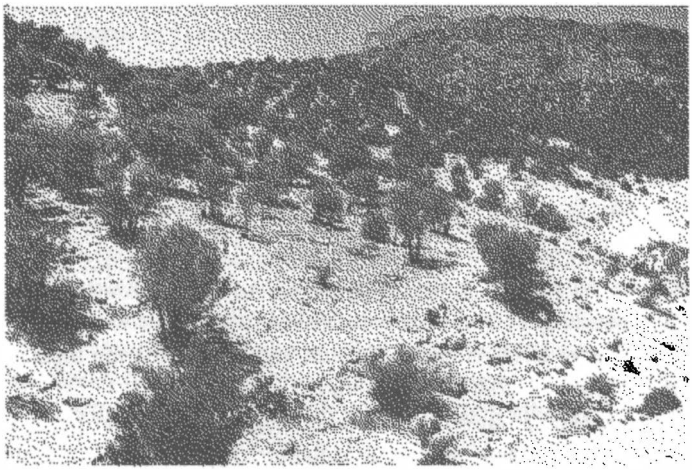
2.7 Batı İran'daki Zagros Dağları'ndaki Mahidaşt vadisi

ve yakıt olarak sayısız farklı amaçla kullanılıyordu (Postgate 1980). Ovadaki sahalarda bulunan yüksek ateşte pişirilmiş kil yapıtlar arasında oraklar, ağırlıklar, öğütme "taşları" ve hatta baltalar da göze çarpıyordu (bkz. görsel 4.2).

Alüvyal ova sakinlerinin yerel malzemeyi kendi ihtiyaçlarına uydurma hüneri insan ihtiyaçlarının verili olmadığı, toplumsal olarak yaratıldığı ve son derece esnek olduğu savını güçlendiriyor. Hububat hasadı için birtakım araçlara ihtiyaç duyulabilir ama bu araçların biçimi ve malzemesi büyük çeşitlilik arz edebilir. Sonuç olarak, dışarıdan gelen mal talebinin doğası ve ölçeği, kendileri de değişime tabi olan toplumsal olarak yaratılan beklenti ve ihtiyaçlar dışında hiçbir zaman belirlenmiş değildi. Alüvyal Mezopotamya toplumlarının siyasi ve ekonomik örgütlenmesinin çok önemli bir tarafını bu ihtiyaçların yaratılması ve değiştirilmesi oluşturdu.

Ovada yaşayan insanlar hammadde temini, siyasi görevler için temsilciler gönderilmesi, dini festivallere katılım ya da başka sebeplerle ulaşım araçlarına gereksinim duydular. Fırat ve kolları nehrin akış yönünde yaşayan topluluklara görece kolay erişim sağlayan ana taşımacılık yollarıydı. Körfez çevresindeki deniz taşımacılığı Körfez ve ötesindeki topluluklara erişim sağladı. Obeyd döneminden kalma kilden yapılma tekne maketleri deniz taşımacılığının çok erken dönemde başladığını gösteriyor. Bunların dışındaki durumlarda insanlar gidecekleri yere yürüyerek ulaştılar ve eşek ve katırları yük hayvanı olarak kullandılar. Bir eşek ya da katır 90 kilo ağırlıkla günde yaklaşık 25 kilometre mesafe kat edebilir. Kimi zaman büyükbaş hayvanlar tarafından çekilen araba ve kızakların kullanımı ise büyük ihtimalle kısa mesafelerle sınırlıydı.

Ana uzun mesafe rotaları binyıl boyunca düzenli olarak kullanıldı. Zagros Dağları'nın bugünkü Kirmanşah ve Hamadan yakınlarındaki bölümü üzerinden geçerek Tahran ve Meşhed'e varan Büyük Horasan Yolu Bağdat'tan İran platosuna uzanıyordu. Yine daha güneye doğru bir yol bugünkü Bağdat yakınlarında alüvyal ovayı terk ediyor, daha sonra Zagros boyunca güneydoğuya dönerek Susiana Ovası'na, yani güney İran'daki tarihi Elam kentine uzanıyordu (Moorey 1994:6–12).

2.8 Zagros Dağları'nda açık ormanlık alan. (Miller 1990:72, görsel 2, izin alınarak kullanılmıştır)

Özet

Antik dönemlerden bu yana Mezopotamya tabiatındaki değişimler doğal ve insanlarla ilgili sebeplere dayandırılabilir. Irmak rotalarındaki ve Körfez kıyı şeridindeki değişiklikler, aşırı otlatma ve doğal bitki örtüsünü yakacak olarak kullanmaktan kaynaklanan bitki örtüsü değişiklikleri ve tuzlanma insanların Mezopotamya coğrafyasındaki varkalım mücadelesi sırasında karşılaştıkları büyük zorluklardır. Bu değişiklikler insan etkinliklerinin çevresel bozulmaya katkıda bulunma yollarına dair iç karartıcı bir resim ortaya koyuyor.

Kentleşme ve devlet oluşumu yönünde ilk adımların atıldığı alüvyal düzlüklerle çevre bölgeler arasındaki kaynak farklılıkları kimi zaman abartıldı. Aslında ova toplumları taş ve metal eksikliğinden kaynaklanan sorunları kil ve sazları çok çeşitli ve zekice yöntemler kullanarak aştılar. Bununla birlikte bölge tarihi boyunca kaynak zengini komşularıyla karşıtlıklarının Mezopotamya'nın ekonomi politiğinin örgütlenmesinde son derece önemli rol oynadığı konusunda pek kuşku bulunmuyor. Alüvyal ovanın komşularınınkinden daha revaçta bir doğal kaynağa sahip olduğu, ancak geçen yüzyılda, petrol arama çalışmalarının ve petrole yönelik küresel talebin hızla artmasıyla keşfedildi.

3. Yerleşim Örüntüleri

Mezopotamya "kentlerin merkezi" olarak adlandırılır (Adams 1981). Daha erken bir zamanda olmamışsa, Obeyd döneminde birkaç yerleşim 100 dönüm ya da daha geniş alana sahip kasabalara dönüştü. Dördüncü binyıl boyunca bazı yerler kent ölçeklerine ulaştı. İnsanların kasaba ve kentlere akını, nüfusun çoğunun kentlerde toplandığı üçüncü binyılda ciddi boyutlara ulaştı.

Antik Mezopotamya yerleşimlerini incelemek için iki farklı ama birbirini tamamlayan yaklaşım kullanılır. Bazı uzmanlar öncelikle yerleşimlerin kendilerine odaklanarak planını, bileşimini ve işlevlerini araştırır. Diğerleri ise yerleşimlerin birbirleriyle ve doğal çevreyle ilişkileri üzerinde dururlar. İkinci yaklaşımı takip eden çalışmalar geniş ölçüde bölgesel yerleşim etütlerine (bkz. kutu 5) dayalı olarak gerçekleştirilir. Bu bölüme antik Mezopotamya kentlerinin genel özelliklerini, köylerden ne yönlerden ayrıştıklarını inceleyerek başlayacağız, daha sonra bölgesel yerleşim örüntülerini araştıracağız.

KUTU 5: Yerleşim etüdü: Teknikler ve zorluklar

Mezopotamya'da arkeolojik yerleşim etütleri ufak sahaların derinlemesine incelenmesi yerine geniş alanların daha kapsamlı araştırılması üzerinde durmuştur. Etütler genellikle dikkat çeken höyük ve ırmak yataklarıyla kanalların izlerinin ayırt edilebileceği hava fotoğraflarına ve saha aramak için araziyi araçla taramaya dayanır. Boyutların topluluk tipleriyle ilgili bilgi verdiği varsayımıyla (Taylor 1975) saha boyutları ölçülür ve sahadaki yerleşimlerin tarihlenmesi için yapıt koleksiyonları oluşturulur. Daha seyrek olarak sahada gerçekleştirilen faaliyet tiplerinin belirlenmesi için yüzey yapıtları üzerinde de çalışılır. Höyükler topografik bakımdan dikkat çektikleri için etüt sırasında genellikle kolaylıkla tanınırlar. Ne var ki onları dikkat çekici kılan bu özellik yani insanların aynı noktada uzun süreler yaşamış olması, arkeologlar için çeşitli sorunlar da yaratır. Daha önceki tabakalar sonraki yerleşimlerin metrelerce altına gömülmüş olabilir, bu da ilk toplulukların kapsamını tahmin etmeyi zorlaştırır. Arkeolojik etütler için daha büyük bir sorun, höyükleri farklı

derecelerde gizleyen iki jeomorfolojik süreçtir. Mezopotamya'nın alüvyal ovalarında da Zagros ve Toroslar'ın yüksek vadilerinde de esasen su nedeniyle (alüvyon) ama bazı yerlerde rüzgarın da etkisiyle binlerce yıl içinde muazzam miktarda çökelti birikmiştir (bkz. görsel 2.5). Suyla taşınan çökelti 10 metre derinliğe kadar ulaşarak bazı höyüklerin kenarlarını örter, bazılarını ise tamamen kapatır. Örneğin Obeyd döneminden kalma Ras el-Amiye höyüğü terk edildikten sonra yedi bin sene boyunca biriken alüvyal çökeltiyle tamamen kaplanmıştır. Bir zamanlar 2,5 metre yüksekliğindeki saha ancak o bölgede bir kanal kazılırken keşfedilmiştir (Stronach 1961). Bu şekilde kaç höyüğün gözden ırak kaldığı bilinmemektedir. Genelde basık höyükler oluşturan görece kısa süreli yerleşimlerin üstünün örtülme ihtimali daha yüksektir. Irmak arazisinde delta arazisine göre daha fazla çökelti birikmesi Aşağı Mezopotamya Ovası'nın kuzey kesiminde güneye nazaran daha fazla sahanın çökeltiyle kaplanmasına neden olmuştur. Ayrıca ırmak yataklarının ve kanalların başlangıcına yakın noktalarda akıntı yönündeki alanlara göre daha yoğun çökelti birikimi olur (Gibson 1972a: 30).

Irmakla alüvyon taşınmasının aksine erozyon çökeltiyi uzaklaştırır. Rüzgar ve su çökeltiyi höyüklerin tepesinden yavaş yavaş aşağıya, yamaçlara doğru iterek ve nihayetinde tamamen uzaklaştırarak höyüklerin hatlarını değiştirir (Rosen 1986: 3. bölüm). Topraktaki yüksek tuzluluk oranıyla birleşen aşındırıcı kuvvetlerin özellikle etkili olduğu güney Mezopotamya'da çömlek gibi normalde "dayanıklı" yapıtlar giderek tanınmaz hale gelir. Böylece, son katmanlardaki bütün bir yerleşim düzeyi ortadan kalkabilir. Yerleşim kanıtlarını yüzeyin altında saklayan alüvyon birikmesinden farklı olarak, erozyon bu kanıtları ortadan kaldırır (Postgate 1983:8–9).

Mezopotamya'da arkeolojik etütler ayrıca yüzey yapıtları koleksiyonlarını kullanarak her döneme ait işaretleri aynı kolaylıkla saptayamamaktan muzdariptir. Bu genellikle arkeolojik olarak tanımlanan dönemlerin farklı uzunlukları olmasından kaynaklanır. Daha kısa dönemlerin kendilerinden önceki ve sonraki dönemlerden ayırt edilmesini sağlayacak daha az tanılayıcı yapıt tipi ya da "gösterge fosil" bulunur. Özellikle Cemdet Nasr ve Akad dönemlerini yalnızca yüzey kalıntıları kullanılarak ayırt etmek son derece zordur.

Mezopotamya'da bölgesel etüt yapanların karşı karşıya kaldığı, çok çetin gibi görünen zorluklara rağmen yerleşim örüntüsü verileri bölgesel ve zamansal yerleşim eğilimleriyle ilgili çok değerli bilgiler sunar. Bu eğilimlerin sadece çok daha fazla zaman alan kazı çalışmalarına odaklanarak keşfedilmesi çok zor, hatta imkansızdır. Çökelti taşınması, erozyon ve tarihlendirmeyle ilgili sorunlar yerleşim örüntülerindeki ufak farklara çok fazla değer atfedilmemesini zorunlu kılar, çünkü bu farklar antik yerleşimlerdeki gerçek eğilimlerden çok gözlem hataları olabilir. Bununla birlikte genel örüntüler daha güvenilir olma eğilimindedir.

Kentler

Sanayi ve kapitalizm öncesi kentler köylerden bariz biçimde farklı birimlerdi; çok sayıda özelleşmiş işlevleri vardı. Kentler ekonomik etkinliklerin ve özellikle zanaat (el işi) üretiminin merkeziydi. Kent merkezlerinde gıda ve el işi malların üretimi belli bir uzmanlaşma düzeyine gelmişti; kimileri bu tür üretim etkinliğinde bulunmayan insanların kullanımı için eşya üretiyordu. El işi üretimi ya da uzmanlaşma kentlerle sınırlı olmasa da ikisi de kentlerde daha karmaşık biçimlerde örgütlenme eğilimi gösteriyordu. Ayırt edici ekonomik örgütlenmesinin yanı sıra kent merkezleri sıklıkla dini ve siyasi törenler ve çeşitli idari etkinliklere mekan sağlıyordu.

Özelleşmiş üretim, törenler ve idari etkinliklere yalnızca kent sakinleri değil kent çevresindeki kırsal bölgede ya da art bölgede yaşayan insanlar da dahil oluyordu. Kentler ve art bölgeleri çeşitli şekillerde birbirlerine bağımlıydı. Çoğu gıda üretimi dışındaki işlerle meşgul olan kent sakinleri kentin bütün nüfusunu beslemeye yetecek gıdayı nadiren üretebilirdi. Dolayısıyla kentler gıda konusunda kırsalda yaşayan üreticilere bağımlıydı. Özelleşmiş el işi ürünlerin üretiminde kullanılanlar da dahil olmak üzere hammaddeler de kırsal bölgelerden gelebiliyordu. Kentlerin kırsaldan mal çekme eğilimi, bir köylü açısından bakıldığında, kentlerin öyle ya da böyle refaha daha doğrudan erişen yerler olduğu gibi (yanlış) bir kent yaşamı tablosu yaratabilir. Kentler de ister dinsel törenler ister el işi ürünler olsun, çevredeki kırsal yerleşimcilerin kentte üretilen mal ve hizmetlerin müşterisi olmasına bağımlıdırlar. (Trigger 1972; Yoffee 1995:284)

Mezopotamya kentleri çoğunlukla surlarla çevriliydi. Surlar genellikle etkileyici boyutlardaydı; yedi metre kalınlığa ve en azından Uruk'ta kapı ve kulelerle dolu yedi metreden fazla yüksekliğe sahip duvarlar bulunuyordu (Nissen 1972). Kuşkusuz savunma amaçlı dikilmiş olsalar da duvarların anıtsallığı ve en azından bazı kent surlarının özenli işçiliği simgesel değerleriyle ilgili bir kaygıya da işaret ediyor (bkz. 7. bölüm). Başka kentleri fethetmekle böbürlenen yöneticiler sıklıkla yenilen kentin duvarlarını yok ettiklerini iddia etmiştir. Gerçi arkeolojik kanıtlar bu iddiaların genelde abartılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Savunma surları ve diğer tahkimat biçimleri küçük topluluklardan çok kent merkezleriyle ilişkilendirilir. Dolayısıyla kentler kırsalda yaşayanlar için şiddetli çatışmaların yaşandığı dönemlerde koruma ve sığınak sağlamış olabilir. Çatışmanın süreğen olduğu yerlerde kırsalda yaşayanlar kimi zaman kendi savunma yapılarını kursalar da kente daha yakın yerlere ve hatta kalıcı olarak kentlere yerleşmeyi seçebilirler (modern bir örnek için bkz. Horne 1980:16).

Sur içleri sıkışık ama yeknesaklıktan uzak bir biçimde yapılandırılmıştı. Sistemli kent planlamasıyla ilgili kanıtlar nadirdir, kentlerin geniş kesimleri büyük ihtimalle organik olarak oluşmuştur. Dar geçitlerden 2-3 metre genişliğindeki yollara kadar değişen boyutlara sahip sokaklar geçit olarak kullanılmalarının yanı sıra çöp boşaltmak için elverişli yerler olarak da iş görürlerdi. Terk edilmiş yapılar ve boş alanlar da çöp depoları olarak kullanılırdı. Büyük miktarda atık malzemenin şehrin kenarlarına atılması, büyük ihtimalle atık imhasını toplumun tamamını içine alacak şekilde düzenleme girişimi olarak görülebilir (Charvát 1993:173–75; R. Matthews ve Postgate 1987:107–9; W. Matthews ve Postgate 1994:176). Açık alanlar, kullanılan ya da terk edilmiş evler ve çöplükler kimi zaman gelişigüzel kimi zaman da resmi törenlerle cenazeleri terk etmek için de kullanılırdı (bkz. 8. bölüm). Domuzlar gibi bazı hayvanlar kent içinde beslenirdi. Sur içlerinde Gılgamış Destanı'nın (Tablet 1.17-22 [Kovacs 1989:3]) söylediği gibi bahçeler de bulunabiliyordu:

> Uruk surlarına çık ve gezin,
> Temeli incele, duvar işçiliğini gözden geçir iyice,
> Tuğla yapı (ve içleri de) pişmiş tuğladan yapılmamış mı
> Planlarını düzen Yedi Bilgeden başkası mı?
> Bir fersah kent, bir fersah palmiye bahçesi, bir fersah ova, İştar
> Tapınağı'nın meydanı (?)
> Üç fersah ve Uruk meydanı (?) onun (duvarın) kapsadığı.

Yoğun yapılaşma, dar geçitler, çok çeşitli etkinlikler ve karmakarışık bir nüfus Mezopotamya kentlerini hareketli, gürültülü, kokulu, kimi zaman şaşırtıcı ve tehlikeli ama aynı zamanda heyecan verici yerler haline getirmiş olmalıdır.

Mezopotamya kentleri evler, tapınaklar ve en azından üçüncü bin-

yılın ortalarına doğru saraylardan oluşan farklı tipte yapılar barındırmıştır. Benzer yapı tipleri nesiller boyunca genellikle aynı noktalarda ve eski duvarların temel olarak kullanılmasıyla yeniden inşa edilmiştir. Evler birbirine bitişik yapılır, zamanla bir ailenin bileşimi ve serveti değiştikçe duvarlar örülüp yıkılır, kapılar açılıp kapanır, ekler inşa edilir ya da bazı kısımlar satılırdı. Büyük ihtimalle düz olan çatılara merdivenle ulaşılabiliyordu. Yakın Doğu'da bugün de yapıldığı gibi antik Mezopotamya topluluklarının üyeleri damları yazın uyumak, bir şeyler kurutmak ve geniş alan gerektiren başka işler gibi çeşitli faaliyetler için kullanmış olabilirler. Kimi evlerin iki katlı olması da muhtemeldir.

Ev boyutları arasında büyük farklılıklar bulunuyordu; 100 metrekareden ufak evlerin yanı sıra 600 metrekarelik evler de vardı. Obeyd evleri genellikle dikdörtgen ya da T şeklinde uzun bir merkez oda ve iki uzun kenarı boyunca dizilmiş ek küçük odalardan oluşurdu (görsel 3.1). Bazı evlerde her biri geniş bir merkez odayı çevreleyen odalardan oluşan bu birimlerden iki ya da daha fazla vardı. Zaman içinde bu yapı planının yerine, bazen açık bir avlu biçimde bazen de üstü kapalı, daha kareye yakın bir merkez odanın T biçimli eskisinin yerini aldığı bir plan geçti; bu yeni planda diğer odalara merkez odanın çeşitli yerlerinden girilebiliyordu (görsel 3.2). Evlerde yemek pişirmek, depolamak, uyumak ve belki de misafirleri ağırlamak için alanlar vardı. Alanların kullanımına dair ipuçlarını odaların ölçüleri, zeminleri, odalara erişim biçimleri ve odalarda biriken kullanımdan kaynaklanan molozun türü ve miktarı veriyor (W. Matthews ve Postgate 1994). Ortaya çıkarılan en küçük ve basit evler bile büyük ihtimalle Mezopotamya kentlerinin en yoksul sakinlerine ait değildi. Doğrudan kanıtların yokluğunda yoksulların, arkeologların nadiren kazı yaptığı kenar mahallelerde sazlık ve diğer dayanıksız malzemeden yapılmış derme çatma yapılarda yaşadığını varsayabiliriz.

Tüm büyük kentler çok sayıda tapınağa ev sahipliği yapıyordu. Tapınaklar belirli ilahlara adanmıştı. En büyüğü ve önemlisi ise kent devletinin koruyucu ilahına hasredilmişti (bkz. 7. bölüm). Bazıları, yapıların yükselmesi ve genişlemesi için düzenli olarak tekrar tekrar inşa edilen kerpiç platformlar üzerinde yükseltilmişti. Bu gelenek zi-

gurat adı verilen devasa, çok katlı kerpiç yapıların inşasıyla doruğa ulaştı. Tapınaklar büyüklük olarak çok değişiklik gösteriyordu, en büyükleri ise evleri kat be kat aşıyordu. Genel tapınak planı, Obeyd dönemi evlerinden bilinen modele benzer şekilde, uzun bir merkez alan ve bu alanın uzun duvarları boyunca sıralanan odalardan oluşuyordu (görsel 3.3). Bazı örneklerde ana plana açık bir avlu da dahil edilmişti. Daha büyük tapınaklar, merkez odada sunak olduğu düşünülen sabit eşyanın yanı sıra payandalı ve girintili cepheleri, mozaik ve resimlerle süslenmiş duvarlarıyla genellikle daha özenli yapılardı.

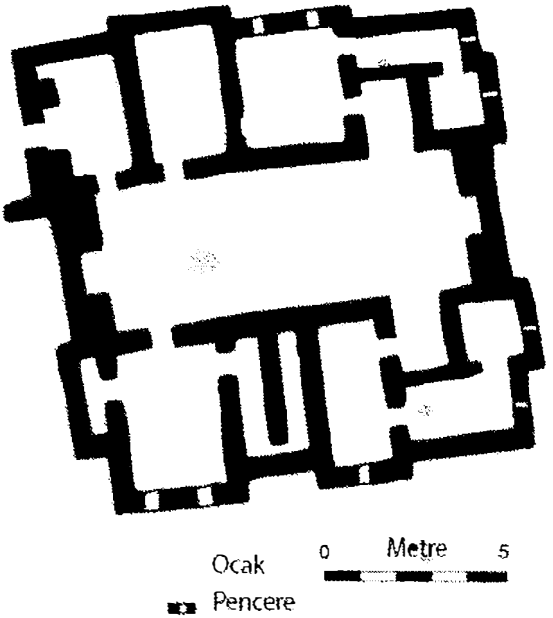
Üçüncü binyılın ortasında bazı tapınaklar dinsel ve törensel işlevlerinin yanı sıra önemli ekonomik etkinlik merkezleri haline gelmişti (bkz. 5. bölüm). Bu "çalışma tapınaklarında" kiler, mutfak ve zanaat faaliyetlerinin gerçekleştirildiği odalar bulunuyordu. Tapınak ilahların hanesi olarak görülüyordu.

Kraliyet ailelerinin evleri olan saraylar arkeolojik olarak daha az tespit edilebilmiştir. Üçüncü binyılda diğer büyük, varsıl evlerden giderek ayrılarak ortaya çıktıkları düşünülmektedir. Saraylar yaşam alanları, depolar, atölyeler, mutfaklar ve büyük ihtimalle törensel ve idari işlevler için tasarlanmış odalarıyla iyi inşa edilmiş, büyük görkemli yapılardı.

Köyler

Mezopotamya köyleriyle ilgili bilgimiz kentlere göre daha yüzeysel ve kesinlikten uzaktır. Bu bulanık tablonun sebebi kazı yapanların çoğunun çabalarını daha büyük sahalara yoğunlaştırma eğilimidir. Yine de bazı araştırmacılar son yıllarda dikkatlerini köylere çevirmiştir (örn., Dollfus 1971; 1975; Wright, Miller ve Redding 1980; Killick 1985; Jasim 1985; 1989; Roaf 1989).

Köylerdeki yapıların çoğu oturma amaçlıydı. Planları genel olarak kenttekilere benzemekle birlikte kent merkezlerindeki küme halindeki yapılardan farklı olarak genellikle birbirlerinden ayrıydılar. Bazı evler ebat ve detaylarıyla komşularından ayrılıyordu. Evlerin yanı sıra bazı köylerde depolar bulunuyordu. Köy meydanları çöp alanları olarak kullanılıyordu ama buralarda aynı zamanda çömlek pişirmek gibi el işi faaliyetleri de yapılıyordu. Bazı köylerde mabet oldukları düşünülen

3.1 Tel Madhur'dan Obeyd evi. (Roaf 1989:93, görsel 1)

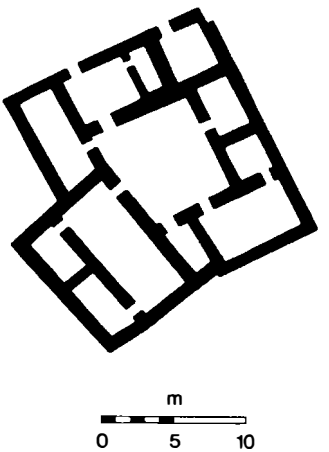
küçük yapılar da vardı.

Arkeologlar köylerin yalnızca tarım, hayvancılık ve sıradan el işi üretimi yapan insanların yaşadığı yerler olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Ne var ki yakın geçmişteki araştırmalar bazı köylerde belirli yerel kaynakları işletmede ya da belirli el işi malzemeleri üretmede uzmanlaşmış varsıl ailelerin de yaşadığını ortaya koymuştur.

Höyükler ve yerleşim örüntüleri

Mezopotamya'daki antik yerleşimlerin çoğu (tepe ya da höyük olarak da bilinen) tümsekler oluşturmuştur. Höyükler Mezopotamya ovalarının düz arazilerinde kolayca göze çarpan devasa yüksekliklere sahip örneklerden (görsel 3.4) yalnızca tecrübeli gözlerin ayırt edebileceği basık örneklere kadar (görsel 3.5) çok farklı şekillerdedir. Höyükler yüz hatta binyıllar boyunca aynı yerde devamlı yaşanmasından ya

da tekrarlanan yerleşimlerden dolayı oluşan kullanım kaynaklı kalıntı birikintileridir. Mezopotamya'da yaşayanların geleneksel ana yapı malzemesi bugün de bölgedeki köylerde sıkça kullanılan kerpiçtir (görsel 3.6). Güneşte kurutulmuş tuğla olarak da bilinen kerpiç kil ya da silt ve kum, çakıl taşı ve diğer inorganik katkı malzemesi karışımlarının yanı sıra saman ya da anız gibi bitkisel sertleştirici malzemeden yapılır

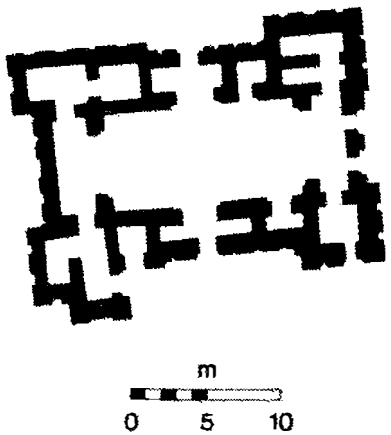

3.2 Hafece'den İlk Hanedanlar dönemi evi. (Delougaz v.d. 1967:krş. 10, Ev XXXVIII)

(Rosen 1986:5. bölüm). Sertleştirilmiş kil kalıplarda şekillendirilir ve güneşte kurutulur. Kerpiç pişirilmediği için suyla temas ettiğinde görece hızlı bozulduğundan dolayı (görsel 3.7) düzenli tamir ve tadilat gerektirir. Tadilat sürecinde duvarlar ve hatta bütün yapı tamamen yıkılıp düzleştirilebilir ve yeni tuğlalar eskilerinin kalıntıları üzerine yerleştirilir. Bu inşa ve yıkım işlemlerinden kalan artıklar çoğu höyüğün esas malzemesini oluşturur.

Mezopotamya'nın güney alüvyal ovalarının önemli kesimlerinde 1950'de Robert McCormick Adams'ın öncü çalışmalarıyla başlayıp 1960 ve 1970'lerde o ve diğerleri tarafından sürdürülen sistemli etüt-

ler yapılmıştır (Adams 1965; 1981; Adams ve Nissen 1972; Gibson 1972a; Wright 1981b) (görsel 3.8). İncelenecek alanların genişliğinden kaynaklanan bir taviz olarak, daha yoğun çalışma imkanı sağlayan ama çok daha fazla zaman kaybına sebep olan arazinin yaya olarak kat edilmesi yerine etütlerde araç kullanılmıştır. Bunun sonucunda

3.3 Eridu'dan tapınak. (Safar v.d. 1981:görsel 39,Tapınak VII)

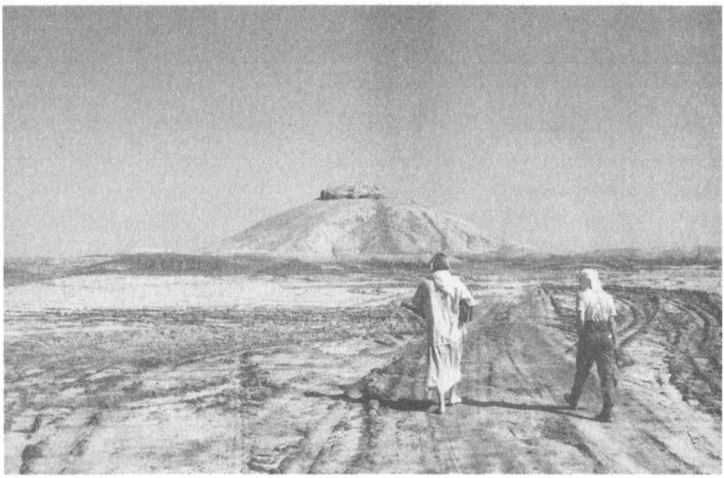
topografik olarak belirlenemeyenlerin yanı sıra bazı küçük ve alçak höyükler büyük ihtimalle gözden kaçırılmıştır. Kazık çukur ya da çadır çivilerinden, ocak ve birkaç yapıttan başka pek az kalıntı bırakan göçebe kampları sadece tamamen şansın yardımıyla belirlenebilmiştir.

Güney Mezopotamya sahalarının yerleşim örüntüsü haritalarının gösterdiği üzere, bölgedeki yerleşimin tarihi boyunca hakim olan özelliklerden biri yerleşimlerin su rotalarını takip eden çizgisel bir hat boyunca sıralanması eğilimidir (görsel 3.9-3.11). Eski ırmak ve sulama kanallarının düz bir hat takip eden tümsek ve çukurlardan ibaret kalıntılarının görülemediği yerlerde bile yerleşim örüntüleri kullanılarak bunların rotaları tespit edilebilir.

Saha dağılımı zaman içinde karmaşık değişiklikler geçirmiştir (bkz. kutu 6). Geç Obeyd dönemindeki aralıklı saha diziliminin ardından Uruk döneminde yerleşimler yaygınlaşmış, I. İlk Hanedanlar

(ya da geleneksel gözlemlere göre II ve III. İlk Hanedanlar) dönemi boyunca tekrar azalmış ve sonrasında tekrar artmıştır (görsel 3.12). Aynı dönemde işgal edilen toplam alan – bütün toplulukların yerleştiği alanların toplamı – artmıştır. İşgal edilen toplam alan artışına kıyasla saha sayısının azalması insanların daha az sayıda büyük kentte yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır.

Arkeologlar genel olarak işgal edilen alanın nüfus boyutuyla doğru orantılı olduğunu varsayar. Dolayısıyla yaklaşık nüfus, işgal edilen toplam alanın hektar başına düşen insan sabitiyle çarpılmasıyla hesaplanabilir. Mezopotamya için bölgede tarihsel olarak belgelenen ya da bugün yaşayan toplulukların yoğunluğuna dayanarak genelde anılan rakamlar, hektar başına 100 ile 200 arasıdır (Kramer 1980). Bununla birlikte köy ve kentlerde nüfus yoğunluklarının değişmesi oldukça muhtemeldir, ancak daha geniş topluluklarda yoğunluğun fazla mı az mı olduğu ya da uygulanabilecek tek bir genel kuralın olup olmadığı tartışmalıdır (Wright 1969:22-23; Postgate 1994). Nüfus tahminlerinde bulunurken temkinli olmak gerekliyse de güney Mezopotamya'daki eğilimlerin büyüklüğü beşinci ve üçüncü binyıllar arasında nispi nüfus artışıyla ilgili çok az kuşku bırakmaktadır. III. İlk Hanedanlar

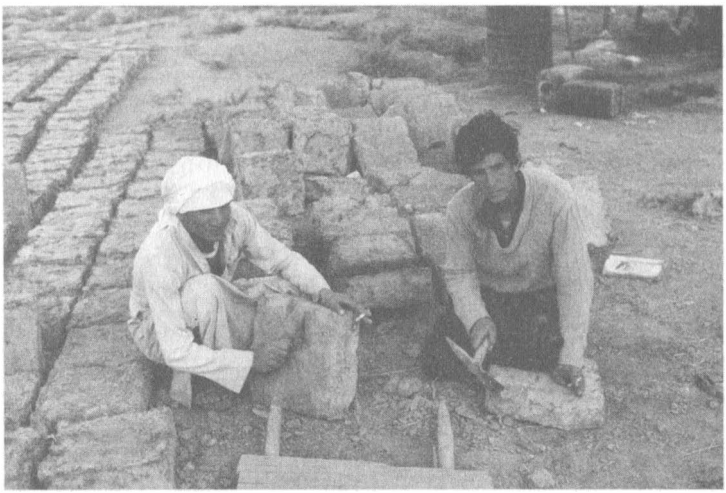
3.4 Kiş'teki höyüklerden biri

döneminde en yüksek düzeye ulaştığı dönemde güney Mezopotamya ovasının etüt edilen kısmındaki toplam yerleşik nüfus (hektar başına 200 kişi varsayıldığında) 200.000 kişiye ulaşmış olabilir.

Beşinci ve üçüncü binyıllar arasında kentleşme yönünde genel bir eğilim güney alüvyal ovanın belirleyici bir özelliği haline gelmişse de,

3.5 Ebu Salabih'teki Uruk höyüğü

3.6 Kerpiç üretimi. (Reinhard Bernbeck'in izniyle kullanılmıştır)

yerleşim örüntüleri bütün bölgede türdeş değildi. Etüt edilen alan Nippur-Adap, Uruk ve Ur-Eridu bölgeleri olarak üç alt bölgeye ayrılabilir.

Her alt bölge yerleşim sayısı ve işgal edilen toplam alanla ilgili farklı artış ve düşüş rotaları takip etti (görsel 3.13). Her örnekte yerleşimci toplulukların sayısında önemli bir düşüş göze çarpmakla birlikte bunların zamanları birbirinden farklıydı: Ur-Eridu bölgesinde Obeyd döneminden sonra, Nippur-Adap bölgesinde geç Uruk (ya da geleneksel rakamları kullanırsak erken Uruk) döneminde, Uruk bölgesinde ise Cemdet Nasr (ya da geleneksel gözlemlere göre geç Uruk) döneminde. Uruk ve Nippur-Adap bölgelerinde işgal edilen toplam alan arasındaki dikkat çekecek derecede farklı eğilimler çarpıcıdır. İlk bölgede III. İlk Hanedanlar döneminde ciddi bir artış varken ikinci bölgede yalnızca üçüncü binyılda gözle görünür bir artış kaydedilmiştir.

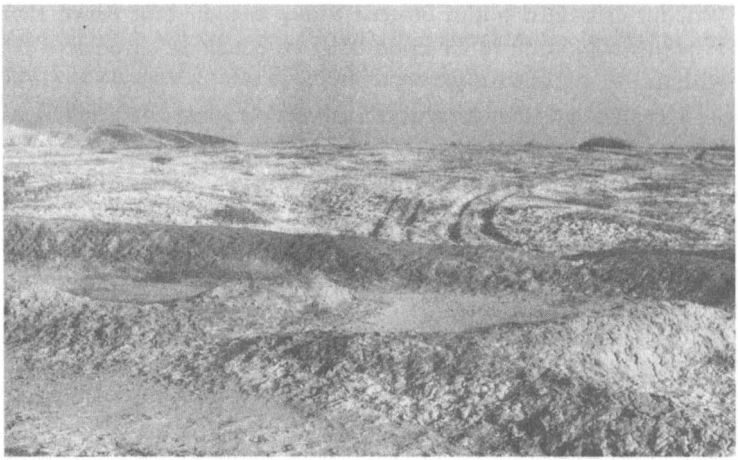
KUTU 6: "Eşzamanlılık sorunu"

Yerleşim örüntülerine dair yorumlar bütün arkeolojik yerleşim örüntüsü çalışmalarının temel sorunlarından biri olan "eşzamanlılık sorunu"nu hesaba katmak zorundadır (Weiss 1977; Schacht 1981; 1984; Dewar 1991). Arkeologların belirli bir dönem için yerleşim örüntüsü olarak kabul ettikleri şey her zaman birbirini takip eden yerleşmelerin oluşturduğu bütündür. Aynı arkeolojik döneme ait bütün sahalar son derece nadir olarak aynı zamanda işgal edilmiştir. Arkeolojik bir dönemin kapsadığı zaman dilimi arttıkça ve daha önemlisi insanlar eski yerleşimleri daha sık terk edip yenilerini kurdukça, geleneksel yöntemlerle tekrara düşmeden yerleşimlerin gerçek sayısını hesaplamak çok daha zor olacaktır.

Dewar (1991) aynı anda işgal edilen sahaların sayısıyla ilgili tahminlerin kesinliğini artırmak için basit ama zekice bir yöntem önerdi. Onun yerleşim modeli şu varsayıma dayanıyordu: A sahası, Q döneminde burada yerleşim olduğuna işaret eden yapıtlar barındırıyor ama bir önceki P ve bir sonraki R dönemlerine ait yapıt barındırmıyorsa, A sahası yalnızca Q döneminin bir kısmında işgal edilmiştir. P, Q ve R dönemleriyle ilgili kanıtlar barındıran B sitesinde ise Q döneminin tamamı boyunca yerleşim olduğu varsayılabilir.

	P Dönemi	Q Dönemi	R Dönemi
A Sahası		xxxxxxx	
B Sahası		xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx	

Farklı bir şekilde söylemek gerekirse, belirli bir dönemde yerleşildiğine

3.7 Hafece'deki Oval Tapınak'ın kerpiç duvarlarının kalıntısı. Tuzlanma bölgenin çoğunu bir tuz tabakasıyla kaplamış durumda.

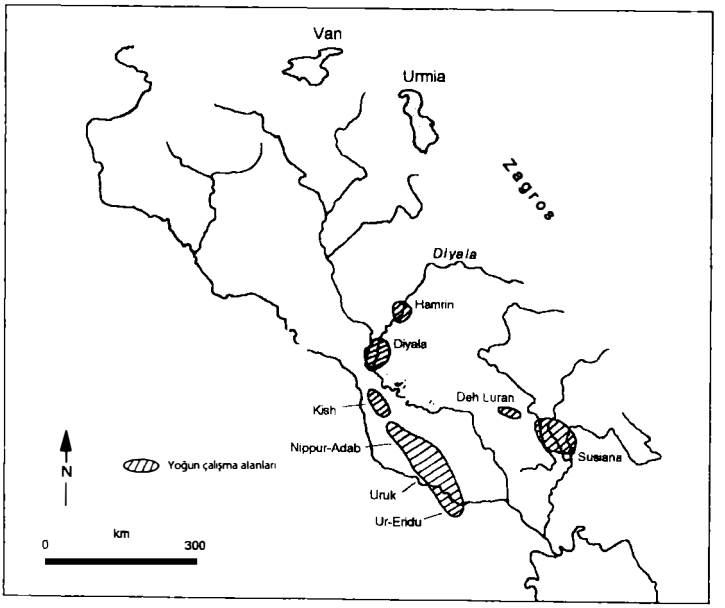
dair kanıtların bulunduğu bir sahada bu dönemin tamamı boyunca yerleşim olması gerektiğini varsaymak makul değildir.

Dewar'ın yönteminin uygulanması için söz konusu zaman dilim(ler)inde işgal edilmiş sahaların daha önceki ve sonraki dönemlerde de işgal edilip edilmediğini belirleyebilmek ve ilgili dönem(ler)in uzunluğunu tahmin edebilmek gerekmektedir. Bu veriler elde edildikten sonra Dewar tarafından yazılan bir bilgisayar programı yerleşim terk etme (yıl bazında dönem uzunluğu bölü terk edilen saha sayısı) ve kurma (yıl bazında dönem uzunluğu bölü kurulan saha sayısı) oranını hesaplamaktadır. Bu yerleşim kurma ve terk etme oranları üzerinden, yerleşim kurma ve terk etme oranlarının sabit olduğu varsayımına dayanarak herhangi bir zamanda kaç sahanın kullanıldığını tahmin etmek için bir simülasyon kullanılır. Ne var ki bu yöntem aynı zamanda hangi belirli sahaların kullanıldığına dair bilgi veremez.

Bu bölümdeki yerleşim rakamları Dewar'ın yöntemi kullanılarak "düzeltilmiştir". Saha sayısı ve toplam işgal edilen alan tahminleri ya da genel yerleşim eğilimleriyle ilgili, bu rakamlar ve yerleşim etütlerinden gelen "ham" verilere dayanan geleneksel rakamlar arasında ciddi uyuşmazlıkların olduğu hallerde karşılaştırma için geleneksel rakamlar da verilmiştir.

Obeyd dönemi yerleşimi

Obeyd döneminde yerleşimler alüvyal ovanın en güney kesiminde

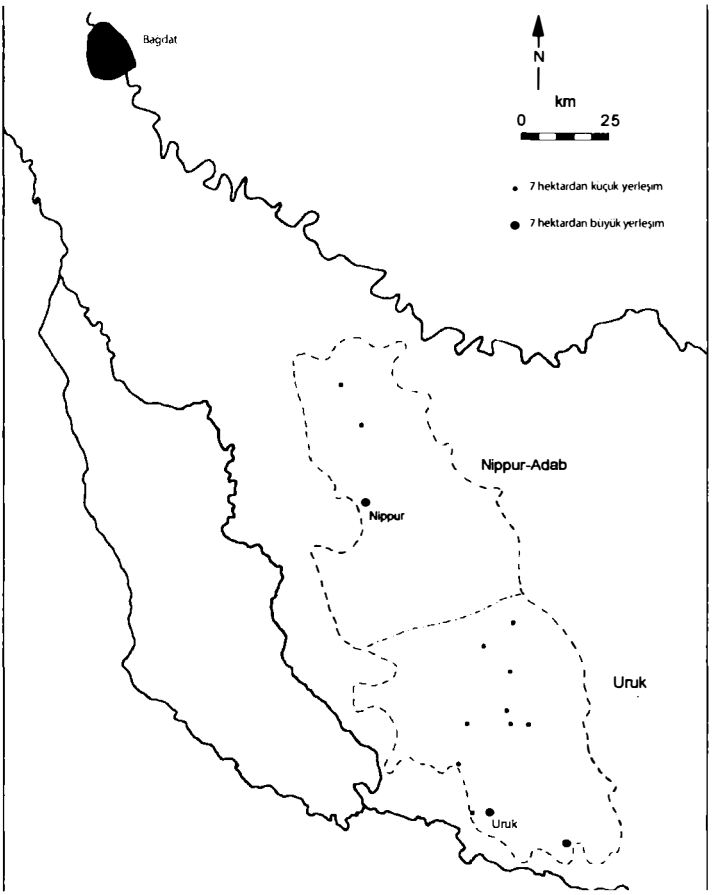
3.8 Güney Mezopotamya ve komşu bölgelerde yoğun yerleşim etütlerinin yapıldığı alanlar

yoğunlaşmıştı. Ovanın daha kuzey kesimlerinde, özellikle de Nippur-Adap bölgesinde daha yoğun silt birikimi buradaki önceki yerleşimleri farklı derecelerde gizlemiş olabilir. Bu da Obeyd yerleşimlerinin görünürdeki kıtlığına kısmen katkıda bulunmuştur. Ne var ki kısa süre sonra Nippur-Adap bölgesinde ciddi yerleşim artışı yaşanmış olması alüvyon birikimi ve sahaların örtülmesinin tek başına bu eğilimi açıklayamayacağını düşündürtüyor.

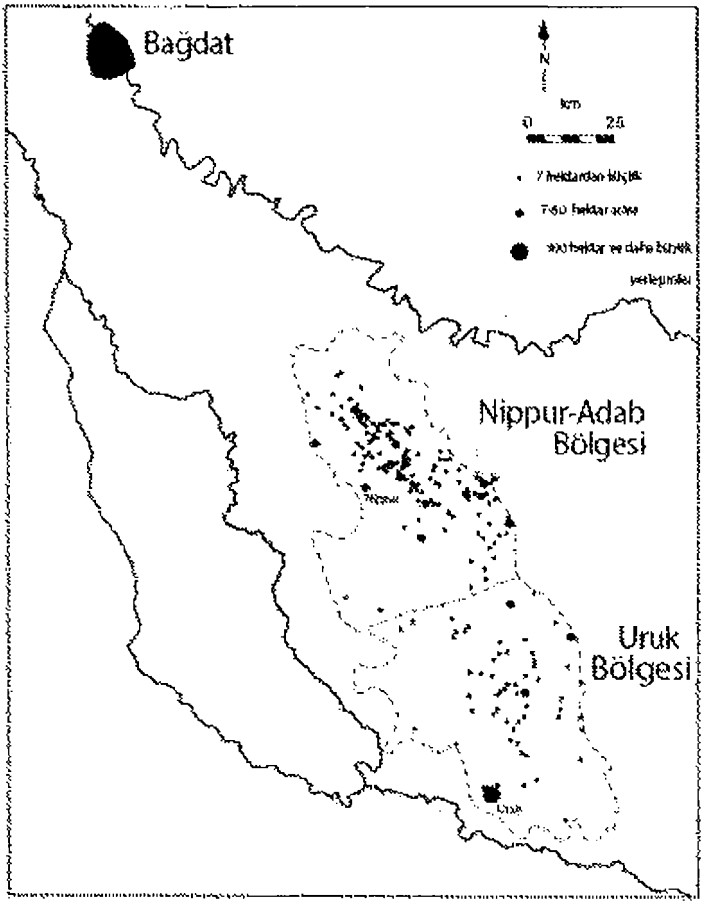
Obeyd dönemi boyunca Körfez'in başlangıç noktası çok daha kuzeyde, muhtemelen Ur-Eridu bölgesine çok yakın bir yerdeydi. Körfez kıyı şeridine yakınlığı, balık, su kuşları, bataklıkta yaşayan hayvanlar ve sazlıklar gibi kıyısal çevrenin zengin doğal kaynaklarını sunan alüvyal ovanın en güney kesimini cazip kılan bir özellik olabilir. Kıyıdan daha uzak ve kuru bölgelerde sulama için taşkın suyunun kullanımına dayalı tarım yapılmış olabilir. Güneydeki Obeyd topluluklarının nemli ortamları tercih eden domuz ve büyükbaş hayvanlara bağımlılığı

Obeyd topluluklarının ekonomik etkinliklerini yerel olarak elde edilebilen kaynaklara göre geliştirdiği fikrini destekler.

Alüvyal ovaların geri kalanında hakim olan çevresel şartlar önemli bir tartışma konusu olmayı sürdürüyor. Nissen bugün çoğu kuru alanın Obeyd dönemi boyunca su altında olduğunu ve ayrık, ada benzeri

3.9 Obeyd (bu sayfa), Erken/Orta Uruk (sonraki sayfa) ve Geç Uruk (sayfa 80) dönemlerinin "ham" saha verilerine dayalı yerleşim örüntüleri haritaları (Adams 1981:görsel 9, 12 ve 13)

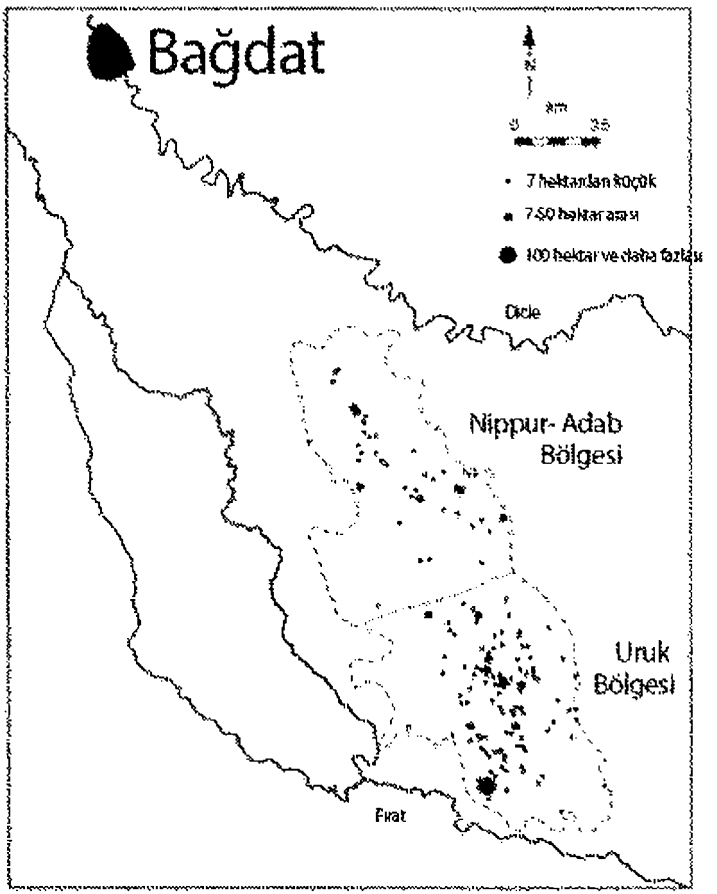

3.9 (Devamı)

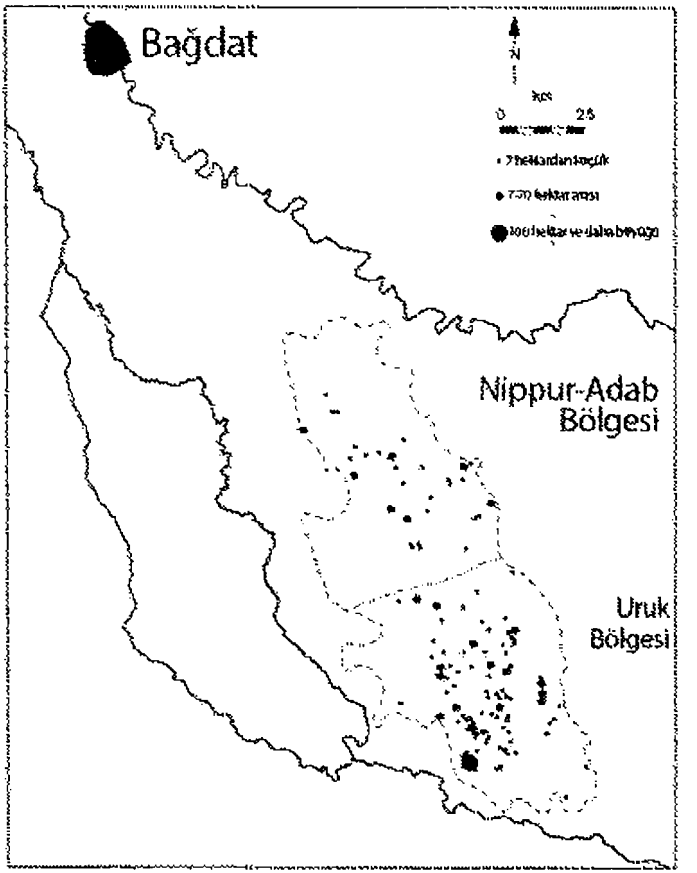
yerleşimlere izin verdiğini savunuyor. Uruk döneminin ilk kısmında bölge bir anda kurudu ve aynı hızla yeni ortaya çıkan topraklar işgal edildi (Nissen 1988:55-56). Nissen'in bataklık koşullarına dair yorumunun doğru olduğu kanıtlansa dahi bu, çevresel koşullar gerçekten benzer olmuşsa, en güney kesimlerdeki görece yüksek yerleşim yoğunluğuna karşın kuzeyde böyle bir durumun neden yaşanmadığını açık-

lamaz. Ancak Fırat'ın kuzey bölgelerde daha şiddetli taşkınlara sebep olma eğilimi bu alanı ilk yerleşimciler için daha az arzu edilir kılmış olabilir (Bernbeck 1994:90, tablo 3; Butzer 1995:144).

Nissen'den farklı olarak Adams beşinci binyılda alüvyal ovadaki ekolojik şartların güneyden kuzeye doğru büyük değişiklikler gösterdiğini varsayar. Güneyde sulu tarım kasaba ve köylerin gelişmesine yol

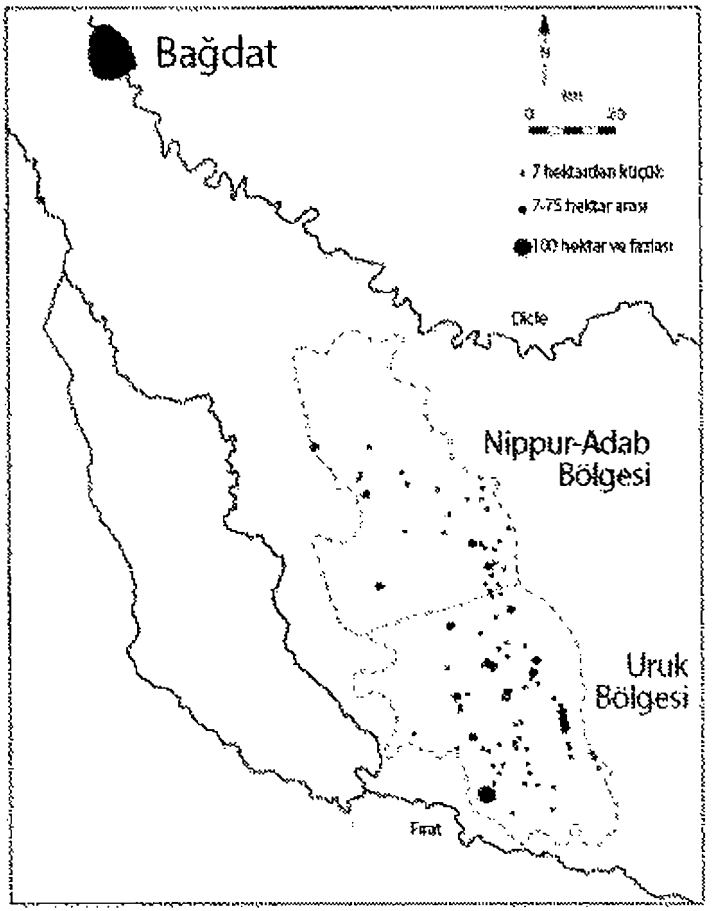

3.9 Devamı

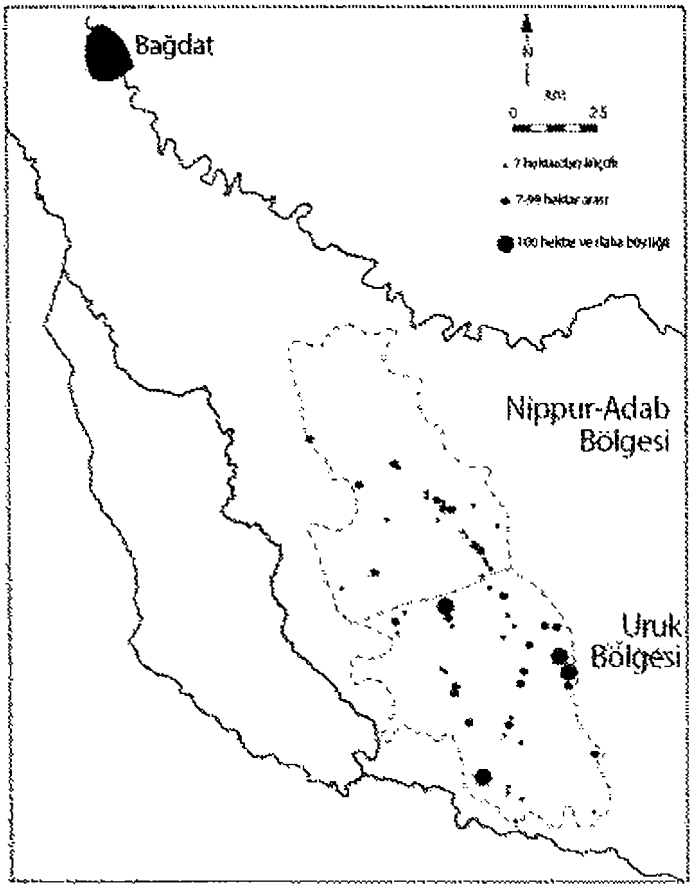
3.10 Cemdet Nasr (bu sayfa) ve I. İlk Hanedanlar (sonraki sayfa) dönemlerinin "ham" saha verilerine dayalı yerleşim örüntüleri haritaları (Adams 1981:görsel 18 ve 21)

açtı. Kasabalar Adams'a göre daha sonra ortaya çıkan kentlere benziyordu. Dinsel törenlerin önde gelen merkezleri olan kasabalar çiftçilere ev sahipliği yapıyordu ve insanlar tarımsal ve hayvansal ürünler, balık ya da el işi ürünleri gibi ellerindeki malları kendilerinde olmayanlarla değiş tokuş etmek için buraya geliyordu (Adams 1981:59, 80–81). Alüvyal ovanın kuzeyi Adams'a göre daha kuruydu ve nüfusun önemli

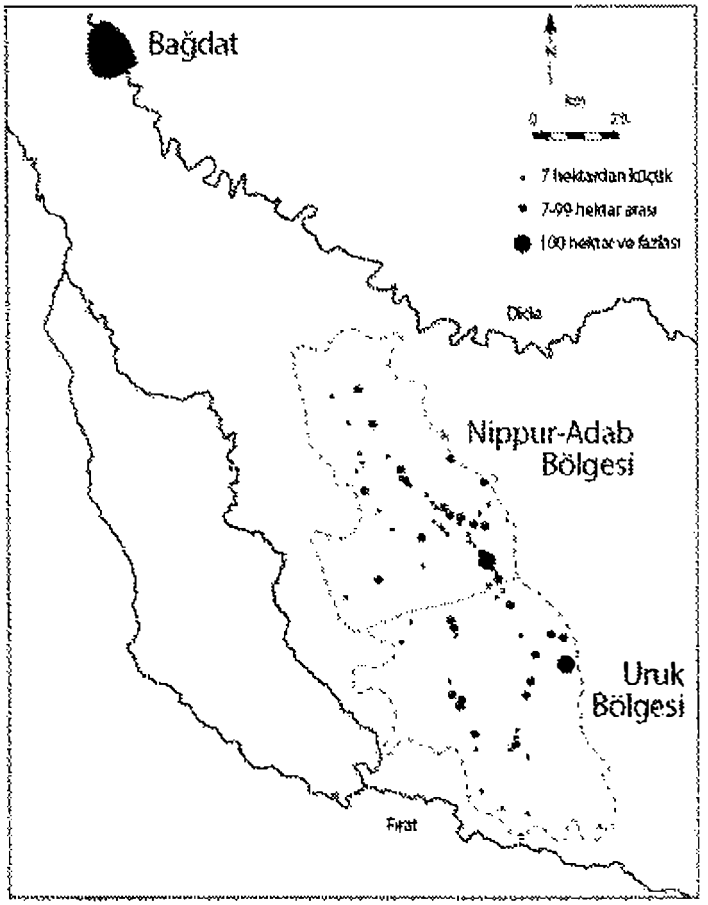
3.10 (devamı)

bir kısmı koyun ve keçi sürüleri besliyor ve tamamen ya da yarı yerleşik bir yaşam sürüyordu. Göçebe çobanların varlığına ilişkin hiçbir şey bulunmamış olmasına karşın standart yerleşim etütleriyle bu tür kanıtların bulunması pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu senaryo aslında pek incelenmemiştir.

3.11 II ve III. İlk Hanedanlar (bu sayfa) ve Akad (sonraki sayfa) dönemlerinin "ham" saha verilerine dayalı yerleşim örüntüleri haritaları (Adams 1981:görsel 29 ve 30)

Komşu bölgelerdeki kazı kanıtları ve yerleşim etütlerine dair değerlendirmeler farklı bölgelerde yaşayan insanların yaşam biçimlerini yerel kaynaklara göre düzenlediği görüşünü destekliyor. Körfez'in batı sahili boyunca yer alan Suudi Arabistan, Katar ve Bahreyn'de güney Mezopotamya'dan ithal edilmiş Obeyd çömleklerinin ortaya çıkarıl-

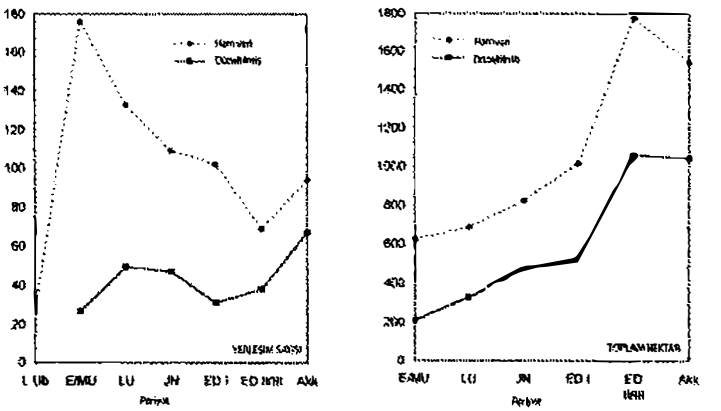
3.11 (devamı)

dığı elliden fazla saha bulunmuştur. Bu sahalardan çoğunda yapılan kazılar yerleşimcilerin esasen balıkçılık, kabuklu toplayıcılığı, derileri için ceylan ve tek toynaklı hayvan avcılığı, yerel taşlardan araç üretimi ve muhtemelen inci toplayıcılığıyla uğraştığını göstermiştir. Körfez kıyısının bu kesimi boyunca ya hiç ya da çok az tarım yapılmış ve sınırlı bir hayvancılık faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Sahaların önemli bir kısmı

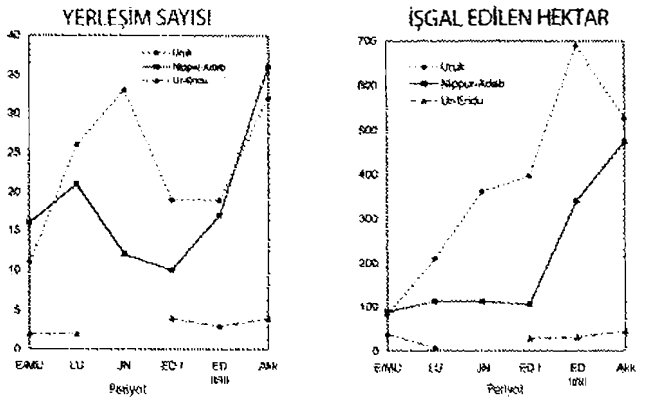
mevsimsel olarak kullanılmış ve hemen hepsi Obeyd döneminin sonunda terk edilmiştir. Uruk döneminde güney Mezopotamya'da ve Körfez'in batı kıyısında yaşayanlar arasında çok az etkileşim olmuş gibi görünmektedir (Frifelt 1989).

Güneybatı İran'da ovalar ve bütün yıl boyunca su bulunan yüksek vadiler yer yer Obeyd toplulukları tarafından işgal edilmiştir. Bu ova ve vadilerdeki yerleşimler temel olarak köy düzeyinde olmakla birlikte bazı kesimlerde kasabalara da rastlanmıştır. Beşinci binyılın sonuna doğru saha sayısı ve işgal edilen toplam alan bütün güneybatı İran'da düşüşe geçmiştir (Dollfus 1985; Hole 1987; Wright 1987:143–45; Neely ve Wright 1994).

Özetle güney Mezopotamya'nın alt bölgelerinde ve komşu güneybatı İran ve Körfez kıyısındaki Obeyd yerleşimleri farklı yerleşim örüntülerine sahiptir. Saha sayısı ve köylerle kasabaların birbirine oranı bölgeden bölgeye ciddi biçimde değişmektedir. Bu farklılıklar kısmen yerel çevre ve kaynaklardan farklı şekillerde yararlanılmış olmasına yorulabilir.

3.12 Yerleşim sayıları (sol) ve toplam işgal edilen alanın (sağ) zamansal değişimi. Ham veriler (Dewar 1991'e dayanarak) tahmini eşzamanlı yerleşme sayısıyla karşılaştırılmıştır. Geç Obeyd döneminde tahmini eşzamanlı yerleşme sayısı, erken Obeyd döneminde yerleşilen alanlara dair hesaplama için gereken bilgi olmadığı için hesaplanamıyor.

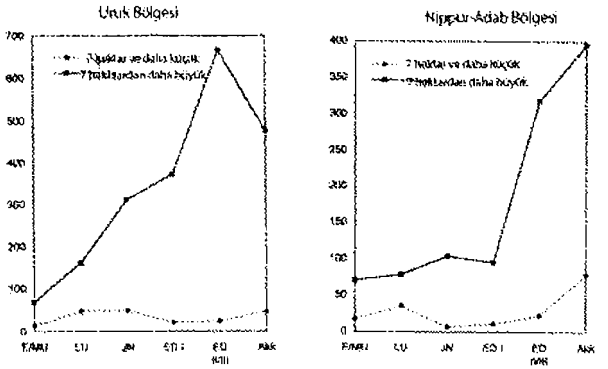

3.13 Güney Mezopotamya'nın üç alt bölgesinde yerleşim sayıları (sol) ve toplam işgal edilen alan (sağ). Cemdet Nasr dönemiyle I. İlk Hanedanlar dönemi yerleşmelerinin ayırt edilmesindeki zorluk yüzünden Ur-Eridu bölgesi için Cemdet Nasr dönemi yerleşimlerinin doğru hesabını yapmak mümkün değil.

Uruk ve Cemdet Nasr dönemleri

Uruk ve Nippur-Adap bölgesinde Uruk döneminin ilk safhasına yerleşim sayısında yaşanan ciddi artış damgasını vurdu. Küçük ve büyük topluluklar farklı şekillerde etkilendi. Uruk bölgesinde dördüncü binyılda küçük (70 dönüm ya da daha küçük) ve büyük (70 dönümden fazla) yerleşimlerde nüfus artış gösterdi (görsel 3.14). Nippur-Adap bölgesinde dördüncü binyılın büyük bölümünde küçük sahalar büyürken Cemdet Nasr döneminde ciddi bir küçülme yaşandı. Bu dönemde 70 dönümden daha geniş arazilerde yaşayan toplulukların nüfusu görece istikrarlı kaldı. Bazı uzmanlar toplam yerleşim artışının yalnızca doğal nüfus artışına bağlanamayacak kadar büyük ve hızlı olduğunu düşünmüştür. Bu durum, onlara göre, başka yerlerden ciddi miktarda insan akınının ya da daha önce göçebe ya da yarı yerleşik yaşayan insanların yerleşik hayata geçmesinin sonucu olabilir (Adams ve Nissen 1972:11; karş. Johnson 1988–89).

Uruk döneminin erken safhalarında güney Mezopotamya'daki yerleşik nüfusun tamamı ya da bir kısmı Uruk ve Nippur-Adap bölgeleri dışından gelmişse nereden gelmiş olabilir? Ur-Eridu bölgesindeki yer-

3.14 Farklı ölçekteki sahaların Uruk (sol) ve Nippur-Adap (sağ) alt bölgelerinde toplam işgal edilen alana oransal katkıları. Büyük ve küçük yerleşimler arasındaki ayrım saha ölçülerinin çokluk dağılım grafiklerinin incelenmesine dayalı olarak yapılmıştır. İnceleme ayrımın birçok dönemde yaklaşık olarak 70 dönüm (7 hektar) üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir.

leşik nüfus erken Uruk döneminin ardından azaldığı için, bu bölgenin erken dördüncü binyılda kuzeydeki artışa katkıda bulunmuş olması muhtemel görünmemektedir. Kiş ve Diyala bölgelerindeki yerleşimler de Uruk döneminde genişledi, dolayısıyla Uruk ve Nippur-Adap bölgelerindeki artışa büyük ihtimalle buradan gelen insanların da önemli katkısı olmadı. Ne var ki Diyala bölgesinin hemen kuzeydoğusundaki Hemrin havzasında Obeyd döneminin sonunda hemen hemen tüm yerleşimler terk edildi. Yine beşinci binyılın sonunda güneybatı İran'da yerleşim sayılarında önemli bir azalma yaşandı. Bu insanların bir kısmı güney Mezopotamya'ya gelmiş olsa bile, Uruk döneminin erken safhalarında güneybatı İran ovalarındaki yerleşim sayısının hızla arttığı gerçeği nüfusun önemli bir kısmının bu bölgede kalmış olduğunu ve muhtemelen geçici olarak daha seyyar bir yaşam tarzı benimsediğini düşündürüyor.

Güney Mezopotamya'ya komşu bölgelerdeki yerleşimlere dair bu kısa etüt, bir miktar insan erken dördüncü binyılda bu bölgelerden alüvyal düzlüklere gitmiş olsa bile, bu rakamların güney Mezopotamya'da gözlemlenen nüfus artışını açıklayacak kadar büyük

olmadığını gösteriyor. Aksine, yerleşik nüfus artışının önemli bir kısmı, alüyval ovalar ya da sınırlarında önceden daha seyyar bir yaşam sürdüren insanların yerleşik hayata geçmesiyle açıklanabilir. Ne var ki, yerleşik yaşama geçiş önermesi cazip olmakla birlikte güney Mezopotamya bağlamında bu varsayımı destekleyen (ya da çürüten) doğrudan kanıtlar yoktur. Ne arkeolojik çalışmalar ne de yerbilimsel güçler seyyar grupların gelip geçici ya da küçük yerleşimlerinin belirlenmesine imkan vermektedir.

Güneybatı İran'da doğal şartlar kısa süreli yerleşimlerin korunması için daha uygun koşullara sahiptir ve bunların ortaya çıkarılmasına yönelik kimi etüt işlemleri düzenlenmiştir. Belirlenen bazı sahalar, bütün yıl su bulunmayan ya da tarıma elverişli olamayacak kadar yüksek bölgeler olmaları nedeniyle, göçebe ya da yaylacı çoban toplulukları tarafından kullanılmış gibi görünmektedir. Ne var ki beklediğimizin aksine seyyar gruplarla ilgili kanıtlar bu ve komşu bölgelerde yerleşik nüfusun yükseldiği dönemde artmaktadır (Wright 1987).

Sonuçta, seyyar grupların yerleşik hayata geçmesiyle ilgili, erken dördüncü binyılda alüvyal ovalardaki yerleşim sayısının artışını açıklamak için kullanılabilecek kanıtlar hayal kırıklığı yaratacak kadar azdır. Bununla beraber arkeologların çoğu yerleşik hayata geçişin dördüncü binyılda yerleşim sayılarındaki ciddi artışa büyük bir katkıda bulunduğuna inanmaktadır.

Mezopotamya sakinlerinin çoğunun göçebe olduğu fikri Eski Ahit hikayelerinden tanıdıktır. Gerçekten de Mezopotamya'da tarihsel olarak belgelenmiş dönemler göçebe ve yerleşik nüfusun ve yaşam biçimlerinin son derece esnek ve birbirini tamamlayıcı olduğuna yeteri kadar tanıklık eder. Bu tamamlayıcılık göçebe ve yerleşik topluluklar arasındaki gizli ve hatta açık çatışmalara rağmen sürmüştür. Yazılı kaynaklarda yerleşik hayata geçiş ve tarım temelli yaşam tarzı, "incelmiş", "kültürlü" bir yaşam tarzı olarak "uygarlık"la el ele giden bir pratik olarak tasvir edilmiştir. Sığırtmaçlar bunun aksine yerleşik yaşama geçemeyen, eğitimsiz ve kaba saba, kısacası "medeniyetten nasibin almamış" insanlar olarak aşağılanmıştır. Elbette yazılı belgeler kentli üst sınıfın bakış açılarını yansıtan kaynaklardır ve önyargısız bilgi kaynakları olarak görülmemelidirler (Schwartz 1995).

Tarihçi Michael Rowton (1973) Mezopotamya göçmenliğinin alüvyal tabiatın sebep olduğu bazı kendine özgü özelliklerine dikkat çekmiştir. Mezopotamya ovasının tarımdan çok hayvancılığa elverişli olan arazilerin arasına serpiştirilmiş ekilebilir alanlardan oluştuğuna vurgu yapan Rowton bu doğal şartların göçebe ve yerleşik nüfus arasındaki yakın etkileşim ve bağımlılığı beslediğini savunmuştur. Ayrıca bu, göçebe ve yerleşik grupların tamamen farklı topluluklar olmayabileceğini de akla getirmektedir; hayvancılar her yıl birkaç aylığına sürülerini daha iyi otlaklara götürmek için bulundukları yeri terk eden köylüler olabilir. Ayrıca hayvancılar ve çiftçiler yılın önemli bir kısmında aynı topluluk içinde yaşayan insanlar olmanın yanı sıra aynı ailenin üyeleri de olabilirler. Sürüleriyle mevsimlik olarak hareket eden ama yılın belli dönemlerinde sabit yerleşimlerde yaşayan insanlar göçebeden çok yaylacı olarak bilinirler.

Adams (1974; 1981) Mezopotamya yerleşim örüntülerinin kendine özgülüğünün hayvancılığa dayanan yaylacı (ya da göçebe) ve

Tablo 3.1 Uruk döneminde Nippur-Adap ve Uruk bölgelerinde (hektar bazında) yerleşilen alan

	Nippur-Adap Bölgesi		*Uruk Bölgesi*	
Dönem	Geleneksel	Düzeltilmiş(a)	Geleneksel	Düzeltilmiş(b)
Erken-Orta Uruk	374	88	198	81
Geç Uruk	194	112	477	210
Toplam	568	200	675	291

Notlar:
a Rakamlar Dewar (1991)'i izleyerek, eşzamanlı yerleşim sayısının hesaplanmasıyla ve sonra bu sayının dönemin ortalama yerleşim alanı büyüklüğüyle çarpılmasıyla düzeltilmiştir.
b Bu rakamlar Adams'taki (1981:69, tablo 3) rakamlardan bir miktar farklıdır, temelde bunun nedeni Uruk'un büyüklüğüyle ilgili yüzey araştırmalarına dayanan en son hesaplamalardır (Finkbeiner 1991).
Kaynaklar: Adams (1981), Finkbeiner (1991).

daha yerleşik, tarıma dayalı yaşam biçimleri arasındaki esneklik ve akışkanlığa çok şey borçlu olduğu konusunda ısrarcıdır. Keçi ve koyun yetiştiriciliği tarih boyunca Mezopotamya ekonomileri için son derece önemli olmuştur. Daha önce değinildiği gibi, ürün yetiştirmek

için kullanılmayan geniş, sulanmayan step bölgeleri yılın büyük bir kısmında sürüler için yeterli otlak alanları sunar. Ancak uzun ve sıcak yaz ayları boyunca su yokluğu çobanları sürülerini yakındaki tepelere ve yüksek vadilere ya da alüvyal ovadaki sulanan ve tarımla uğraşılan alanlara götürmeye zorlar. Tarla ve sürülerin birbirine yakınlığı çatışmaya zemin hazırlar. Hayvanlar ürünlere zarar verebilir, insanlar ve hayvanlar kıt su kaynakları için rekabete girerler. Bununla birlikte, sürülerin nadasa bırakılmış ya da hasat edilmiş tarlalarda otlaması çiftçilerin bedava gübre elde etmesine olanak tanır. Hayvancılar ayrıca daha yerleşik komşularının haber ve bilgi kaynakları olmalarının yanı sıra ufak tefek eşyanın uzak yerlere naklini de gerçekleştirebilirler.

Adams güney Mezopotamya'ya ait yerleşim örüntüleri haritalarında açıkça görünen "boş alan"ların bazılarının nüfusun daha hareketli kesimleri tarafından sıklıkla kullanılan araziler olabileceğini öne sürmüştür. Özellikle Uruk döneminin erken safhalarında Nippur-Adap bölgesinin güney kesimindeki yerleşim azlığının bu bölgenin esasen yaylacı ya da göçebe gruplar tarafından kullanılmasından kaynaklanmış olabileceğine dikkat çekmiştir. Adams'a göre Nippur-Adap bölgesindeki, yerleşilen alanın güney ucu boyunca dizilmiş kasabalar, dini, siyasi ve belki de askeri etkinlik noktaları olarak güneylerindeki daha seyyar gruplarla kuzeylerindeki köylüler arasında değiş tokuş işlemlerini kolaylaştırma işlevi görmüş olabilir (Adams 1981:63–68).

Dördüncü binyıl içindeki yerleşim akımları da dikkate değer değişkenlik ve önemli miktarda insani hareketlilik gösterir. Geleneksel yerleşim rakamlarını kullanan birçok arkeolog Uruk döneminin başından sonuna kadar Nippur-Adap ve Uruk bölgelerinde yaşayan yerleşik nüfus oranlarındaki dikkat çekici değişime vurgu yapmıştır (tablo 3.1). Uruk bölgesindeki artış kuzeydeki alüvyal ovalardaki düşüşü geride bırakmışsa da, değişikliklerin büyüklüğü ve iki bölgedeki düzenli seyreder görünen ters yönlü nüfus hareketleri, daha kuzeyde yaşayan insanların dördüncü binyılın ikinci yarısında geniş gruplar halinde güneye göçtüğüne dair güçlü bir gösterge olarak görülmüştür.

Dewar'ın yöntemini kullanarak yerleşim rakamlarını düzelttiğimizde karşımızdaki tablo bir hayli değişir. Geç Uruk döneminde Uruk bölgesinde yerleşilen alan yine önemli ölçüde büyümüştür, ama

Tablo 3.2 Uruk, Nippur-Adap ve Ur-Eridu bölgelerinde yıl bazında yerleşim kurma ve terk etme oranı

Dönem	*Uruk Bölgesi*	*Ur-Eridu Bölgesi*	*Nippur-Adap Bölgesi*
Erken / Orta Uruk			
Terk	.047	.002	.177
Kurma	.058	0	.215
Geç Uruk			
Terk	.255	.020	.115
Kurma	.370	.025	.065
Cemdet Nasr			
Terk	.220	.053(a)	.115
Kurma	.180	.055(a)	.085
İlk Hanedanlar I			
Terk	.225	-	.135
Kurma	.120	-	.145
İlk Hanedanlar II-III			
Terk	.017	.011	.014
Kurma	.080	.009	.046
Akad			
Terk	.008	0	.024
Kurma	.020	.012	.132

NOTLAR:
(a) Ur-Eridu bölgesindeki birçok sahada Cemdet Nasr ya da I. İlk Hanedanlar döneminde yerleşim bulunduğu rapor edilmiştir. Buradaki rakamlar iki dönemin toplam yerleşim kurma ve terk etme rakamlarıdır.
Kaynaklar: Adams (1981), Wright (1981b), hesaplamalar Dewar (1991)'a dayanılarak yapılmıştır.

Nippur-Adap bölgesinde yerleşilen alan da azalmak yerine çok daha küçük bir miktar da olsa artmıştır. Bu istatistikler o dönemdeki yerleşik nüfusu geleneksel rakamlara göre daha doğru yansıtıyorlarsa, geç Uruk döneminde Uruk bölgesindeki artışın yalnızca ve hatta esas olarak kuzeyden alınan göçlerden kaynaklanması pek mümkün değildir.

Her iki senaryoda da Uruk çevresindeki, daha güneyde kalan bölgenin dördüncü binyılın son dönemi ve üçüncü binyılın başlarında nüfus anlamında başı çektiği görülmektedir. Bu farklılık gösteren nüfus dağılımına ne sebep olmuş olabilir? Çevresel değişiklikler büyük ihtimalle rol oynamıştır. Fırat dördüncü binyıl ortalarında alüvyal ovanın kuzeyindeki bir ya da daha fazla ana yatağını terk ederek batıya hareket etmiştir. Bu yer değiştirme Dicle ve Fırat'ın ayrılmasıyla

Tablo 3.3 Uruk ve Nippur-Adap bölgelerinde saha büyüklüğüne göre yerleşim kurma ve terk etme oranları

Dönem ve saha büyüklüğü(a)	*Uruk Bölgesi*	*Nippur Adap Bölgesi*
Erken/Orta Uruk		
Küçük		
Terk	.043	.167
Kurma	.052	.197
Büyük		
Terk	.003	.010
Kurma	.003	.018
Geç Uruk		
Küçük		
Terk	.255	.100
Kurma	.340	.060
Büyük		
Terk	.010	.015
Kurma	.030	0
Cemdet Nast		
Küçük		
Terk	.200	.110
Kurma	.145	.065
Büyük		
Terk	.020	.005
Kurma	.035	.015
İlk Hanedanlar I		
Küçük		
Terk	.185	.130
Kurma	.105	.125
Büyük		
Terk	.040	.005
Kurma	.015	.020
İlk Hanedanlar III		
Küçük		
Terk	.011	.020
Kurma	.051	.040
Büyük		
Terk	.006	0
Kurma	.029	.006
Akad		
Küçük		
Terk	.004	.004
Kurma	.016	.004
Büyük		
Terk	.024	0
Kurma	.112	.020

NOT:
(a) Küçük, 7 hektar ve daha az; büyük ise 7 hektar ve daha fazla alandan oluşmaktadır.

sonuçlanmıştır. İnsanlar suya erişim sağlamak için yer değiştirdiklerinden dolayı, bu durum o dönemde Nippur-Adap bölgesindeki sık yerleşim değişikliklerine katkıda bulunmuş olabilir. Bazı insanlar ırmak rejiminin daha istikrarlı olduğu güneye de göç etmiş olabilirler.

Ne var ki ırmak yataklarının hareketi Uruk bölgesindeki büyük ölçekli yerleşim artışını tek başına açıklamaz. Komşu bölgelerdeki yerleşim örüntülerindeki değişiklikler aynı zaman diliminde ciddi nüfus hareketlerinin varlığına işaret etmektedir. Güneybatı İran'daki Susiana Ovası'nda orta Uruk döneminden sonra yerleşim sayısında önemli bir düşüş yaşanmıştır (Johnson 1973). Kuzey Mezopotamya'da, Zagros'un göbeğinde ve hatta İran platosunda Uruk döneminin daha geç safhalarına ait Uruk tipi yapıt ve mimari yapıların ortaya çıkması güney alüvyal düzlüklerin çok ötesine ulaşan çeşitli siyasi ve ekonomik değişikliklerin varlığına işaret etmektedir.

Yerleşim hareketleri yalnızca bir bölge sınırları kapsamında değil sıklıkla bölgeler arasında da gerçekleşen bir olguydu. Yıllık yerleşim kurma ve terk etme oranları (Dewar 1991) yerleşimlerin uçuculuğunu da ortaya koymaktadır (tablo 3.2). Uruk bölgesinde Uruk döneminin tamamında yerleşim kurma oranı terk etme oranından fazladır, ancak Cemdet Nasr döneminde bunun tersi söz konusudur. Nippur-Adap bölgesinde hem geç Uruk hem de Cemdet Nasr döneminde terk etme oranı kurma oranını aşar. Görece yüksek yerleşim terk etme oranları, en azından kısmen, insanların küçük, kırsal topluluklardan büyüyen kasaba ve köylere göçüyle ilgilidir.

İlk Hanedanlar dönemi

İlk Hanedanlar döneminin ikinci safhasında kentsel gelişme doruğa çıktı. Üçüncü binyılın ortasında köylülerin çoğunun kentlere yerleşmesiyle köylü nüfus ciddi biçimde azaldı. Köylüler artık tarlalarına yakın mesafelerde oturmuyorlardı; bu tarım toplumları için alışılmadık bir durumdu. Bu sorunu ortadan kaldırmak için, bugün Türkiye'nin kimi yerlerinde olduğu gibi, tarım işlerinin yoğun olduğu dönemlerde tarlalara kurulan küçük evler ya da geçici barınaklar kullanmış olabilirler.

İlk Hanedanlar döneminde bu bölgedeki kentlerin büyümesine ve

özellikle nüfusun kent merkezlerinde toplanmasına yol açan ne olabilir? Kırsalda yaşayanların kent yaşamının kimi davetkar yönleriyle ve aynı zamanda direnmenin zor olduğu zorlayıcı önlemleriyle karşı karşıya kalmış olması muhtemeldir.

Döneme ait metin ve resimyazılar çok sık savaşa dönüşmeyen ama süreğen şehirlerarası çatışmalara işaret ediyor (Cooper 1983b). Bu şartlar altında şehir surlarının sağladığı güvenlik insanlara cazip gelmiş olabilir. Geç dördüncü binyılda kırsalda yaşayanlar üzerinde kente ürün ve emek sağlamaya yönelik baskı artıyordu. Birçok insan borç ya da daha rahat çalışma ortamı umuduyla kentlere göç etmiş olabilir.

Yerleşim kurma ve terk etme örüntüleri I. İlk Hanedanlar döneminde ciddi bölgesel çeşitlilik gösterdi. Dönemin ikinci safhasında yerleşim kurma oranı terk etme oranına eşitlendi, kimi durumlarda ise bu oranı geçti. Küçük topluluklara nazaran kasaba ve kentlerde daha uzun zaman sürekli oturulduğuna yönelik sık sık dile getirilen gözlemi doğrulayacak şekilde, yerleşim terk etme oranı büyük yerleşimlere kıyasla küçükler için daha fazlaydı (tablo 3.3).

Akad dönemi

Bölgesel farklılık arz eden son örüntü, yani Akad döneminde Nippur-Adap bölgesindeki önemli yerleşim artışı da değerlendirilmeyi hak ediyor. Bu artış Uruk bölgesindeki toplam işgal edilen alan azalırken meydana geldi. Bu kez yerleşim farklarındaki esas etmen siyasi gelişmeler olabilir. Döneme ait metinler Sargon'un bu dönemde Akad hanedanlığını kurduğunu ve alüvyal ovanın kuzeyindeki (Akad da denen) Agede'yi başkent yaptığını anlatıyor. Agede'nin tam yeri belirlenmemişse de uzmanlar kentin Kiş'e yakın bir yerde olduğuna inanıyor. Akad döneminde siyasi güç merkezi kuzeye kaydırılmışsa komşu bir bölgedeki yerleşim artışı şaşırtıcı olmayacaktır. İkinci derecedeki diğer kanıtlar da bu görüşü destekler. Daha sonraki yüzyıllarda Ur kenti III. Ur olarak bilinen imparatorluğun başkenti olduğunda güneydeki yerleşim miktarı ciddi artış gösterdi. Yerleşim örüntülerindeki bu hızlı salınımlar siyasi etmenlerin ekolojik etmenlere nazaran daha etkili olduğu izlenimi uyandırır.

Yine de bu açıklama da sorunsuz değildir. Kiş çevresindeki sınırlı

etütler Akad dönemindeki yerleşimlerin sayı ve büyüklüklerinin azaldığını gösteriyor. III. İlk Hanedanlar dönemiyle Akad dönemi arasında, kuzeydoğu yönündeki Diyala bölgesindeki yerleşimler, alüvyal ovanın güneyindekiler gibi neredeyse sabit kaldı. Gerçekten de Akad döneminde alüvyal ova ve yakın bölgeler arasında yalnızca Nippur-Adap bölgesinde dikkate değer bir yerleşim artışı yaşandı. Akad dönemindeki yerleşim örüntüleri diğer açılardan geç İlk Hanedanlar dönemindeki durumla ciddi benzerlik gösterir. III. İlk Hanedanlar ve Akad sahalarının terk edilme oranı genel olarak düşüktü; bu durum siyasi değişikliklere rağmen kayda değer istikrara ve yerleşimlerde rahatsızlık olmamasına işaret ediyordu. Bu örüntü Akad İmparatorluğu'nun yalnızca yeni bir üst siyasi ideoloji dayatmak suretiyle birçok kent devletinin ekonomik ve siyasi yapısını kabul ettiği görüşüyle uyuşur.

Özet

Mezopotamya'daki ve komşu güneybatı İran'ın ovalık alanlarındaki bölgesel etütler yerleşim örüntüleri ve bunların zamanla nasıl değiştiğiyle ilgili ciddi bir veri birikimi sağladı. Bu veriler yerleşim seçimlerine katkıda bulunan ekonomik ve siyasi ilişkilerin ve ekolojik şartların anlaşılmasına zemin teşkil eder. Bölgesel ve alt bölgesel düzeylerdeki yerleşim tarihi bilgisi yerel düzeyde daha ayrıntılı çalışmalar için vazgeçilmez bir temel oluşturur.

Beşinci binyılla üçüncü binyıl ortası arasında alüvyal Mezopotamya'daki yerleşimleri ayırt eden hakim eğilimler olarak, kalıcı yerleşimlerde yaşayan insan sayısının artışı ve kent merkezlerinin daha küçük kırsal yerleşimler aleyhine genişlemesi sayılabilir. Dördüncü binyılda Obeyd döneminin aralıklı yerleşim örüntüsünün yerini kasaba ve kentlerin de kayda değer biçimde büyüdüğü muazzam bir yerleşim genişlemesi alır. Üçüncü binyılın ortalarında yerleşik nüfusun önemli bir kısmı kent topluluklarında yaşamaktadır. İnsanların kent merkezlerinde birikmesi yönündeki gelişme alüvyal düzlüklerin her yerinde muntazam ya da tek biçimli olmadı. Aksine, insanların karmaşık bir ekonomik, siyasi, ekolojik ve jeomorfolojik şartlar bütününe yanıt olarak alt bölgeler içindeki ve arasındaki büyük çaplı hareketleri, dengesiz yerleşim örüntülerinin ortaya çıkmasına katkıda bulundu.

Küçükler başta olmak üzere yerleşimlerin sıklıkla yer değiştirmesi güney Mezopotamya'daki yerleşim manzarasının dikkat çekici bir özelliğidir. Bu hareketlerin sorumlusu büyük ihtimalle bir siyasi, ekonomik ve ekolojik etmenler bileşimidir. Kentlerin dış şiddet tehdidine ve kırsal nüfus üzerindeki aşırı ürün ve emek talebi baskısına karşı görece güvenlik sağlayan yerler olarak cazibesi kent ve kasabalara kitlesel akınlara katkıda bulunmuş olabilir. Irmak ve sulama kanallarının akışının durması da yerleşimlerin yer değiştirmesinde önemli rol oynamıştır. Yatak hareketleri dördüncü binyılın ilk yarısında Dicle ve Fırat'ın ayrılması kadar önemli olmayabilir; görece daha ufak yer değiştirmeler bile toplulukların su kaynaklarını ortadan kaldırmış olabilir. Yatak hareketlerinin ne kadar ani olabileceği M.S. on dokuzuncu yüzyılda yerleşimlerin kitlesel olarak terk edilmesine neden olan, Fırat'ın El-Hille'yi terk ederek Hindiya kanalına geçişiyle örneklendirilebilir (Adams 1981:18). Ur-Eridu bölgesinin güney kesimindeki yenilenen terk etme (Geç Uruk, I. İlk Hanedanlar ve Akad dönemlerinde) ve yeniden yerleşim (Cemdet Nasr ve III. İlk Hanedanlar dönemlerinde) pratiklerinden yine su akışının ara sıra durması sorumlu tutulabilir (Wright 1981b:326–28). Öte yandan, su insanlar tarafından idare edilebilir bir kaynaktır. Üçüncü binyılın ortasından kalma belgesel kaynaklar nehrin akış yönündeki düşmanlara giden suyun kesilmesi için sulama suyunun yönünün değiştirildiğinden bahseder (Cooper 1983b). Kısacası, alüvyal Mezopotamya'nın topografyası hiçbir zaman sabit değildi, aksine tabiatın doğal yollardan ve insan eliyle değiştirilmesinin sonucunda zaman içinde değişiklikler gösterdi. Tabiattaki değişikliklerle yerleşim imkanları da azaldı ya da arttı.

Alüvyal düzlüklerde uzun süreli sulamanın neden olduğu bölgeye özgü tuzlanma sorunu da sık yerleşim değişikliklerine katkıda bulunan etmenlerden biriydi. Tekrar eden tarım pratikleri toprak üretkenliğini ve tarım verimini azaltmış olabilir. Mahsulün önemli ölçüde azalması köylüleri yeni tarım alanları bulmak için yer değiştirmeye itmiş olabilir. Ne var ki Powell (1985), üçüncü binyılda tuzlanmanın yıkıcı etkileriyle ilgili kanıtların kuşkulu olduğunu ve yerel sorunların nadasa bırakma ve toprağı tuzdan arındırma yöntemleriyle çözülmeye çalışıldığını öne sürüyor. Tuzlanma sorununun büyüklüğü ve azalan

toprak üretkenliğinden bağımsız olarak insan ve toplulukların yaygın hareketliliği Mezopotamya'nın antik sakinlerinin ihtiyaçlarına uygun toprakların tükenmediğine tanıklık ediyor.

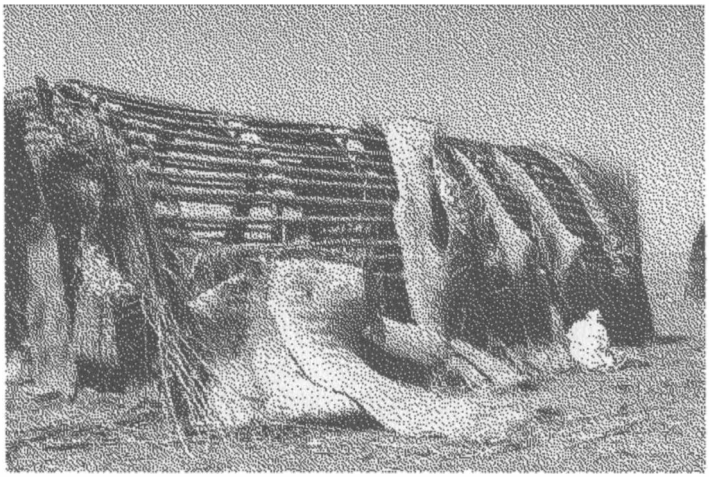
Sınırlı doğrudan kanıta rağmen yerleşik ve seyyar yaşam biçimleri arasındaki esnekliğin ailelerin tahmin edilemeyen ekolojik şartlar ve siyasi ve ekonomik dalgalanmalara karşı stratejik hamlelerinin önemli bir parçasını oluşturduğunu düşünmek için sebeplerimiz var. Mezopotamya ve komşu bölgelerde gelecekteki saha araştırmalarının yaşayacağı en büyük zorluklardan biri kalıcılığı az olan yerleşimlerin nasıl belirlenebileceği sorunu olacaktır (ümit vadeden yaklaşımlar için bkz. Hole 1978; Avni 1992; Banning ve Köhler-Rollefson 1992). Eşzamanlılık meseleleriyle ve nüfus hareketlerinin dinamikleriyle mücadele etmek adına (Bernbeck, tarihsiz) daha ustalıklı analitik modeller geliştirmek için çabaların sürmesi de insanların yerleşim seçimlerinin arkasında yatan karmaşık etmenleri açıklığa kavuşturmak için son derece önemlidir.

4. Geçim: Beş ve Dördüncü Binyılların Haraç Ekonomileri

Mezopotamya ovalarında uzun ömürlü doğal kaynak kıtlığı binyıllar boyunca Mezopotamya ekonomilerin şekillenmesinde temel rol oynadı. Ova toplumları çevresel kısıtlar karşısında büyük oranda toprağın eli açıklığına bel bağladılar ve ellerindeki dayanıklı malzemeyi ustalıkla kullandılar. Uzun mesafe alışverişleri, savaş ganimetleri ve hediyeler yoluyla, genellikle hammadde olarak uzak bölgelerden ovaya dış kaynaklı mallar da geldi. Artan kentleşme sonucunda yeni ekonomik, siyasi ve toplumsal örgütlenme biçimleri oluştu ancak ekonomi temel olarak tarıma bağlı kaldı.

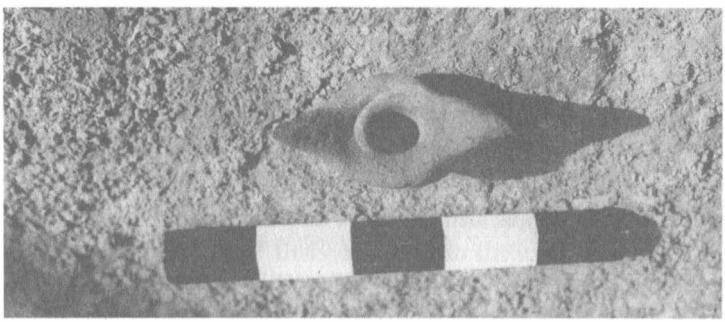
Yakın Doğu'da bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, Toros ve Zagros'un tepelik ve dağlık alanları ve Doğu Akdeniz'de bizim ilgilendiğimiz dönemlerden binlerce yıl önce gerçekleşmişti. Güney Mezopotamya ovasında ilk yerleşik toplulukların ortaya çıktığı M.Ö. altıncı binyılın başında, gelecek nesiller boyunca Mezopotamya ekonomilerinin ana repertuarını oluşturacak bitki ve hayvanların çoğu ekonominin esas unsurları haline gelmişti.

İki ana mahsul hayvan yemi olarak değerlendirilmesinin yanı sıra ekmek ve bira üretiminde kullanılan buğday ve arpaydı. Diğer ürünler soğan, sarımsak, çeşitli baklagiller, yapraklı sebzeler, hurma, incir ve üzümdü. Keten hem yağ hem de kumaş üretiminde kullanılıyordu. Giysi üretimi için başta çeşitli koyun sürülerinden elde edilen yün olmak üzere hayvansal malzeme daha önce geliyordu. Koyun ve keçiler ayrıca süt ürünleri, et ve deri yapımında kullanılan post sağlıyordu. Yerleşimlerin içinde ya da yakınlarında ufak sürüler halinde beslenen büyükbaş hayvanlar koşum hayvanı olarak önem taşımalarının yanı sıra süt ürünleri, post ve et kaynaklarıydı. Domuz da et kaynaklarından biriydi. Eşekler hayati öneme sahip taşımacılık için kullanılıyor-

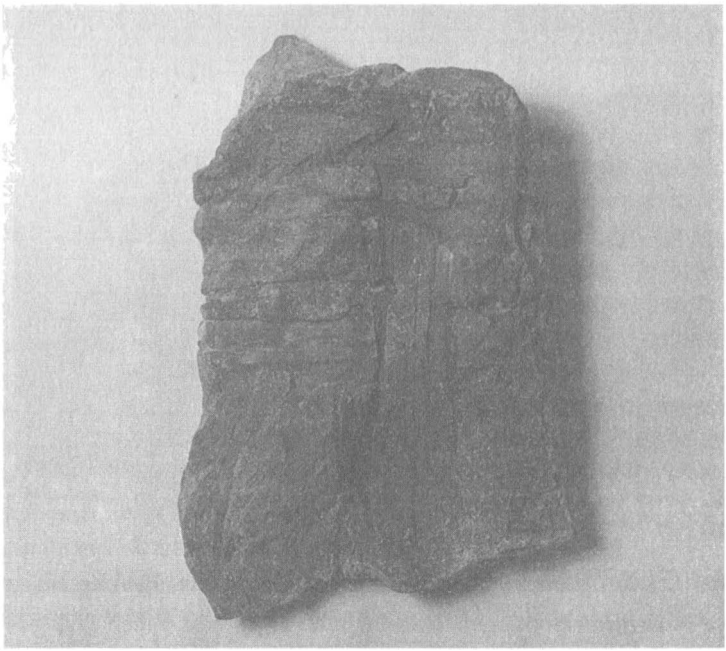

4.1 Güney Mezopotamya'da duvar ve çatıları hasırdan, geri kalanı saz demetlerinden yapılmış terk edilmiş evler

du. Hayvan gübresi yakıt olarak değerlendiriliyordu. Balıklar, kuşlar ve vahşi memeliler de gıda rejimine katkı sağlıyordu. Yaban eşeği gibi vahşi hayvanlar da postları için avlanıyordu. Bataklıklarda yetişen hasır ve sazlar, ırmak ve sulama kanallarının kıyılarındaki ağaçlar ve tarım yapılmayan steplerdeki çalılar yapı, mobilya, kap, hasır malzemesi

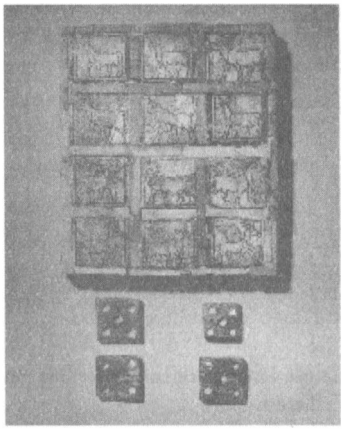
4.2 Cemdet Nasr dönemine ait yüksek ısıda pişmiş kilden yapılma balta (ölçek 5 santimetredir.)

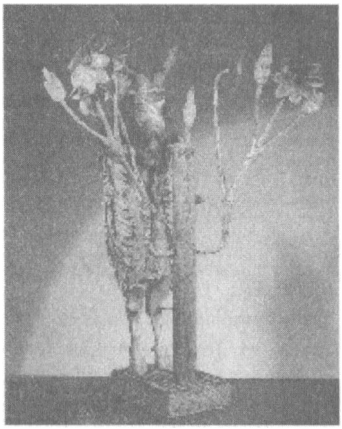

4.3 Ebu Salabih'teki Uruk höyüğünden, sazdan bir hasıra ya da hasır çuvala bağlanmış ipi sağlamlaştırmak için kullanılan bir katran parçası

ve yakacak olarak kullanılıyordu (görsel 4.1).

Mevcut inorganik kaynaklar arasında en yaygın olanı kildi. Kil yemek pişirilmesi, sunum ve saklamak için çeşitli biçim ve ebatta çömlek üretiminde, orak, balık ağı ağırlıkları, ağırşak, çeşitli tuğlalar, saklama kapları ve kapıların sızdırmasını engelleyen contalar gibi son derece çeşitli aletlerin ve çivi yazılı tabletlerin (görsel 4.2) yapımında kullanılıyordu. Ovalarda çeşitli noktalarda yüzeye sızan doğal bir zift olan katran su yalıtımında, aletlerin taş ya da metal parçalarını sapa sabitlemek ve hasır çuvallarla diğer malzemelerin bağcıklarını sağlamlaştırmakta kullanmak üzere yapıştırıcı olarak (Foree 1996) (görsel 4.3) ve hatta tuğla sıralarının arasına koymak için harç olarak iş görüyordu. Taş veya metallerin tahta saplara tutturulmasıyla yapılan, hasat, hayvan kesimi, mücevher, mühür, mobilya, müzik aleti üretimi ve heykel-

4.4 Ur'dan ahşap, deniz kabuğu, laciverttaşı ve diğer taşlardan yapılma oyun tahtası (solda) ve ahşap bir temel üzerine altın, gümüş, laciverttaşı ve deniz kabuğundan yapılma "çalılıktaki koç" adı verilen yontu (sağda) (Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'nin izniyle, Philadelphia, katalog kodları S5-23206 ve S5-23190)

cilik gibi işlerde kullanılan aletler gibi çok sayıda başka ürün de ithal edilen hammaddelerden üretiliyordu (görsel 4.4).

Haraç ekonomisi

Beşinci ve dördüncü binyılda Mezopotamya ovasının ekonomi politiği, üreticilerden bir siyasi seçkinler grubuna mal ya da mal üretiminde kullanılan emek biçiminde önemli miktarlarda haraç nakline dayalı haraç ekonomisi olarak nitelenebilir. Haraç ekonomisinde gıda yetiştiren ve el işi malları yapan esas üreticilerin üretim araçlarının çoğuna genellikle erişimi vardır (Wolf 1982:79–81). Bunların ürettiği tarımsal ürün fazlasının ve el işi malların bir kısmı – genellikle maddi üretim biçimlerinin çoğundan ya da tümünden azade olan – seçkinler tarafından kendi ihtiyaçları için, siyasi idare kurumlarına ya da dışarıdan hammadde ve ürün alımı için uzun mesafeli ticaret seferlerine kaynak sağlamak üzere toplanır. Seçkinler ayrıca kişisel kullanım için ya da saygınlık malları biçiminde, destekçi kazanmak ve başkalarının emeğini "satın almak" için hediye olarak kullanmak üzere bu mallara el koyar. Haraç olarak toplanan malların bir kısmı kıtlık gibi felaket-

Tablo 4.1 Obeyd dönemi sahalarından hayvan kemikleri yüzde ve rakamları

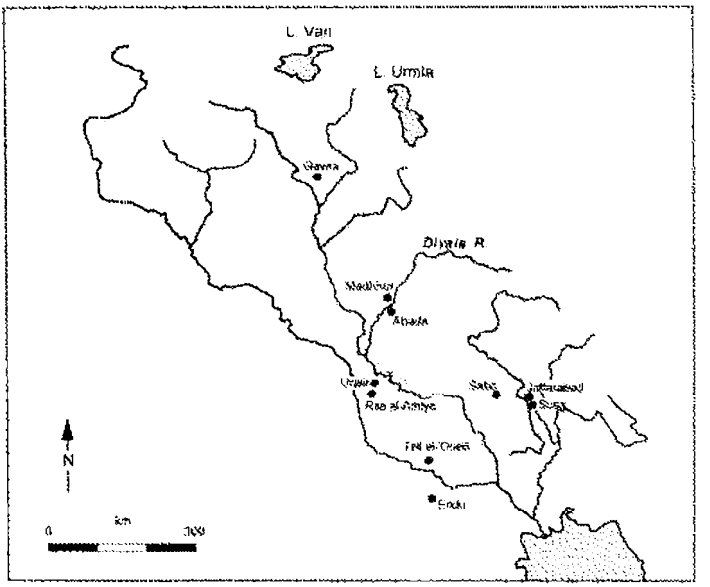
	Eridu	*Ueyli(a)*	*Ras El-Amiye*	*Farukabat*	*Sabz(b)*	*Abada*
Koyun/Keçi	+	23 (%5)	38 (%43)	321(c)(%89)	471(d) (%83)	18 (%27)
Ceylan	-	-	2 (%1)	14 (%4)	50 (%9)	16 (%24)
Büyükbaş	+	257 (%58)	46 (%49)	10 (%3)	26 (%5)	13(e) (%19)
Domuz	-	165 (%37)	4(f) (%4)	-	5 (%1)	5(g) (%7)
Atgiller	++(h)	1 (<%1)	3(h) (%3)	17 (%5)	15(h) (%3)	15 (%22)
Balık	+++	+++	-	-	+	-
Köpekgiller	-	++	+	+	+	+
Kuş		+	-	+	+	-
Geyik		-				+

NOTLAR:
Yüzde hesaplamaları kemik sayılarının sunulduğu kategorilere dayalıdır.
+: Var, ++: Yaygın, +++: Çok yaygın.
(a) Yalnızca önceki mevsimlerden, özellikle geç Obeyd dönemi yerleşimlerinden kalma (Desse 1983) kemikler bulunmaktadır.
(b) Mehmeh ve Bayat aşamaları birleştirilmiştir.
(c) Kemiklerin çoğu yalnızca koyun,keçi ya da ceylan olarak tanımlandı ancak büyük ihtimalle koyun ya da keçi olarak değerlendirildi (Redding 1981:248).
(d) Kemiklerin çoğu yalnızca koyun, keçi ya da ceylan olarak tanımlandı.
(e) Vahşi ve evcil.
(f) Vahşi?
(g) Vahşi ya da evcil.
(h) Yaban eşeği.

Kaynaklar: Flannery ve Cornwall (1969), Flannery ve Wright (1969), Hole, Flannery ve Neely (1969), Redding (1981), Desse (1983), Payne (1985b).

lere karşı da saklanabilir.

Bu bölümde göreceğimiz üzere, dördüncü binyıl boyunca haraç talebinin arttığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Artan haraç mecburiyeti, haraç ödemelerine gücü yetmeyen insanların borçtan kurtulmak için daha büyük kentlere kaçmasından dolayı kentsel gelişmeyi teşvik etmiş olabilir. Kasaba ve kentler yeni göçmenler sayesinde hem zenginleşmiş hem de yeni zorluklarla karşılaşmıştır. Zira sayısı giderek artan insanlar iş ve aştan yoksun bırakıldıkları takdirde toplumsal düzene devamlı bir tehdit oluştururlar.

4.5 Metinde söz edilen Obeyd dönemi sahaları

Obeyd ekonomisi

Obeyd ekonomisinin en dikkat çekici yanlarından biri yerel kaynakların kullanımına verdiği önemdi. Birçok sahada – koyun, keçi, sığır, domuz, yaban eşeği, ceylan, geyik ve balık gibi – benzer hayvanlardan faydalanılmışsa da bunların kullanım oranı bölgeden bölgeye ciddi değişiklikler gösteriyordu (tablo 4.1).

Mezopotamya'nın en güney düzlüklerindeki bitki artıkları bölgenin bataklık koşullarına sahip olduğuna dair jeomorfolojik yorumları desteklemektedir (Huot 1989:22–27; Neef 1991). Koyun ve keçi çok az kullanılmış, ağırlık sığır, domuz ve balığa verilmiştir. Alüvyal ovanın kuzey kesimindeki Ras el-Amiye sahasından (görsel 4.5) gelen sınırlı bilgi büyükbaş ve küçükbaş hayvanların bu bölgede asli öneme sahip olduğuna işaret ediyor (Flannery ve Cornwall 1969). Güneybatı İran'daki Dehluran Ovası'nda yararlanılan memelilerin yüzde 90'ından fazlasını koyun, keçi ve ceylan oluşturuyor. Dehluran'daki sahala-

rın hayvanların yazın otlaması için yemyeşil dağ otlaklarına yakınlığı koyun ve keçi yetiştiriciliğinin önem kazanmasına katkıda bulunmuş olabilir. Bu bölgede kısmen sığır da yetiştirilmesine rağmen domuz ve balıktan faydalanılmıyordu (Hole, Flannery ve Neely 1969: 19. bölüm; Redding 1981). Kuzeyde ise Hemrin havzasındaki Tel Abada'da avcılık önemli yer tutuyordu; bölgede bulunan memeli kemiklerinin neredeyse yarısı ceylan ve yaban eşeklerine aitti (Payne 1985b). Keçinin de avlandığı bölgede bulunan sığır ve domuzların bazıları vahşi cinsler olabilir.

Yetiştirilen bitkiler arasında çeşitli buğday ve arpa türlerinin yanı sıra mercimek ve keten de bulunuyordu. Ne yazık ki Obeyd sahalarında paleobotanik araştırmalarının azlığı farklı bölgelerde ya da farklı topluluklar tarafından yetiştirilen kültür bitkilerinin tip ya da oranlarının karşılaştırılmasının önüne geçiyor. Sazlardan çok çeşitli amaçlarla kullanılan hasırlar örülüyordu. Yerel ağaçlardan (İran'da ılgın, badem ve kavak ya da söğüt [Miller 1983], güney Mezopotamya'da ılgın, kavak ve hurma [Neef 1991]) gıda, yakıt ve yapı malzemesi olarak faydalanılıyordu.

Farklı bölge ve sahalardaki yerleşimcilerin etkinlikleri benzerlikler taşıyordu (tablo 4.2). Hemen her sahada gıda temini ve hazırlanması, giysi üretimi, çömlek yapımı ve yontulmuş taş alet yapımı için kullanılan bir dizi yapıt vardı. Obeyd sahalarının çoğunda genellikle müstakil ve çok sayıda küçük bölmeden oluşan depolar bulunuyordu. Daha önce bahsedilen Hemrin bölgesindeki Tel Madhur'daki iyi korunmuş bir ev Obeyd sakinlerinin ne tür faaliyetlerde bulunduğuna dair iyi bir örnek oluşturuyor (Roaf 1989). Obeyd evleri için bir istisna sayılabilecek kadar büyük (170 metrekare) olan evi (görsel 4.6) kısmen yok eden yangın evin arkeolojik olarak korunmasına da yardımcı olmuştu. Terk edilmiş evde çok sayıda yapıt bırakılmış olsa da daha çok değer verilen nesnelerin bazıları büyük ihtimalle yangından sonra başka bir yere götürülmüştü. Madhur evi pişirme, sunum ve saklama için çok sayıda seramik kap kacak, büyük ihtimalle toprağı sürmek için taş çapalar, hasat için orak bıçakları, gıda ve muhtemelen başka malzemeleri hazırlamak için öğütme ve ezme taşları, yine öğütme için kullanılan eğimli kil karıştırma kapları ve pişirme ve ısıtma amaçlı

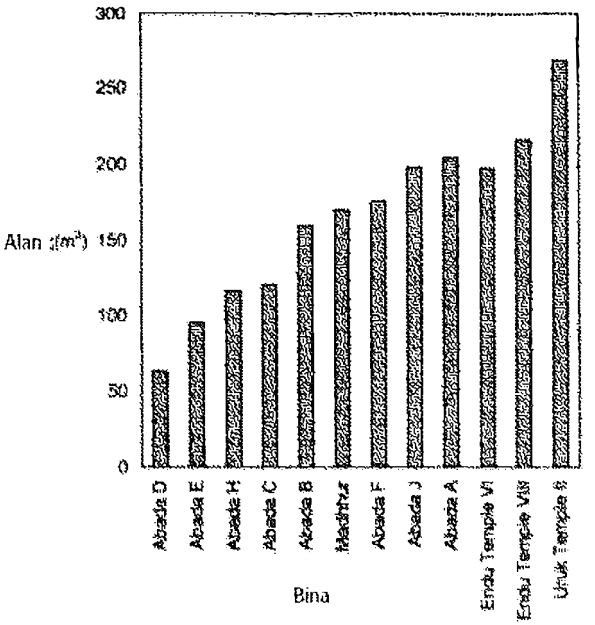
Tablo 4.2 Seçilmiş Obeyd dönemi sahalarında alet, düzenek ve yan ürünler

Yapıt	Caferabat	Susa	Farukabat	Abada	Eridu Hut	Eridu Tapınağı	Ukayr
Ateş düzeneği	+	+	+	+	-	+	-
Orak	+(T)	+(T)	+ (T)	+(T)	+(K)	+(K)	+(K)
Çapa	+	-	-	+	-	-	-
Kazıyıcı	+	-	+	+	-	-	-
Sapan	+	-	-	+	+	-	-
Kil karıştırıcı	-	-	+	+	+	+	+
Öğütücü (T)	+	+	+	+	-	-	-
Çanak çömlek	+	+	+	+	+	+	+
Ağırşak	+	+	+	+	-	+	+
Taş ağırlık	+	-	+	+	-	-	+
Biz	+	-	+	+	-	+	+
İğne	+	+	-	-	-	-	-
Zift artığı	-	-	+	-	-	-	-
Çömlek artığı	+	-	+	+	-	-	-
Yontulmuş taş artığı	+	+	+	+	-	-	?
Keser	-	-	+	-	-	+	-
Çekiç	-	-	-	-	-	-	+

Notlar:
+ = Var; T = Taş, S = Kil.
Kaynaklar: Lloyd ve Safar (1943), Dollfus (1971; 1975), LeBrun (1971), Safar, Mustafa ve Lloyd (1981), Wright (1981a), Jasim (1985).

kullanılan ocaklar gibi gıda temini ve hazırlanması için gereken araç gereçle doluydu (tablo 4.3). İp eğirmek için kullanılan ağırşakların, giysi ya da deri yapımı için kullanılmış olabilecek bir kemik çuvaldızın ve dokuma tezgahlarında (ya da kazma çubukları veya balık ağlarında) kullanılan delikli taş ağırlıkların varlığı giysi üretimine işaret ediyordu. Fırın veya çömlek fırınlarının yokluğu ise bunların yakındaki Tel Abada'daki gibi evlerin arasındaki açık alanlara konduğunu akla getiriyor.

Yapıt stoğunun genel olarak benzer olmasına karşın kullanılan

4.6 Obeyd dönemi ev ve tapınak boyutları (Schmidt 1974; Safar v.d. 1981; Jasim 1985; Roaf 1989'dan alınan verilere dayanılmıştır.)

hammaddeler bölgeden bölgeye değişiyordu. Taşın neredeyse hiç bulunmadığı Mezopotamya ovalarında başka yerlerde taştan yapılan yapıtların yerini ustalıkla üretilmiş kil taklitler almıştı. Bunların en çok göze çarpanları sazları kesmek ve hasadı toplamak için kullanılan kil oraklar olmakla birlikte karıştırıcılar, balta ve çekiçler de kilden yapılmaydı. Uzaklardan getirildiği bilinen katran dışında Obeyd sahalarının çoğunda dayanıklı mal ticareti zayıftı (Connan, Breniquet ve Huot 1996:417–18).

Gündelik ihtiyaçlar için bol, kolay ulaşılabilir kaynakların esas alınması çoğu insanın hatta herkesin temel üretim araçlarından faydalandığı izlenimini uyandırıyor. Büyük ihtimalle aile yapılarındaki farklar nedeniyle evlerin ebatlarında dikkate değer farklılıklar bulunsa da, Obeyd döneminden kalma Abada köyündeki sekiz evde oturan-

lar (görsel 4.7) benzer araç ve malzemeleri kullanarak benzer faaliyetler yürütmüş gibi görünüyorlar (bkz. görsel 4.6) (Jasim 1985:209; 1989:79; Bernbeck 1994:308–11). Eldeki sınırlı nicel kanıt, dikkate değer bir istisna haricinde, evlerdeki çömlek yoğunluğunun hemen hemen aynı olduğuna işaret ediyor (görsel 4.8).

Herhangi bir sahada ve sahalar arasında benzer ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirildiğini ve herhangi bir servet farkı bulunmadığını gözlemleyen Frank Hole, Obeyd toplumunun özünde eşitlikçi olduğu kanısındadır (Hole 1983). Hole dinsel törenlerle meşgul olmadıklarında gündelik toplumsal konumları ve etkinlikleri diğer insanlardan pek de farklı olmayan rahiplerin lider durumunda olduğunu öne sü-

Tablo 4.3 Tel Madhur'daki Obeyd dönemi evindeki alet, düzenek ve yan ürünler

Yapıt	*Sayı*
Ateş düzeneği	3
Taş orak	Çok
Çapa	1
Kil karıştırıcı	4
Taş öğütücüler	11
Çanak çömlek	78
Ağırşak	11
Taş ağırlık	3
Biz	1
Çekiç	3
Sapan	> 4000
Yontulmuş taş üretimi	?

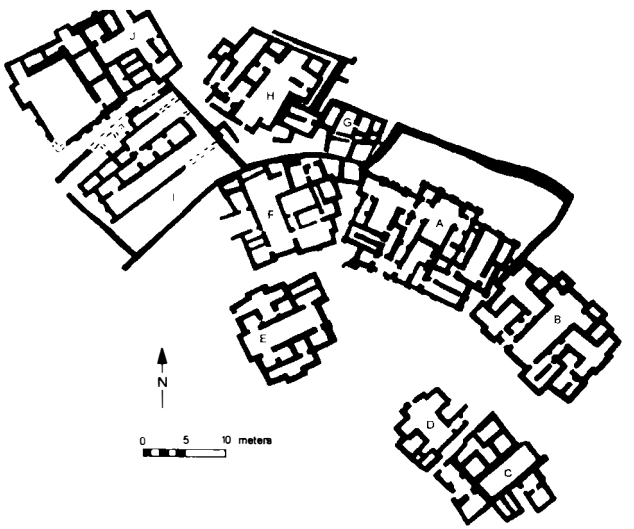
Kaynak: Roaf (1989).

rer. Ona göre tapınak inşası için gereken emek dinsel inançların harekete geçirdiği gönüllü, işbirliğine dayalı girişimlerle sağlanıyordu.

Ne var ki bu model bir miktar ekonomik ve toplumsal ayrışmanın varlığına işaret eden, ancak kesin olmaktan çok bu yönde bir çıkarımı destekleyebileceği düşünülen kimi kanıtları gözden kaçırıyor. Bu bağlamda, tapınak ve evler arasındaki farklar oldukça öğreticidir. Tapınaklar genellikle yüksekliği bir metreden on metreye kadar değişen platformlar üzerine inşa ediliyordu. Evlerden gözle görünür derecede büyük olmasalar da (bkz. görsel 4.6), nişli ve payandalı cepheleri, mozaik süslemeleri, gömme kapıları gibi mimari süsleme özellikleri ge-

nellikle çok daha özenliydi. Bazı tapınaklar yüzyıllar boyunca giderek daha büyük ve gösterişli bir biçimde tekrar tekrar inşa edilmişti.

Eridu'daki Obeyd tapınak silsilesinden, giysi üretiminin yanı sıra gıda temini ve hazırlanması için kullanılan, evlerdekilere benzer yapılar bulundu. Bununla birlikte tapınaklarda başka yerde rastlanmayan, özenle boyanmış, alışılmadık şekillerde çömlekler de ortaya çıkarıldı. Bir tapınakta geç Obeyd dönemine tarihlenen iki damga mühür de bulundu. Mühürler genel olarak taştan yapılır ve yüzeylerine ayırt edici desenler çizilirdi. Bu desenler bir parça ıslak kile bastırıldığında kilin üzerine çıkar ve bir ticari ya da resmi işlemin yapıldığına tanıklık etme ya da yetkilendirme amacıyla kullanılırdı (bkz. 6. bölüm). Geç Obeyd

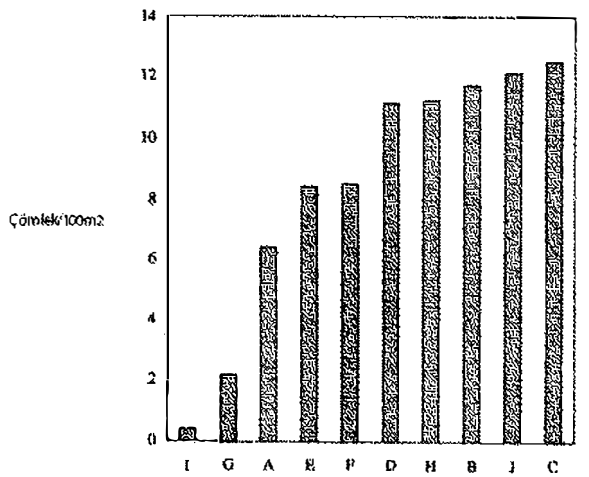

4.7 Tel Abada'da II. düzey Obeyd dönemi köyü. (Jasim 1985:görsel 13)

dönemi Eridu tapınaklarından birinde mühürlerin bulunması tapınak görevlilerinin bu tür işlemlere onay verme yetkisine sahip olduklarına işaret ediyor. Yine kuzeydoğu Irak'ta bir dağ eteği yerleşimi olan Tepe Gavra'daki tapınak olduğu düşünülen incelikli mimari yapılar olan geç Obeyd dönemi (XIII. seviye) binalarında usta işi çömlek ve mühürlerin yanı sıra çok sayıda ağırşak, öğütme taşları, kil karıştırıcılar ve

yontulmuş taş aletler bulunuyordu (Tobler 1950; Rothman 1993). Bu kanıtlar tapınakların mimari incelikleri ve ustalıkla üretilmiş lüks ya da törensel malzeme varlığı bakımından evlerden ayrıldıklarını, ancak günlük kullanım eşyaları bakımından benzer olduklarını düşündürüyor. Tapınaklardaki malzemeler ve servet görünürde ilahların şanı için hizmete koşuluyorduysa da tapınakların rahip, rahibe ve diğer dünyevi hizmetlilerinin de bunlardan maddi fayda sağladığından kuşkulanmak için pek bir sebep yoktur.

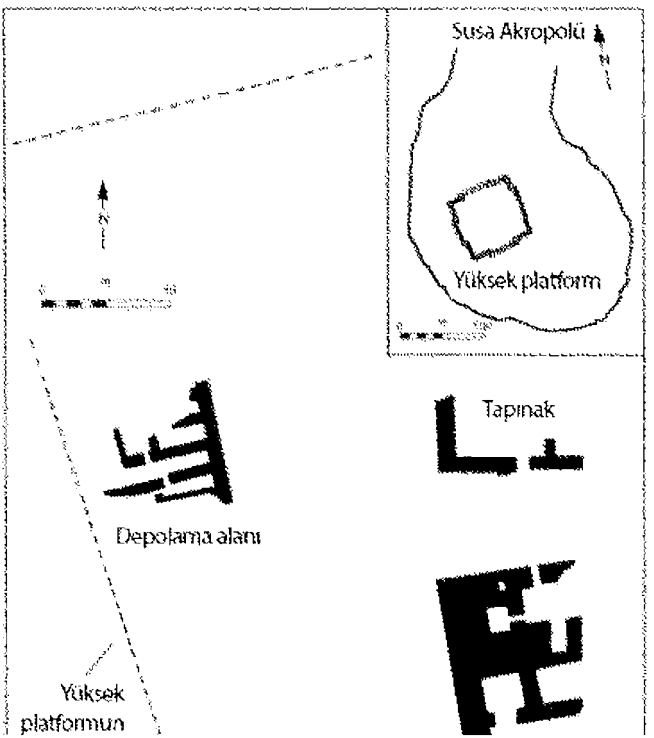
Genel benzerliklere rağmen Tel Abada evlerinde de farklılıklar bulunmaktadır. II. seviyedeki en geniş ev olan A evinde çömlek dışında hiçbir ev eşyası bulunmamıştır, çömlek yoğunluğu da son derece dü-

4.8 Tel Abada II. düzeydeki yapılardaki çömlek yoğunlukları; I ve G yapılarında yerleşim olmadığı düşünülüyor (Jasim 1985:görsel 14–22, 279'dan alınan verilere dayanılmıştır.)

şüktür. A evi de dahil olmak üzere diğerlerinden daha geniş olan üç evde, (muhasebeyle ilgili olabilecek [bkz. 6. bölüm]) kil jetonlar, hazireler ve mermer kap, düğme ve kolye uçları gibi diğerlerinde olmayan malzemeler bulunmaktadır (Jasim 1985).

Sosyoekonomik ayrışmayla ilgili ek kanıtlar esas olarak güneybatı İran'dan gelmektedir. Farukabat sahasındaki kazılarda tabanı yanık moloz birikintileriyle dolu iki küçük Obeyd dönemi evi ve alçak bir platform üzerine oturtulmuş, daha kalın duvarlara sahip ve zemini son derece temiz tutulmuş daha geniş bir yapı ortaya çıkarılmıştır (Wright 1981a:17–22). Buralardaki yapıt stoğu son derece benzer olsa da yapılarda oturanların faydalandığı hayvanların oranı farklıdır (Redding 1981:253, 259). Kazılarda bulunan tek bir ceylan kemiği bu büyük yapıyla ilişkilendirilirken küçük yapılarda çok sayıda tek toynaklı hay-

4.9 Susa'daki yüksek platform (Stève ve Gasche 1971:plan 2)

van kemiği bulunmuştur. Bu örüntü yalnızca bireysel tercihlerle ya da avlarda şans eseri vurulan hayvanlarla ilgili olabilir ama mimari olarak dikkat çeken yapılardaki insanların belirli hayvansal kaynaklara eriştiğini de akla getiriyor.

Sosyoekonomik ayrışmanın varlığına dair en önemli göstergelerin bazıları Susa sahasından geliyor. Obeyd döneminin sonuna doğru kurulan ve hızla 100 dönümlük bir alana yayılan Susa, daha önceki kasabaların tercih ettiği merkezi noktalar yerine Susiana Ovası'nın batı ucunda yer alıyordu. Kasabada on metreden fazla yüksekliğe ve yaklaşık beş bin metrekare taban alanına sahip bir platform bulunuyordu (görsel 4.9). Ön cephesi gömme olan platform mozaik şeritlerle süslenmişti. Platformun tepesinde kısmi planları ortaya çıkarılabilen çok sayıda bina bulunuyordu. Bu binalar arasında, mozaik parçaları ve kilden keçi boynuzu kalıpları gibi mimari süsleme unsurlarına bakılırsa büyük ihtimalle tapınak olan büyük ve gösterişli bir yapı, buğday ve büyük saklama kavanozlarının bulunduğu bir ambar ve muhtemelen mesken olarak kullanılmış, ocak, ağırşaklar ve kömürleşmiş kalıntıların bulunduğu kalın duvarlı bir başka yapı bulunuyordu. Bu platformun boyutu ve yüksekliği onun ve tepesindeki binaların önemine ve uzak mesafelerden görülebilmesi için yapıldığına işaret ediyor (Pollock 1989).

Platform ve yapıların bizim için önemi neden oldukları simgesel ilişkilerde yatıyor (bkz. 7. bölüm). Bunlar arasında en öne çıkanı tapınak formundaki kutsalın, platform ve depolanmış hububat formundaki insan emeğinin ürünleriyle ilişkisidir. Bu tür görsel ilişkiler yaratmak, bazı insanların; bu örnekte platform ve üzerindeki yapılarla alakalı insanların başkalarının emek ve ürünleri üzerinde hakkı olduğunu iddia etme yollarından biridir. Kutsal ve dünyevi unsurların bir arada kullanılması bazı insanların ayrıcalığının tanrılar tarafından onaylandığı intibası yaratıyor. Susa'daki insanlar platform ve üzerindeki yapıları inşa etmenin "gönüllü" olarak üstlendikleri dinsel yükümlülüklerinin bir parçası olduğuna inanmış olsalar bile bu, bu tür yükümlülüklerin siyasi-dini liderlerin saygınlık ya da maddi kazanç kaynaklarından biri olmadığı anlamına gelmez (Pollock 1989).

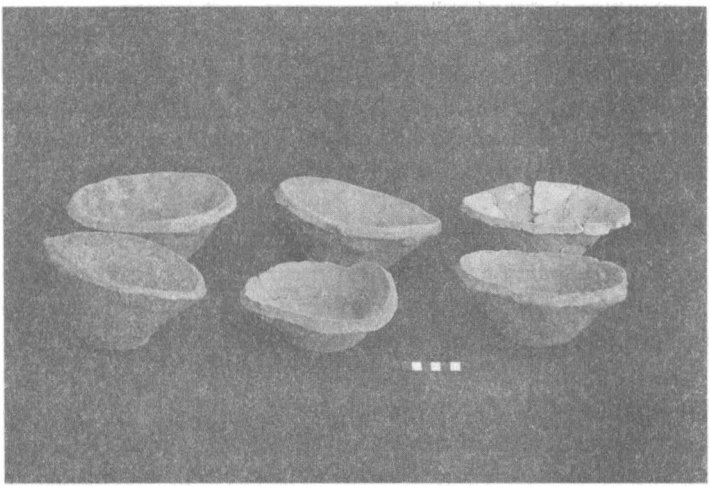
Susa'daki platformla çağdaş, yakın mesafede bulunan bir mezarlık

vardı. Zayıf kazı ve kayıt işlemleri nedeniyle cenaze uygulamalarının ayrıntıları kaybolmuş olsa da buradaki uygulamaların o dönemde güney Mezopotamya'daki cenaze işlemlerinden çeşitli biçimlerde farklılaştıkları açıktır (bkz. 8. bölüm). Mezarların çoğunda incelikle süslenmiş seramik kadehler ve bazılarında da bunlara ek olarak büyük bakır balta ve aynalar bulundu. Bakır oldukça uzak yerlerden ithal edilmesi gereken, işlenmesi özel hüner isteyen ve muhtemelen herkese açık olmayan düzenekler gerektiren bir malzemeydi. Bakır balta ve aynalar servet unsurlarına ve bunlarla ilişkili simgesel konumlara erişimde farklılıklar olduğunun kanıtıdır (Mezopotamya'da balta gibi silahların siyasi güç konumları ile ilişkilerinin tarihi oldukça uzundur [Marcus 1994:11]). İncelikle süslenmiş kadehler ise daha küçük sahalarda ya da Susa'da başka ortamlarda bulunabilen bir nesne değildir. Bu mekansal sınırlılık ve kadehlerle diğer boyalı kaplar arasında çok az motif benzerliği olması, kadehlerin daha yüksek bir toplumsal konumun işareti olabileceğini akla getiriyor (Pollock 1983a:384–86). Bir kadeh örneğinin nötron aktivasyon analizi bunların Susiana Ovası'nda çok sayıda topluluk tarafından yapıldığını ortaya koyuyor (Berman 1994) ancak bunların o topluluklar bünyesindeki uzmanlar tarafından yapılmış olma ihtimalini dışarıda bırakmıyor.

Susa'da bulunan farklı mühürlerin ve kapı kilitlerini, çanta ve sepetlerin kapaklarını ve kavanoz tıpalarını örtmek için kullanılan sıkıştırılmış kil parçaları olan conta tiplerinin oranları ekonomik kontrol mekanizmalarının farklılık gösterdiğine ek kanıt oluşturmaktadır. Susa'da bulunan mühürlerin büyük çoğunluğunda (yüzde 93) tek bir hayvan çizimi ya da basit geometrik desenler görülmektedir (Wright 1994[1983]:75, tablo 1). Kalan yüzde yedilik kısımda ise hayvanların efendisi (balık ya da yılan tutan bir insan figürü) olarak bilinen motif ya da karmaşık geometrik desenler gibi daha ayrıntılı desenler vardır. Daha karmaşık mühürler nadir olsa da Susa'da bulunan az sayıda mühür baskısı örneği bunların çok daha sık kullanıldığına işaret ediyor; öyle ki ayrıntılı desenleri olan mühürlerle yapılmış baskılar yüzde elliyi buluyor. Susa'da az sayıda mühür sahibi bütün ölçüleri aşan miktarlarda mühürleme işleminden sorumluymuş gibi görünüyor.

Bazı uzmanlar özellikle güneybatı İran'daki sosyoekonomik ayrış-

maya dair kanıtlara dayanarak Obeyd ekonomilerini haraç ekonomisi örnekleri olarak yorumladı. Daha önce gördüğümüz gibi, eldeki kanıtlar Obeyd hanelerinin çoğunda konum farklarından bağımsız olarak gıda ve giysi gibi sıradan ürünlerin üretimiyle meşgul olunduğunu gösteriyor. Dolayısıyla haraç seçkin hanelerin gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için temel yöntem olmaktan çok, tapınak inşası, ambarların ürün fazlasıyla doldurulması, süslü çömlekler gibi şeyleri üreten zanaatkarların desteklenmesi ya da bakır gibi dış kaynaklı malzemenin ithali gibi siyasi projelere kaynak sağlama yolu olarak kullanılmış olabilir. Özelleşmiş üretime ya da dışarıdan gelen malların elde edilmesine dair sınırlı kanıtlar, haraç sisteminin ve genel olarak ekonominin esas olarak servet unsurlarının üretimi ya da kontrolünden çok bitkisel

4.10 Ebu Salabih'teki Uruk höyüğünden çıkarılan devrik ağızlı kaseler (ölçek santimetredir.)

ve hayvansal ürün fazlası yaratılmasına yönelik bir vurguyla işlediğinin göstergesi olabilir (Wright 1994[1983]; Stein 1994; karş. Earle 1987).

İlahların şanıyla ilgili olanlar dışında maddi ve toplumsal farklılıkların en aza indirildiği kuvvetli bir eşitlikçi ideoloji kullanılarak,

haraç toplama faaliyetleri dini terimlerin arkasına saklanmış olabilir (Stein 1994). Bu arada, ilahlar adına hareket ettiği ya da onlarla insanlar arasında aracılık ettiği iddiasındaki insanların payına da kimi maddi çıkarlar düşüyordu. Ürün fazlasının ambarlarda, tapınaklarda ve muhtemelen diğer seçkin hanelerde depolanması zayıf hasatların yıkıcı etkilerine karşı önemli bir koruma işlevi görmüş olabilir, ancak bunu esasen bir toplumsal yardım sistemi olarak görmek hatalı olacaktır. Bütün betimsel örnekler fazla ürünün ihtiyaç duyulduğunda ya da festivaller için kullanılan miktarının genellikle toplam depolanan ürünün küçük bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır (Earle 1977:225–27; Malo 1988:58–60, 141–43).

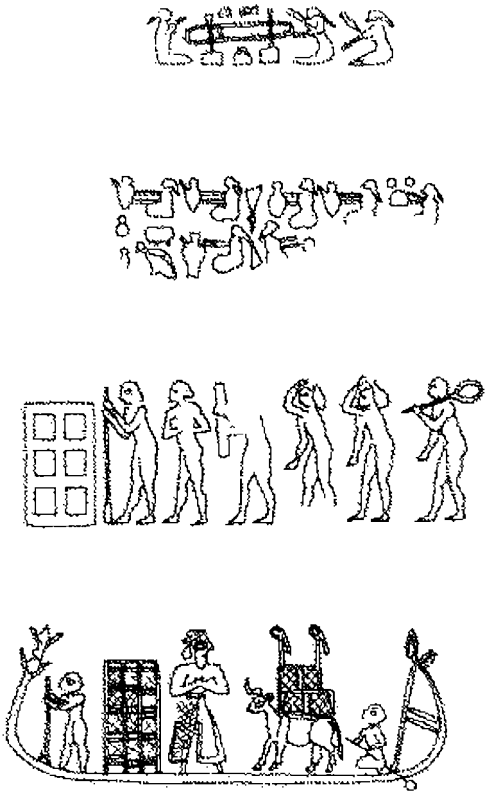
Dördüncü binyıl ekonomisi

Yerel olmayan kaynakların kullanımı ve dayanıklı maddi kültür çeşitliliği dördüncü binyıl boyunca arttı. Belirli ürün tipleri biçim olarak standartlaştı ve yeni teknolojiler benimsendi. Uzmanların çoğu önemli ekonomik değişiklik işaretlerinin olduğu konusunda uzlaşsa da bunların doğası ve zamanlamasıyla ilgili tartışmalar devam etmektedir.

Üretim, haraç ve uzmanlaşma

Wright ve Johnson Uruk dönemindeki güneybatı İran'la ilgili çalışmaları kapsamında Uruk ekonomik ve siyasi örgütlenmesine dair ayrıntılı, bütüncül bir anlayış geliştirdiler (Wright ve Johnson 1975; Johnson 1973; 1975; 1987; Wright 1981a; 1986). Orta Uruk döneminde hatta daha erken bir dönemde sıradan, gündelik işlerde kullanılan nesnelerin merkezi olarak üretildiğini öne sürdüler. Merkezileşme bölgesel bir olguydu; kimi mallar yalnızca büyük ve merkezde yer alma eğilimindeki birkaç sahada üretiliyordu. Merkezileşme sonucunda, kırsalda yaşayanlar ihtiyaç duydukları bazı malları merkezlerden temin etmek zorunda kaldılar, merkezdekilerse bunlar karşılığında tarımsa ürünler ve emek elde ettiler.

Kimi önemli malların üretiminin birkaç merkezle sınırlı olması malların üreticiden tüketiciye akışını sağlamak üzere bir değiş tokuş idaresi sistemi gerektirdi. İdareciler özellikle kendi yiyeceğini üretmeyen artan nüfusu desteklemek için gıda temini ve büyük kamusal

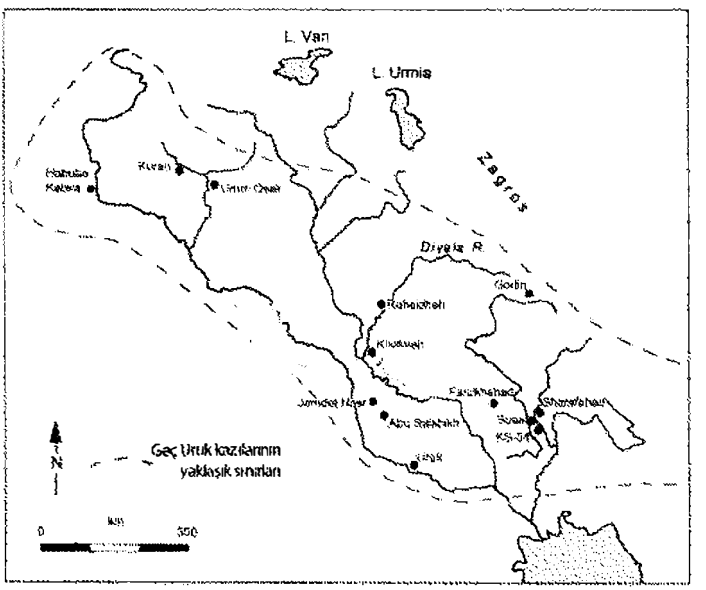
4.11 Geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemi mühür ve mühür baskılarındaki motifler (Amiet 1980:203B, 319, 331, 655)

inşaatların yapımı ve sulama kanallarının düzenli temizlenmesi gibi bakım projeleri için ihtiyaç duyulan-kentli ve kırsal-emeğin idaresi gibi dünyevi meselelerle ilgilendiler. Sonuçta devlet kurumlarının büyük ölçekli ekonomik etkinlikleri kontrol ettiği, hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir siyasi sistem ortaya çıktı. Üretimde uzmanlaşma hem topluluklar içinde hem de bölgesel düzeyde yaygınlaştı.

Hans Nissen de dördüncü binyılda hiyerarşik olarak yapılanmış bir ekonomik örgütlenmenin varlığını savunur (Nissen 1974; 1988:

4. bölüm). Geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinden kalma metinsel kanıtları ve çömlek ve mühür yapım süreçlerinin analizlerini kullanarak, bu-ve büyük ihtimalle diğer-malların üretiminin farklı insanlar tarafından gerçekleştirilen birçok alt safhaya bölündüğünü ileri sürdü. Giderek artan uzmanlaşmış işbölümü üretim verimini yükseltti ve hem kalifiye olmayan hem de kalifiye emeğin daha etkili kullanılmasını sağladı.

Uruk döneminde ciddi biçimde merkezileşen ve idare edilen bir ekonominin ortaya çıktığı fikrine karşı çıkan Robert Adams farklı bir görüş savundu (Adams 1974; 1981). Uzmanlaşmış üretimin varlığını

4.12 Metinde söz edilen Uruk ve Cemdet Nasr dönemi sahaları

kabul etmekle birlikte bunu esasen yerel kaynak farklılıklarına, özellikle de tarım ve hayvancılık için farklı imkanların varlığına dayandırdı. Yeni kasaba ve kentlerde yer alan kurumlar üretimin kontrolü için değil bölgesel olarak uzmanlaşmış üreticiler arasında mal ve hizmet

değiş tokuşunu kolaylaştırmak için etkinlikte bulundu. Kent ve kasabalar ayrıca ürün fazlasının depolandığı yerler ve uzun mesafeli ticaretin maddi destekçileri olarak işlev göstermenin yanı sıra dinsel yapılar gibi kaynak ve riskleri dağıtma hizmeti gören savunma amaçlı yapı ve kurumları barındırdı. Adams'ın senaryosunda, Wright, Johnson ve Nissen'inkilerden farklı olarak ekonomik etkinlikler esasen merkezileşmemiş olarak, tahminen hane temelli kaldı ve yönetici seçkinler bu etkinlikler üzerinde çok az doğrudan kontrol uygulayabildi. Bazı topluluklar belirli üretim biçimlerinde uzmanlaştı ama topluluk bünyesinde uzmanlaşma daha ufak bir düzeyde kaldı.

Bu farklı yorumlar kısmen dördüncü binyılın ekonomik örgütlenmesini olduğundan daha türdeş görme eğiliminden kaynaklanıyor olabilir. Ekonomi büyük ihtimalle farklı biçimlerde örgütlenmiş çok sayıda, birbiriyle ilişkili bileşenden oluşuyordu. Aşağıda dördüncü binyılın ekonomik örgütlenmesiyle ilgili yukarıda özetlenen görüşlerden birtakım unsurları birleştiren alternatif bir yorum taslağı ortaya koyuyorum. Artan haraç talebi bu alternatif senaryoda temel bir rol oynuyor.

Haraç mecburiyeti dördüncü binyıl boyunca giderek artmış gibi görünüyor. Johnson (1987) nüfus, bir kişinin mekanize olmayan yöntemlerle tarım yapabileceği alanın büyüklüğü, yerleşimlerin çevresindeki arazilerin verimliliği ve çiftçilerin günlük olarak tarlalarına gitmek için kat edecekleri azami mesafeyle ilgili tahminleri kullanarak erken Uruk döneminde Susiana Ovası'ndaki bütün toplulukların kendilerine yetecek gıdayı üretmiş olabileceklerini öne sürdü. Bununla birlikte, orta Uruk döneminde kentlerde yaşayan insan sayısındaki artış yerleşik gıda üreticileri tarafından üretilen gıdanın kente yetmemesine neden oldu. Bu dönemde kentler köy topluluklarından haraç olarak ek gıda temin etmeye başlamış olmalılar. Bunun sonucunda, kimi zaman aynı anda iki ya da daha fazla kaynaktan olmak üzere köylüden talep edilen haraç miktarı arttı. Haraç talebinin çokluğu ve artmaya devam etmesi, Johnson'a göre geç Uruk döneminde Susiana Ovası'ndaki yerleşik nüfusun ciddi biçimde azalmasından sorumlu olabilir.

Haraç talebi yalnızca ürünlerle sınırlı değildi, angarya olarak bi-

Tablo 4.4 Geç dördüncü binyıl imgelerindeki insan biçimli figürlerin özellikleri (yüzde)

	Oturur durumda	*Ayakta*	*Tekrarlayan görevler*
Erkekler	5	14	7
Toplumsal cinsiyetsiz figürler	30	16	24
Saç örgülü figürler	80	5	61

Kaynaklar: Amiet (1980), Collon (1987).

linen emek biçiminde ödenen haracı da içeriyordu. Emeğe büyük inşaat projeleri ve hasat gibi düzenli tarım faaliyetleri için el konabiliyordu. Artan emek talebiyle ilgili kanıtlar Uruk döneminin ayırt edici yapıtlarından biri olan devrik ağızlı kaselerin (görsel 4.10) dağılımından elde ediliyor. Bu kaba saba kaplar muhtemelen üretimi kolaylaştırmak ve hızlandırmak için kalıp kullanılarak yapılıyor ve çok sayıda kap sıklıkla halen sağlamken atılıyordu. Bu kapların kullanımıyla ilgili görüşler yıllarca birbirini izledi; adaklar için sunum kapları (Beale 1978), tuz (Buccellati 1990) ya da ekmek teknesi (Milard 988; Chaan ve Lehner 1990), ya da tayının dağıtıldığı kaplar (Nissen 1970; Johnson 1973) oldukları öne sürüldü. Sorunsuz olmasa da, Nissen ve Johnson'un tayın kapları yorumu yakın zamanda çok sayıda uzman tarafından benimsendi ve "yeme" edimi için kullanılan işaretin bir insan başıyla devrik ağızlı kaseyi andıran bir kap tasviri olduğu geç Uruk dönemi metinlerinden bu görüşü destekleyici kanıtlar bulundu (Nissen 1988:84–85). İlk Hanedanlar dönemindeki kanıtlanmış kullanım biçimleriyle benzerlik kurarsak tayınlar büyük ihtimalle angarya emekçilerine dağıtılıyordu. Dolayısıyla devrik ağızlı kase miktarı zorunlu emek göstergesi işlevi görebilir. Johnson dördüncü binyıl boyunca köylülerden talep edilen emeğin ciddi biçimde arttığını bulguladı; kentli emek talebi ise erken Uruk döneminden itibaren yükselmişti (Johnson 1987:112–13 ve tablo 15).

Artan haraç talebinin çok önemli sonuçları oldu. Daha yüksek haraç zorunluluğu insanların aynı anda hem kendi ihtiyaçlarını karşılayıp hem de talep edilen fazla ürünü üretmesini çok daha zorlaştırdı. Johnson'ın (1987:121, 125, ve tablo 22) Susiana Ovası bağlamında öne sürdüğü gibi insanlar buna, daha seyyar bir yaşam biçimi için yerleşiklikten vazgeçmek, başka bir bölgeye[5] göçmek ya da kentlere yerleşmek suretiyle "tabana kuvvet kaçarak " yanıt vermiş olabilir. Nereye gittiklerinden bağımsız olarak kırsaldan dışarı göç kalanlar üze-

rindeki haraç yükünü artırmaktan başka bir işe yaramadı ve Susiana Ovası'nda Geç Uruk dönemi çöküşü gibi krizlere zemin hazırladı. İvmelenerek artan haraç zorunluluğu nihayetinde ekonomik örgütlenmede çok temel bir değişikliğe neden olarak üçüncü binyılın kent temelli oikos ekonomisinin ortaya çıkmasına yol açmış olabilir (Bernbeck 1995b:64–65; bkz. 5. bölüm).

Artan haraç talebi ve kent merkezli işgücünün artışı-bazı toplumsal bağlamlarda-zaman ve emek tasarrufu sağlayan teknolojilerin ve parçalı üretim süreçlerinin benimsenmesini teşvik etmiş olabilir. Çömlekçilikte kalıp ve torna kullanımı üretimin kolaylaşmasına yardımcı olmuştur (Nissen 1988:90), ayrıca kile karıştırılan sap ve ufalanmış saman gibi malzemelerin kullanımının artması kapların daha hızlı kurumasını sağlamıştır (Coursey 1990:44). Bazı mühürlerin yontulmasında kesme diski ve yay delgeç kullanılması da hızlı ve verimli üretime ikramiye verildiğini akla getiriyor (Nissen 1977). Verimlilik kaygısı işbirliğini ya da geniş ölçekli işletmeleri özendirmiş olabilir; örneğin büyük çömlek fırınları küçüklere göre yakıtı daha verimli kullanır, dolayısıyla aynı zamanda çok sayıda çömleğin pişirilmesi yakıt ve yakıt bulmak için gereken emekten tasarruf edilmesi anlamına gelir (Bernbeck 1995c:12–13). Kimi üretim süreçleri farklı insanların sorumlu olduğu parçalara ayrılacak şekilde yapılandırılarak daha fazla işbölümü ve uzmanlaşmayı teşvik etmiştir. Benzer görevleri yerine getiren insan sıralarını betimleyen mühür desenleri büyük çaplı, tekrara dayanan işleri akla getiriyor (görsel 4.11). Uruk sahasında metal işleme atölyesi gibi görünen bir yapı çok sayıda işçinin sürekli aynı görevleri yerine getirmesine olanak sağlayacak şekilde tasarlanmıştır (Nissen 1974:8–10; 1988:80–83).

Emek tasarrufu sağlayan üretim tekniklerine ve örgütlenmeye verilen önemin artmasına rağmen insanların çoğunun iş yükü muhtemelen artmaya devam etti, bazı hallerdeyse büyük ihtimalle emek yoğun üretim biçimleri teşvik edildi. Bazı çömlek türlerinin üretiminde sertleştirici malzeme kullanımı zaman kazandırırken tahminen

5 Özgün metinde tepkisini bir yerden ayrılarak, bir yere gitmekten vazgeçerek ya da daha genel anlamda bir şeyi kullanmaktan ya da desteklemekten vazgeçerek göstermek anlamında "voted with their feet" deyimi kullanılıyor. Çeviride de düz bir ifade yerine anlamı hafifçe değiştirmekle birlikte bağlama uygun bir deyim yeğlenmiştir (ç.n.).

6 Hane kuralları [hanenin iyi yönetilmesi geleneği] anlamında ekonomi kavramının (oikos-nomos) da temelinde bulunan Yunanca oikos kelimesi, esasen aile, aile mülkü ve hane anlamına gelir. Buradaki anlamı hanenin temel ihtiyaçlarına yönelik üretimle sınırlı bir ekonomi sistemidir (ç.n.).

Tablo 4.5 Geç dördüncü binyıl imgelerindeki insan biçimli figürlerin faaliyetleri (sahne sayısı)

	Erkekler	*Toplumsal cinsiyetsiz figürler*	*Saç örgülü figürler*
Avlanma	3	8	
Hayvan besleme	4	1	
Hayvanlarla ilgili diğer görevler	2	6	7
Hayvan eğitimi	1	5	
Tören idaresi	5		
Tören sırasında	2	9	8
Adak adama	12	7	1
İnsan öldürme (ya da nezaret etme)	3	3	
Esirler	5		
Gıda hazırlığı ve saklanması		6	
Tarım		3	1
Kumaş üretimi		1	8
Araçlar		14	19
Toplam	32	68	44

Kaynaklar: Amiet (1980), Collon (1987).

özel amaçlarla kullanılan farklı kap biçimlerinin hızla yaygınlaşması nedeniyle bir haneye gerekli olan çömleklerin tamamının üretilmesi daha uzun zaman ve daha fazla uzmanlık gerektirmiş olmalıdır. Torna yetenekli bir çömlekçinin kaplara şekil vermek için harcadığı zamanı azaltmış olabilir ama kilin hazırlanması sıklıkla daha çok zamana mal olmuştur (Nissen 1988:90–91; Coursey 1997). Dördüncü binyılda hem sayı hem de boyut olarak büyüyen anıtsal yapılar da aynı şekilde büyük oranda zaman ve emek gerektirmiştir (bkz 7. bölüm).

Üretimin bazı yönleri verimlilik artışı için yeniden tasarlanırken bazılarının daha çok emek gerektirmeye başlaması paradoksal gibi görünse de çözümün anahtarı kentli işgücü artışında olabilir. Daha geniş bir emek havuzu bundan yararlanmak için yeterli imkanları olan seçkinlere, emek yoğun üretim ya da karmaşık teknolojiler gerektirdiği için halkın erişimine kapalı olan lüks mallar, yenilikçi teknolojiler gerektiren günlük eşyalar, anıtlar gibi malların üretimini yapma imkanı sundu (Peregrine 1991). Örneğin metalürji ya da çömlek tornası gibi herkesin faydalanamadığı teknolojilerin benimsenmesi tapınakların

ya da seçkin hanelerin kimi malların üretimi üzerindeki kontrolünü kolaylaştırmış olabilir (Powell 1978). Geniş işgücü emek yoğun üretimi yalnızca mümkün kılmadı, bir dereceye kadar kaçınılmaz hale getirdi. İşgücü kaybını ya da işçinin tecrübe kaybını engellemek ve toplumsal huzursuzluk riskini azaltmak için düzenli iş arzı gerekliydi (Johnson 1987:121; Paynter 1989; bkz. 7. bölüm). Geçici emek fazlasını istihdam etmek için iş yaratma ihtiyacı daha büyük ve görkemli anıtların inşasına ve daha süslü püslü lüks malların üretimine yol açan kasıtlı "iş imali" girişimlerine sebep oldu.

Wright ve Johnson dördüncü binyıl ekonomilerinin, hanelerin çoğunun günlük ihtiyaçlarının çoğunu kendilerinin üretmediği, yüksek derecede uzmanlaşmayla ayırt edildiğini savunur. Bunun yerine, lüks malların yanı sıra belirli günlük eşyanın üretiminden de ağırlıklı olarak büyüyen kasabalarda ve kent merkezlerinde oturan zanaatçılar sorumluydu. Wright ve Johnson savlarını, fırınların ve artıkların incelenmesinden görüldüğü üzere Uruk döneminde çömlek üretiminin ve muhtemelen çört cevheri kullanımının Susiana Ovası'ndaki az sayıda büyük sahayla sınırlı olduğunu ortaya koyan bölgesel etüt verileriyle destekliyorlar (Johnson 1973; Wright ve Johnson 1975). Uzmanlaşmış üretimin önemli bir kısmının hanelerde değil atölyelerde gerçekleştiğini öne sürüyorlar (Wright ve Johnson 1975:279–90), ancak başka uzmanlar haneden ayrı bir çalışma alanı olarak atölye kavramının ancak modern, kapitalist bir bağlamda geçerli olduğunun altını çiziyor (McAnany 1992:99; Moorey 1994:16–17). Geç Uruk döneminden kalma en eski yazılı belgelerden biri olan Standart Meslek Listesi de geç Uruk döneminde üretim faaliyetlerinde yüksek oranda uzmanlaşma olduğunun göstergesi olarak görülüyor (Nissen 1986:329). Belge bahçıvanlık, aşçılık, fırıncılık, nalbantlık, kuyumculuk ve çömlekçilik gibi uzmanlık gerektiren onlarca meslek sayıyor.

Dördüncü binyılın son döneminde Hafece'de bulunan arkeolojik kanıtlar (görsel 4.12) birçok hanenin artık gündelik ihtiyaçlarının çoğunun üretimini gerçekleştirmediği fikrini desteklemekte kullanılabilir. Buradaki kazılar sırasında bir tapınak (Sin Tapınağı) ve çevresine dizilmiş evler gün ışığına çıkarıldı (Delougaz 1940; Delougaz ve Lloyd 1942; Delougaz, Hill, ve Lloyd 1967). Sin Tapınağı kazılan alanda

henüz hiçbir ev yokken inşa edilmiş ve geç Uruk döneminde iki kez yeniden yapılmıştı. Üç yapı seviyesinin hiçbirinde üretimle ilgili, bir ocak, bir ağırşak ve muhtemelen bir testere ağzından ibaret ufak tefek işaretler dışında bir şey yoktu. Ne var ki tapınak önemli oranda otorite ve servete ev sahipliği yaptığını gösteren mühür ve mücevherlerle doluydu.

Sin Tapınağı'nın dördüncü kez yapıldığı Cemdet Nasr döneminde tapınağın güneybatısına evler inşa edildi. Evlerde hiçbir pişirme donanımı yoktu, meydanda ise ayrı bir çömlek fırını bulunuyordu. Evlerden çıkan araçlar bir keskiyle birkaç çömlekten ibaretti; diğer yapıtlar birkaç mühür ve bir taş kapla sınırlıydı. Sin Tapınağı'nın iki düzeyinde ocak ve çömlek fırınları tespit edildi, hatta bir de maltız bulundu. İki düzeyden ilkinde yüz elliden fazla mühür, çok sayıda mücevher ve taş kabın yanı sıra tören asaları, taş yontular ve süs amaçlı mozaik parçaları bulundu.

Hafece'de geç Uruk ya da Cemdet Nasr dönemi tapınakları ya da evlerinde üretim yapıldığına dair, tapınaklarla sınırlı gibi görünen yemek pişirme araçlarının dışında neredeyse hiçbir gösterge olmaması son derece dikkate değer. Evlerde yemek pişirildiğine dair hiçbir işaret olmaması insanların pişmiş yiyecekleri Sin Tapınağı'ndan temin ettiğini akla getiriyor. Sin Tapınağı'nın muazzam miktarda mührü kontrol etmesi ve açıkça görünen zenginliği kasaba ya da kırsal kesimlerdeki üreticilerden haraç (ya da adak) alma kudretine yorulabilir.

Diğer veriler daha önceki üretim biçimlerinin uzmanlaşmaya dayalı ekonomiye tamamen boyun eğmediğini ortaya koyuyor. Güney Mezopotamya'daki yerleşim etütleri ve belirli sahalardaki incelemeler hanelerde gıda temini ve hazırlanmasıyla giysi üretimini kapsayan geçimlik üretimin, üretim ölçekleri farklılık göstermekle birlikte genelde devam ettirildiğini gösteriyor. Bununla birlikte lüks malların üretimi ve muhasebe daha sınırlı düzeyde gerçekleştirilmiş gibi duruyor.

Çeşitli topluluklarda son derece farklı ebatta seramik üretilmesi Susiana Ovası'ndan öğrendiklerimizden tamamen farklı bir duruma işaret ediyor. (Adams 1981:78–79). 1920'lerde 90 dönümlü Cemdet Nasr sahasında yapılan kazılar Cemdet Nasr dönemine ait yanmış büyük bina kısımlarını açığa çıkardı (Mackay 1931; Moorey 1976).

Yapıyı kullananlar yemek pişirme, hububat depolama ve tüketimi, balıkçılık, çapalama, hasat ve/ya sazdan malzeme üretimi ve muhasebe işleriyle uğraşıyorlardı. Küçük bir Uruk dönemi kasabası olan Ebu Salabih'deki Uruk höyüğünde üretim etkinliklerinin dağılımını incelemek için yapılan çalışmada (Pollock 1987; 1990; Pollock, Steele ve Pope 1991), saha zemininde bulunan çeşitli aletler ve üretimle ilgili yan ürünler sistemli biçimde kaydedilmişti. Çömlek üretimi, yontulmuş taş alet yapımı, hasat ve hayvan kesimi için kullanılan aletlerin tamiri, katran üretimi ve kullanımı ve iplik eğirme bütün topluluğa yayılmış faaliyetlerdi, ancak muhtemelen bu etkinliklere farklı düzeylerde katılım sağlandığını gösterecek biçimde bazı noktalarda daha fazla yoğunluk göze çapıyordu. Kazı verileri katran üretimi ve kullanımının daha büyük ve kapsamlı bir bina yerine ağırlıklı olarak küçük bir yapı çevresinde yoğunlaştığını ve küçük yapıda yaşayanların kısmen farklı hayvansal kaynaklar kullandığını gösterdi (Pollock, Pope ve Coursey 1996).

1970'lerde Susa'daki kazılarda geç Uruk dönemine tarihlenen ve (yemek pişirme, hasat, öğütme, ip eğirme ve dikiş gibi) çeşitli ev içi etkinliklerin yanı sıra taş işçiliği (topuz başı üretimi), silah depolama (topuzlar) ve muhasebe (tabletler, mühür ve jetonlar) gibi işlemlerin yapıldığı, odalardan oluşan bir tesis ortaya çıkarıldı (LeBrun 1978). Saha içinde başka bir yerde kısmen gün ışığına çıkarılmış bir orta Uruk dönemi yapısında hasat ve öğütme dışında aynı ev içi etkinliklerinin bazılarının yapıldığı görüldü (Wright 1985). Sahanın yakınlarındaki Dehluran Ovası'ndaki Farukabat'ta çömlek üretimi ve taş kase üretiminin yanı sıra çok çeşitli ev içi etkinliklere işaret eden aletler, özellikler ve moloz bulunan evler ortaya çıkarıldı; evlerde ayrıca silah (topuzlar) da bulunuyordu. Daha basitçe inşa edilmiş yapılarda pişirme, hasat ve ip eğirme ekipmanları daha incelikli yapılardakine göre daha fazlaydı, öğütme taşı miktarı ise bunun tam tersiydi (Wright 1981a).

Bütün bu arkeolojik kanıtlar dördüncü binyılın son döneminde güney Mezopotamya'nın karmaşık bir ekonomiye sahip olduğunu akla getiriyor. İnsanların önemli bir kısmı kendi maddi ihtiyaçlarının çoğunu karşılamanın yanı sıra emek ve ürün biçimdeki haraç talebini

karşılamak üzere ürün fazlası üreten hanelerde yaşamaya devam ediyordu. Bunun yanı sıra, metin, yapıt, teknoloji, üretim dağılımı göstergeleri ve ürünler gibi farklı biçimlerdeki kanıtlar lüks ve gündelik malları üreten büyük, hiyerarşik olarak düzenlemiş ve uzmanlaşmış işgücünü kontrol eden kurumların varlığına işaret ediyor. Eldeki veriler bizi bu büyük birimlerin yerleri ve kimlikleri konusunda karanlıkta bırakıyor. Kanıtların zayıflığı dikkatli davranmamızı gerektiriyor, ancak dördüncü binyıl tapınakları üçüncü binyıldaki benzerlerinin yaptığı gibi büyük bir işgücü yönetmemiş gibi görünüyor (bkz. 5. bölüm). Kazılan Uruk tapınaklarının çoğunun ayrıntılı yapıt stokları çıkarılmamıştır. Hafece'deki Sin Tapınağı'nın üretim yaptığına ya da üretim için gereken hammadde ve araçlar üzerinde kontrol sağladığına dair işaretler olduğunu görmüştük. Uruk'ta inşa edildiği tuğla tipi (Riemchen) nedeniyle Riemchengebäude[7] olarak bilinen yapı yakındaki tapınaklardan gelen malzemenin depolandığı bir mekan olarak işlev görmüştü. Yapı saklama kapları, taş kaseler ve taşlarla süslenmiş ahşap kutular gibi büyük miktarlarda malzemenin (Lenzen 1958:24–26; Nissen 1988:103) yanı sıra (son derece standartlaştırılmış ok uçları gibi) muhtemelen özel törensel etkinliklerde kullanılan az sayıda alete de ev sahipliği yapıyordu (Heinrich 1982:72; Eichmann 1986). Veriler kıt olmakla birlikte tapınakların servetinin ve görevlilerin geçiminin tapınaklardaki üretimden çok haraç ödemelerinden ve törensel bağışlardan sağlandığı fikrini destekliyorlar.

Haraç talebindeki artış ve üretim örgütlenmesinin uzmanlaşmış işgücü kullanan büyük kuruluşlar çevresinde yeniden yapılandırılması hane emeği üzerinde ciddi etkilerde bulunmuş olmalıdır (Brumfiel 1991). Üreticilerin emek ve ürünlerinin ellerinden alınması, bir taraftan kendi geçim ihtiyaçlarını karşılarken ihtiyaç duydukları fazlayı yaratmak için yeniden yapılandırma ve iş yoğunlaştırma gibi stratejiler kullanmalarını gerektirdi. Aynı zamanda, ürün fazlasına giderek daha fazla el konması bazı insanların üretimden tamamen el çekmesine olanak sağladı.

Hane üretimi üzerindeki baskı, toplumsal cinsiyet ve yaşa bağlı işbölümüyle ilgili olarak erkek ve kadın, yetişkin ve çocuk üzerinde farklı etkiler yaratmış olabilir. Ne yazık ki bu döneme ait metinler üre-

7 Riemchen normal tuğlayla aynı kalınlıkta ama onun yarı boyundaki bir tuğla türü. Riemchengebäude Almancada Riemchen tuğlasından yapılan bina anlamına geliyor (ç.n.).

tim yapan bireylerin kimliklerini nadiren belirtiyor, dolayısıyla yükselen haraç talebini karşılamak için kimlerin daha fazla emek harcamaya başladığının belirlenmesinde pek işe yaramıyorlar.

Resimyazı bazı ipuçları sunsa da bunlar da yorumsal sorunlardan azade değildir. Gündelik hayattan sahnelerin tasvir edildiği sayısız mezar süslemesinin bulunduğu Antik Mısır'daki durumdan farklı olarak antik Mezopotamya'da üretim etkinlikleriyle ilgili, hayvanlarla çalışan, saklama kaplarına ya da odalara malzeme yerleştiren, dokuma ve bunun gibi etkinliklerde bulunan insanları gösteren tasvirler son derece sınırlı. Dördüncü binyılın son dönemine ait resimyazılarda insan tasvirlerinin çoğu üç türe ayrılabilir: Birincisi sakal ve cinsel organlarıyla açıkça erkekleri gösterir, ikinci tür muhtemelen kadınları gösteren "saç örgülü figürler" olarak bilinen tasvirlerdir, üçüncüsü ise saçsız, çıplak ve cinsiyetle ilgili özelliklerden yoksun olarak çizilen tasvirlerdir. Uzun saçlı ve kimi zaman uzun elbiseler içindeki insanları (görsel 4.11) tasvir eden "saç örgülü figürler"in muhtemelen kadınları betimlediği fikri, erkeklerin göğüslerini örten uzun kıyafetler yerine etek giymeleri ve çok nadiren uzun, dağınık saçlarla tasvir edilmelerinden kaynaklanır. Buradan saçları, cinsel organları ve giysileri olmayan çıplak kişilerin erkek oldukları çıkarılabilir, ancak bu tasvirlerin hem kadınları hem erkekleri, hatta yabancısı olduğumuz üçüncü bir toplumsal cinsiyet türünü tasvir etme ihtimali de yabana atılmamalıdır.

Bu üç insan türü son derece farklı durumlarda tasvir edilmiştir (tablo 4.4). iki ya da daha fazla saç örgülü figür sıklıkla aynı görevi gerçekleştirmektedir. Belirli bir toplumsal cinsiyet işareti olmayan figürler genellikle bireysel olarak ayırt edici işler yaparken gösterilir, erkeklerse benzer biçimde olası kültlerle ilgili sahnelerde ya da tutsak olarak çizilmelerinin yanı sıra tekrara dayanmayan faaliyetlerde bulunurken de tasvir edilirler. Bu verilerden anlaşıldığı kadarıyla, kentli emeğin çok sayıda insanın aynı anda benzer görevleri yerine getirdiği büyük ölçekli tesislerde çalışmak üzere yeniden yapılandırılmasından özellikle etkilenen grup kadınlar olmuştur.

Farklı figürler farklı tip görevleri yerine getirme eğilimdedir (tablo 4.5). Saç örgülü figürler sıklıkla dokumacılık yaparken, bunun yanı sıra kaplarla ilgili işlerde ya da geçit törenlerinde tasvir edilir ve hay-

Tablo 4.6 Güney Mezopotamya ve güneybatı İran'daki dördüncü binyıla ait sahalarda hayvan kemiklerinin sayı ve yüzdeleri

	EU	Farukabat OU	GU	CN	Şerifabat	KS-54	Ebu Salabih Uruk Höyüğü
Koyun /Keçi/Ceylan	66 (%69)	176 (%80)	195 (%92)	744 (%92)	1203 (%97)	382 (%87)	1105 (%90)
Domuz(a)	-	-	-	31 (%4)	11 (%11)	37 (%8)	37 (%3)
Büyükbaş	3 (%3)	4 (%2)	5 (%2)	13 (%2)	25 (%2)	19 (%4)	42(b) (%3)
Atgiller(c)	27 (%28)	39 (%18)	12 (%6)	21 (%3)	-	1 (<%1)	8b (<%1)
Balık	+	+	+	++	+++	-	+++
Köpekgiller	+	+	-	+	-	-	+
Kuş	-	+	+	+	+++	-	+
Geyik		+	-	-	-	-	-

NOTLAR:Yüzde hesaplamaları kemik sayılarının sunulduğu kategorilere dayalıdır.
EU: Erken Uruk; OU: Orta Uruk; GU: Geç Uruk;
CN: Cemdet Nasr; +: Var, ++: Yaygın, +++: Çok yaygın.

(a) Vahşi ya da evcilleştirilmiş.
(b) Buna ek olarak, büyükbaş ya da atgillerden 29 kemik (tanımlanan memeli kemiklerinin %2'si).
(c) Tamamı ya da büyük kısmı yaban eşeği
Kaynaklar: Wright, Miller ve Redding (1980), Wright (1981a), Mudar (1988), Ebu Salabih Uruk höyüğünden yayımlanmamış veriler (tanılamalar K. Dobney tarafından yapılmıştır

vanlarla daha az ilişkilendirilirler. Dönemin metinleri kapları genellikle birayla ya da çeşitli hayvansal yağlar ve süt ürünleriyle bağlantılandırır. (Englund ve Nissen 1993:31). Toplumsal cinsiyet işareti olmayan figürler evcil hayvanların bakımı ve vahşi hayvan avı gibi hayvanlarla ilgili faaliyetler ve kapların kullanıldığı işlerle ilişkili olarak en fazla tasvir edilen gruptur. Çok daha nadir olarak depolara mal taşırken, ayakta ya da teknelerde geçit törenlerinde ve tarımla uğraşırken görülürler. Erkek olduğu açık olan figürlerin tasvirleri arasında sanat tarihçilerinin "ağ etekli adam" olarak tanımladıkları; sakalı, başlığı, kendine özgü bir saç biçimi olan ve genellikle etek giyen bir adam tasviri sıkça karşımıza çıkar. Bu kişi, tarihsel olarak otorite figürleriyle ilişkilendirilen eylemleri gerçekleştirirken, yani avlanırken, sürüleri beslerken, mahkumların öldürülmesine nezaret ederken ve bir tapınakta bağış sunarken (Schmandt-Besserat 1993) görünür.

KUTU 7: Fauna kalıntıları ve analizi

Arkeolojik sahalarda bulunan hayvan kemikleriyle ilgili çalışmalar yalnızca gıda rejimine değil aynı zamanda özellikle arzu edilen ürünler bakımından hayvan yetiştirme örgütlenmesiyle et ve diğer hayvansal ürünlere erişim farkları gibi ekonomiye dair bilgiler sağlar. Fauna analistleri olarak da bilinen arkeozoologlar, ekonomik örgütlenmeyi fauna kalıntıları üzerinden çalışmak için çok çeşitli analitik teknikler geliştirmişlerdir (Crabtree 1990; Zeder 1991). Bu tekniklerin çoğu (birincil ürünler olan) et ve postun yanı sıra süt, yün, tüy, gübre, çekiş ve ulaşım gibi hayvanları öldürmeden çok çeşitli ikincil ürünler de sağlanabildiğinden dolayı hayvanların ne için yetiştirildiğini belirlemek için tasarlanmıştır (Sherratt 1983).

Arkeolojik sahalardan elde edilen hayvan kemiklerinin analizinde birinci temel adım kemiklerin morfolojik özelliklerine ve arkeolojik malzeme grubunda temsil edilen farklı hayvanların oranlarının hesaplanmasına dayanarak hayvanların kimliğinin belirlenmesidir. İdeal olarak kemiklerden hayvanın hangi türe ait olduğu belirlenir, ancak bu kemiklerin kırılması ya da kötü saklama koşulları nedeniyle çoğu durumda imkansızdır. Bunun yanı sıra kimi hayvanların kemikleri birbirine son derece benzer olduğu için kemikleri uygun şekilde ayırt etmek iskelete ait belirli unsurların varlığına ya da kemik ölçümlerinin istatistiksel olarak karşılaştırılmasına bağlı olabilir. Koyun ve keçi kemiklerini birbirinden ayırt etmek çok daha zordur ve arkeolojik olarak ortaya çıkarılan kemiklerin çoğu ancak "koyun ya da keçi" şeklinde ortak bir sınıfa dahil edilir. Belirlendikten sonra farklı hayvanların kemikleri genellikle kemik sayısı üzerinden raporlanır.

Bir malzeme grubundaki farklı hayvan kemiklerinin oranları hayvan idaresi pratikleri, arzu edilen ürünler ve ekolojik şartlar gibi çok çeşitli unsurların sonucudur. Hayvanların farklı gereksinimleri vardır ve bazı hayvanlar büyük çaplı işletmelere, yerleşik kent hayatına ya da göçebe çobanlığa diğerlerinden daha iyi uyum sağlayabilir. Örneğin koyun ve keçiler sürü yaşamına uygundur. Su yokluğundan dolayı ekilmeyen geniş step arazileri keçi ve koyun sürüleri için yılın büyük döneminde otlanacak alan sağlardı. Koyun ve keçi yetiştiriciliği, hane üyelerinin bazılarının mevsimsel olarak hayvanlarla birlikte uygun otlaklara gitmesi ya da çiftçilerle bağları zayıf, uzmanlık alanı çobanlık olan insanlar tarafından sürülere bakılması suretiyle tarım üretimiyle bir arada da yapılabilirdi. Büyük koyun ve keçi sürülerinin kasaba ve kentlerde tutulması yiyecek ihtiyaçlarından dolayı pratik değildi. Koyun ve keçiler yün ve tüy kaynağı olarak kullanılıyordu ve ikisi de (ancak özellikle yün) dokumacılık alanında çok talep görüyordu.

Koyun ve keçilerin aksine domuz ve büyükbaş hayvanlar Mezopotamya'da hakim iklim koşullarında uzun mesafeli kırsal hayvancılığa uygun değillerdi (Zeder 1991:28–31). Her iki tür de koyun ve keçiye oranla daha çok suya ihtiyaç duyuyor ve bu yüzden ırmak yataklarının ya da bataklık alanların ya-

kınında olmaları gerekiyordu. Kavga etme eğilimlerinden dolayı kalabalık domuz sürüleri kolay idare edilemiyordu. Büyükbaş hayvanlar koşum hayvanı olarak (saban ya da araba sürmek çekmek için) mükemmel bir kaynaktı ve bu özellikleri onları tarım yapılan ve yerleşilen alanlara yakın tutmayı arzu edilir kılıyordu. Sonuçta domuz ve büyükbaş hayvanlar göçebe hayattansa yerleşik hayata daha uygundu ve her ikisi de, en azından küçük sürüler halinde kent ve kasabalarda beslenebiliyordu.

Farklı türlerin oranları hayvan idaresi pratikleri ve arzu edilen ürünlerle ilgili bazı ipuçları sağlasa da bu çok yüzeysel bir gösterge olmaktan öteye gidemez. Diğer iki teknik, hayvan kullanım örüntüleri ve iskelet parçaları dağılımı analizleri hayvanlarla ilgili ekonomik faaliyetler konusunda daha kesin bilgiler sağlar.Hayvanların öldürülme ya da hayvan kullanım örüntüleri hayvanların hangi ana ürünler için yetiştirildiğiyle ilgili daha kesin bilgiler verir (Payne 1973; Zeder 1991). Kullanım örüntüleri analizi yetiştiricilerin üretim hedeflerine-hayvanları et, süt, yün/tüy, sürü büyüklüğünü artırmak ya da bu amaçların bir bileşimi için besliyor olabilirler-en uygun hayvancılık stratejilerini seçtikleri varsayımına dayalıdır. Koyun ve keçiler aslen et için besleniyorsa erkek hayvanların çoğu ideal ağırlığına ulaştığı on sekiz ila otuz aylıkken kesilecek, çok azı üremenin devamı için hayatta bırakılacaktır. Dişilerse üreme yetilerini kaybettikleri altı yaş civarına kadar hayatta bırakılırdı. Kısır olduğu anlaşılanlar genellikle genç yaşta erkeklerle birlikte kesilirdi; bebek yaşta ölümler ve kısırlıktan dolayı kesimler sonucu dişilerin yüzde 40'a varan bir kısmı iki yaşına kadar yok olabilirdi. Ana ürün et yerine sütse erkeklerin çoğu altı aylıkken kesilirdi. Dişiler ise altı yedi yaşlarında sütten kesilene kadar beslenirdi. Hayvanlara tüy ya da yünleri için bakılıyorsa iki cinsin de uzun yıllar yaşamasına izin verilirdi. Arkeolojik malzeme grubundaki farklı yaşlarda kesilen hayvan oranlarını farklı yönetim stratejilerinin "ideal" oranlarıyla karşılaştırarak hayvanların ne amaçla yetiştirildiği açıklığa kavuşturulabilir.

İskelet parçaları dağılımı ise tüketicilere et tahsisine dair göstergeler sunar. Hayvanın bazı kısımları diğerlerine göre daha çok lezzetli et barındırır. İskelet parçalarının mekansal dağılımı hayvanların en etli kısımlarının nerede ve kim tarafından tüketildiğini gösterir. İskelet parçaları oranı yaşayan hayvanlarınkinden ciddi biçimde farklıysa etin ayrım gözetilerek dağıtıldığı çıkarsanabilir. Özellikle sakinlerin çoğunun et ve diğer hayvan ürünleri için muhtemelen başkalarına bağımlı olduğu kent ortamlarında iskelet parçalarının dağılımı, bu tür ürünlerin üretici olmayan müşterilere tedarikiyle ilgili çalışmalar açısından önem taşır.

Elbette Mezopotamya düzlüklerinde yaşayan insanların tek et ve diğer hayvansal ürün kaynakları evcil hayvanlar değildi. Ceylan ve yaban eşeği de hem eti hem de postu için en çok faydalanılan vahşi türlerdi; balıklar da törensel olarak kullanılmalarının yanı sıra önemli bir hayvansal protein kaynağıydı.

Metinler dokumacılığın Mezopotamya ekonomi politiği için büyük önem taşıdığını doğrular. Giysi hediye sunumunda, ilahlara adak adanırken ve başka ülkelerle alışverişlerde önemli rol oynuyordu. Dokumacılıkta en çok kullanılan kaynak yündü ve bazı ay adları yün yolma terimini içeriyordu (yün kırkılmaktan çok yolunurdu) (Waetzoldt 1972:10). Yün dokumaların önemi dikkate alındığında iplik ve/ya kumaşın haraç ödemelerinde kullanılan kalemler arasında olması ve kimi üretim birimlerinin büyük ölçekli dokumacılık yapmış olması mümkündür. Üçüncü binyıldan kalma metinler büyük üretim birimlerinde kumaş imalatının neredeyse tamamen kadınların elinde olduğunu gösterir (Waetzoldt 1972; Maekawa 1980; bkz. 5. bölüm). Dördüncü binyılın son safhasında kumaş üretiminde çalışan kadınları gösteren resimyazılar o dönemde ana kumaş üreticilerinin kadın

Tablo 4.7 Hemrin bölgesi ve kuzey Mezopotamya düzlüklerindeki dördüncü binyıla ait sahalarda hayvan kemiklerinin sayı ve yüzdesi

	Habuba Kabira	Um Kasr (a)	Kuran (b)	Rubeyde
Koyun/ Keçi/ Ceylan	1386 (%62)	(%26)	(>%92)	66 (%86)
Ceylan	+	(%40)	>2000 (%92)	18 (%2)
Domuz	23 (%1)	(2%)	+	-
Büyükbaş	810 (%37)	(%5)(c)	+(c)	30 (%4)
Atgiller		(%26)(d)	+(e)	78(f) (%10)
Balık	+	-	+	-
Köpek-giller	+	+	+	+
Kuş	+	+	1	-
Geyik	+	-	-	-

NOTLAR:
Yüzde hesaplamaları kemik sayılarının sunulduğu kategorilere dayalıdır. +: Var.

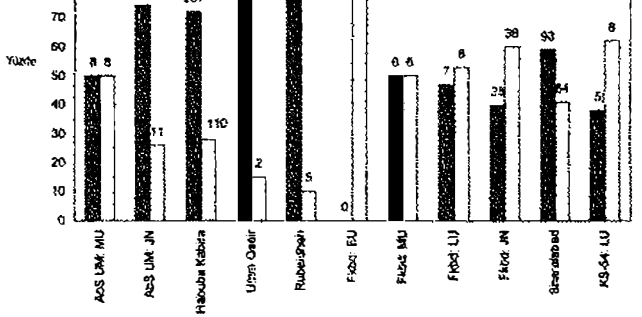
a Bu kemiklerin sayıları yayımlanmamıştır.
b Kuran aşaması.
c Vahşi.
d Yaban eşeği.
e Yaban eşeği ve eşek.
f Çoğunlukla eşek.
Kaynaklar: Payne (1985a), von den Driesch (1993), Zeder (1994), Hole v.d. (tarihsiz).

olduğunu ve yükselen dokuma talebinin kadınların çoğunun emek yükünü doğrudan artırdığını ima ediyor.

Kadınların hane içinde de giysi üretiminden sorumlu olup olmadığı daha belirsizdir. İp ve kumaş üretimiyle ilgili doğrudan kanıt sağlayabilecek dokuma ve ip eğirme ağırşakları gibi yapıtların görülme sıklığıyla ilgili nicel veriler bu dönem için son derece yetersizdir. Bununla birlikte dördüncü binyıla ait sahalarda bulunan hayvan kemikleriyle ilgili çalışmalar bu dönemde yükselen haraç talebini karşılamak için yün üretiminin artmış olma ihtimalini destekler niteliktedir (bkz. kutu 7).

Dördüncü binyılda güney Mezopotamya, güneybatı İran ve Hemrin havzasının alçak düzlüklerinde yaşayan topluluklar koyun ve keçilerden yoğun olarak yararlandılar (tablo 4.6 ve 4.7). Hemrin havzasındaki bu örüntüyle Obeyd dönemindeki hayvan kullanımı arasında ciddi farklar bulunmaktadır (krş. tablo 4.1). Farukabat'ta da koyun ve keçilere verilen önem dördüncü binyıl süresince artmıştır.

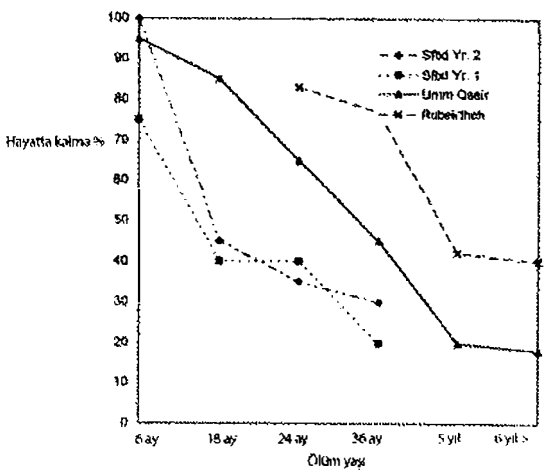
Kuzey Mezopotamya'daki yerleşimlerde faydalanılan hayvan türlerinin oranlarıyla güneydekiler arasında ciddi farklar bulunmaktadır.

4.13 Mezopotamya ve güneybatı İran'da dördüncü binyılda koyun ve keçi sayılarının birbirlerine oranı. Belirlenen kemik sayıları her çubuğun üstünde belirtilmiştir. (Kaynaklar için bkz. tablo 4.6 ve 4.7). Kısaltmalar: ES Ulı: Ebu Salabih, Uruk höyüğü; Fkbt: Farukabat; EU= Erken Uruk; OU: Orta Uruk; GU: Geç Uruk; CN: Cemdet Nasr

Orta Fırat bölgesindeki Habuba Kabira'da büyükbaş hayvanlar da memeli faunasına ciddi katkıda bulunmuştur. Habur havzasındaki Kuran ve Um Kasr'ın küçük topluluklarının yerleşimcileri esas olarak yabani ceylan, yaban eşeği ve daha az olmakla birlikte büyükbaş hayvanların avlanmasıyla meşguldü. Alışılagelenden yüksek oranda ceylan kemikleri barındıran Kuran'dan alınan fauna örneklerinin yetmişten fazla hayvanın tek seferde katledilmesinden kaldığı düşünülüyor (Hole v.d. tarihsiz; Zeder 1994).

Güneydeki düzlüklerde koyun ve keçinin ağırlık kazanması süt, tezek, yün ve tüyün yanı sıra çekiş ve ulaşım gibi ikincil ürünlerin önemindeki artışın işareti olabilir. Koyun ve keçiler yün ve tüy açısından diğer hayvanlara nazaran daha önemliydi. Dördüncü binyıl sahalarının çoğunda yüksek miktarda bulunan koyun ve keçi oranının nedeni yün üretimiyse bu bölgelerde keçiye kıyasla daha çok koyun kemiği bulmayı beklemeliyiz. Koyun ve keçi oranında açık bir bölgesel model göze çarpmaktadır: Huzistan'daki yerleşimler iki hayvan sayısının eşit ya da az farkla keçi sayısının yüksek olduğu yerlerken aşağı Mezopo-

4.14 Şerifabat, Um Kasr ve Rubeyde'de Uruk döneminde keçi ve koyunların hayatta kalma süresi eğrileri (Wright v.d. 1980; Payne 1985a; Zeder 1994'den alınan verilere dayanılmıştır.)

tamya ve Hemrin havzasındaki sahalarda koyun keçiye yeğleniyordu (görsel 4.13). Son iki bölgede koyun ve keçi yetiştiriciliğine verilen önem artan yün talebinden kaynaklanmış olabilir; diğer bölgelerdeyse başka ürünler ya yüne eşit ya da daha fazla öneme sahipmiş gibi görünüyor.

Hayvan kullanımıyla ilgili verilerin incelenmesi koyun ve keçi yetiştiriciliğinin amaçlarını ayırt etmede yardımcı olabilir. Hemrin havzasındaki Tel Rubeyde'de yaşlı hayvanların çokluğu ve koyunun keçiye oranla fazlalığı burada öncelikli amacın yün üretimi olduğunu gösteriyor (görsel 4.14). Um Kasr ve Cemdet Nasr dönemindeki Farukabat'ta görece kalabalık koyun ve keçi sürülerinin üç yıldan fazla hayatta kalmaları da muhtemelen yün/tüy ve/ya süt üretimine işaret etmektedir. Şerifabat'taki kullanım örüntüsü önemli ölçüde farklıdır. Hayvanların büyük ölçüde altı ila on sekiz aylıkken öldürülmesi ve üç yaşından büyük hayvan sayısının azlığı koyun ve keçilerin esas olarak et ve bir ihtimal süt gibi yan ürünler için yetiştirildiğini gösterir; yün üretiminin bunların üstüne çıktığını gösteren çok az işaret bulunmaktadır. İlginç bir biçimde Şerifabat örneği Orta Uruk dönemine denk gelirken diğer örnekler geç Uruk ya da Cemdet Nasr dönemlerine tarihlenmektedir. Yün için koyun yetiştirmeye verilen önemin artmaya başlaması geç Uruk dönemine rastlıyor olabilir.

Özetlemek gerekirse, koyun ve keçi yetiştiriciliğine verilen önem, koyun sayısının keçiden fazla olması ve yün üretimine önem verildiğini gösteren hayvan kullanım örüntüleri dördüncü binyıl boyunca, özellikle de sonlarına doğru Mezopotamya düzlüklerinde yün için koyun yetiştirmenin ciddi bir ekonomik değere sahip olduğu fikrini destekler. Hem ev kapsamında hem de geniş ölçekli atölyelerde yün dokuma üretimi kadın işi olarak görülmüşse kumaş üretiminin çoğaltılması için artan baskıya kadınlar maruz kalmış olmalıdır. Bu yalnızca kadının emeğinin arttığı anlamına gelmez. Örneğin, yünü için beslenen hayvanların bakımı gibi çok sayıda başka üretim biçimi de aynı şekilde etkilenmiş olmalıdır, bu iş kolları da ya kadınların yanı sıra ya da tamamen erkeklerin ve çocukların çalıştığı alanlar olabilir. Ne var ki artan yün üretimiyle ilgili kanıtlar ve geniş ölçekli tekrara dayanan görevlerde kadınların daha sık çalıştığını gösteren resimyazılar birlikte

ele alındığında, kadın emeğinin talep artışı ve yeniden örgütlenmeye özellikle maruz kaldığı düşünülebilir (bkz. Zagarell 1986).

Hububat yetiştiriciliği artan haraçlar nedeniyle talebin hızla yükselmesiyle karşı karşıya kalan işlek alanlardan biriydi. Dördüncü binyılda bitki kullanımı üzerine arkeobotanik veriler son derece sınırlı olmasına rağmen bu dönemde yetiştirilen ürünlerin Obeyd dönemindekilerden çok farklı olmadığı görülebiliyor; buğday ve arpa hemen her yerde karşılaşılan ürünlerken mercimek, keten ve incir de belirlenen türler arasındadır. Kuru meyvelerden bahseden metinlerin yanı sıra (Englund ve Grégoire 1991:8–9), arkeolojik kayıtlarda daha nadir görülen değişik sebzeler de kuşkusuz yetiştiriliyordu.

Metinler biranın ana maddesi olan arpanın ana ürünlerden biri olduğunu doğruluyor. En azından dokuz çeşit bira üretildiğine dair bilgiler bulunurken üretim rakamı 135.000 litreye kadar çıkıyor (Nissen, Damerow ve Englund 1993:36). Batı İran'daki Godin Tepe sahasında geç dördüncü binyıldan kalan çömleklerdeki kalıntıların analizi bu sahada bira üretildiğini ortaya koydu (Michel, McGovern ve Badler 1992). Arpa hayvan yemi olarak da kullanılmış olabilir. Bugün de Yakın Doğu'nun birçok yerinde yakıt olarak kullanılmaya devam eden, çoğunlukla tezeğe dönüştürülmüş hayvan pisliğinden edinilen arkeolojik örneklerde (Miller ve Smart 1984) arpa tohumlarının bulunma sıklığı hayvanların arpa tarlalarında otlatıldığını ya da doğal otlaklar yetersiz hale geldiğinde arpayla beslendiğini destekler niteliktedir.

Mal dağıtım yönetimi

İlk yazılı belgeler malların dolaşımıyla ilgilidir. Metinler tahıl, bira, süt ürünleri, sığır, domuz, kuşlar, ahşap malzemeler, metaller ve metal eşyalar gibi malların dağıtımını ve makbuzlarını kayıt altına alır (Nissen 1986; Englund ve Grégoire 1991; Englund ve Nissen 1993). Hesaplama araçları olarak kullanılan yapıtlar mal hareketlerinin önemli bir mesele olduğuna işaret eder. Bir sandık ya da deponun kapatılması ya da bir hesabın tasdik edilmesi gibi ticari işlemleri onaylamak için mühürler kullanılıyordu. Kil mühür baskıları üzerinde kullanılan mührün izini taşır, baskıların arka tarafındaysa depo kapısı, kavanoz, sepet ya da balya gibi, yapıştırıldığı malzemenin izi olurdu (Ferioli ve

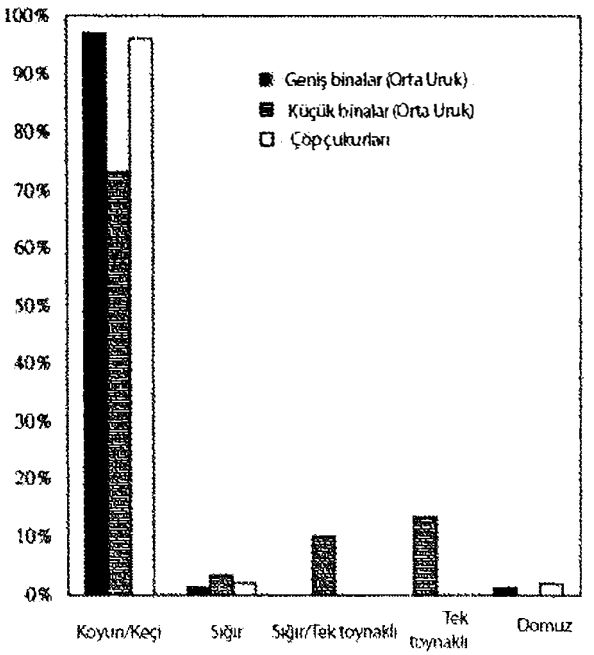
Fiandra 1983). Kil jetonlar ve bulla (jeton muhafazaları) gibi araçlar da kullanıldıkları yerdeki mallarla ilgili özet bilgiler verirdi.

Wright ve Johnson (1975) Susiana Ovası'ndaki Uruk sahalarında idari yapıtların dağılımının en azından bazı malların hareketinin idari kontrol altında gerçekleştiğine kanıt oluşturduğunu öne sürdüler. Bazı mühürlerde basit desenler varken kimilerinde ise daha ayrıntılı, betimsel motifler bulunuyordu. Susa'da jeton, jeton muhafazaları ve az sayıda mühür baskısının yanı sıra iki tür mühür de gün ışığına çıkarıldı. Küçük bir saha olan Şerifabat'ta ise bunun aksine yalnızca basit motifleri olan mühürler bulundu. Burada sandıkların üzerindeki mühür baskılarının sayısı jeton ve jeton muhafazalarından fazlaydı. Wright ve Johnson bu dağılımın en gelişmiş düzeyinin yalnızca büyük sahalarda ortaya çıktığı hiyerarşik bir idari sistemin varlığının göstergesi olduğunu savundular.

Nissen (1977) güney Mezopotamya'da geç Uruk döneminden kalma, üzerlerine ayrıntılı, betimsel motifler işlenmiş geniş bir mühür grubunu şematik, tekrar eden desenlere sahip küçük bir mühür grubundan ayırt etti (bkz. görsel 4.11). İki mühür türünün desenlerini yapmak için kullanılan alet ve teknikler farklıydı ve daha küçük, şematik mühürler diğerlerine göre daha hızlı üretilebiliyordu. Nissen birbirinden farklı mühür desenlerine sahip olan betimsel motiflere sahip mühürlerin kişisel kullanıma özel olabileceğini, tekrar eden desenlere sahip şematik mühürlerin ise herhangi bir idari birimin farklı görevlileri tarafından ortak olarak kullanıldığını öne sürdü. Günümüze ulaşan betimsel motifli mühür baskıları şematik desenlere sahip olanların sayıca üzerinde, bununla birlikte çok sayıda şematik mührün yanında az sayıda betimsel mühür ortaya çıkarılmış durumda. Bu örüntü, Susiana Ovası'ndaki duruma oldukça benzer biçimde, betimsel mühürlerin az sayıda kişinin elinde bulunduğunu ancak bu kişilerin mühür kullanma yetkisinin çok daha büyük olduğunu gösteriyor.

Malların dağıtım yöntemleriyle ilgili bir başka ipucu hayvan kemiği çalışmalarından geliyor. Son yıllarda fauna analistleri kent sakinlerinin et ve diğer hayvansal ürünleri nasıl edindiğiyle ilgili çalışmalara özel bir ilgi göstermeye başladılar. Habuba Kabira'daki yüksek büyükbaş hayvan oranı topluluğun et ihtiyacının önemli bir kısmının

kent sakinlerinin besledikleri hayvanlardan karşılandığını gösteriyor. Düzlüklerin başka kesimlerinde ise faunaya egemen olan hayvan türü koyun ve keçidir, yerleşimcilerse kısmen uzmanlaşmış çobanların güttüğü sürülere bağımlıymış gibi görünüyor. Um Kasr, Farukabat ve Rubeyde'deki koyun ve keçi kullanım örüntüleri de bu ihtimali destekler niteliktedir. Genç hayvan oranının azlığı hayvanların başka yer-

4.15 Ebu Salabih'teki Uruk höyüğünde üç farklı ortamdan (kemik sayımı temelinde) hayvan kemiği oranları (Kemikler Keith Dobney tarafından tanımlanmıştır, Pollock 1990 ve basılmamış çalışma)

lerdeki üreticilerden alındığına ya da belirli malların üretiminin başka yerlerdeki tüketiciler için yapıldığına işaret etmektedir. Buna karşılık Şerifabat'ta koyun ve keçi kullanım örüntüsü, köylülerden beklenen

davranış biçimine çok yakındır. Burada insanlar kendi hayvanlarını yetiştirip ürünün önemli bir kısmını kendileri tüketmekteydi.

İskelet parçalarının dağılımıyla ilgili incelemeler farklı et türlerine erişimin nasıl olduğuna dair soruları yanıtlayabilir. Farukabat'ta genç koyun ve keçilere ait karkasların özellikle etli kısımlarından çıkan uyluk kemikleri baskındır (Redding 1981:250). Gövdenin bu kısmının (yaşayan hayvanlara ait uyluk kemiği oranına göre) aşırı miktarda bulunması başka yerlerdeki üreticiler tarafından özel olarak seçilen etli kısımların buradaki (belirli) yerleşimcilere gönderildiği yorumunu destekler. Bununla birlikte, Farukabat sakinleri tarafından tüketilen etin önemli bir kısmı aslen yan ürünleri için yetiştirilen yaşlı hayvanlardan geliyordu. Farklı yaşlardaki hayvan dağılımının bu şekilde farklılık göstermesi ve seçilen gövde kısımları et dağıtımının bir miktar idari kontrol altında olduğunu gösteriyor.

İnsanların sosyoekonomik konumları belirli hayvansal ürünlere erişimlerini muhtemelen etkilemiştir. Susiana Vadisi'ndeki KS-54 olarak bilinen küçük bir sahanın geç Uruk dönemi tabakasında bulunan sığır kemikleri daha çok aşağı sosyoekonomik konumdakilerle ilişkilendirilmiştir (Mudar 1988). Büyük ya da orta büyüklükteki memelilerin (sığır, domuz, tek toynaklılar ve koyunla keçi) daha az et barındıran kafatası parçaları aşağı konumdaki hanelerde daha fazla çıkmıştır. Aşağı konumdakilerin sığır etine erişimi yüksek konumdakilere göre fazlaymış gibi görünmekle birlikte, bu grup hayvanların en az etli kısımlarını daha fazla tüketmiştir. Ebu Salabih'teki Uruk höyüğünde orta Uruk dönemi boyunca daha büyük yapılarla ilişkilendirilen hayvansal malzeme içinde ciddi miktarda koyun ve keçi, ancak çok az sığır ve domuz kalıntısı vardır (görsel 4.15). Bunun aksine, o döneme ait küçük bir yapıdan çıkarılan kemiklerin dörtte birinin sığır ve tek toynaklılara ait olması sığır etinin aşağı sosyoekonomik seviyedeki hanelerde (muhtemelen) daha fazla tüketildiğini akla getirmektedir.

Mevcut kanıtlar genel itibariyle idari kontrolün mal üretimine nazaran mal dağıtımı üzerinde daha yoğun olduğunu düşündürür. Metinler alınan ve verilen malların kaydını tutarken bürokraside kullanılan diğer idari yapıtlar malların mühürlenmesi, nakliyatı, alımı, depolanması ve sarfiyatıyla ilgilidir. Hayvan parçalarının ve farklı yaş-

lardaki hayvanların farklılık gösteren dağılımı et dağıtımı üzerinde de bir miktar kontrol olduğunu gösterir. Alışverişle ilgili idari kaygının kendini üretimde hiçbir şekilde göstermemesi, seçkinlerin haraç talepleri karşılandığı sürece üreticileri hayvansal ve bitkisel ürün yetiştirme ve mal üretme konusunda istedikleri gibi davranmakta serbest bıraktığına işaret ediyor.

Bölgeler arası alışveriş

Bölgeler arası etkileşim mal alışverişini de kapsıyordu. Dördüncü binyılda ithal edilen dayanıklı mallar Obeyd dönemine göre daha çok çeşitlilik gösteriyordu. Ticarete konu olan mallar arasında laciverttaşı, akik, bazalt, klorit, mermer, kireç taşı, altın, gümüş ve bakır bulunuyordu (Moorey 1994). Wright'ın (1981a: 15. bölüm; Wright ve Johnson 1975:277–79) Farukabat bağlamında gösterdiği üzere, Uruk döneminin başında uzun mesafeli mal hareketlerinde ciddi değişiklikler olmuşsa da, ithalat ve ihracata konu olan malların miktarında kayda değer artışlar geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde görüldü.

Guillermo Algaze (1989; 1993) geç Uruk yayılımı adı verilen ve güney Mezopotamya tipi yapıt ve mimarinin Yakın Doğu'nun geniş kesimlerinde görülmeye başlamasıyla tanımlanan olgunun (bkz. görsel 4.12) güney Mezopotamya'daki insanların ticaret için ileri karakollar kurmasından kaynaklanmış olabileceğini ileri sürdü (ayrıca bkz. Weiss ve Young 1975). Bu bakış açısına göre aşağı bölgelerdekilerin diğer bölgelere doğru varsayılan hareketinin esas itici gücü alışverişi kontrol etme arzularıydı. Diğer uzmanlar güney Mezopotamya devletlerinin güçlerini bu kadar geniş bir bölge üzerine yayabilecek askeri ya da siyasi kuvvete sahip olmadığı, diğer bölge sakinlerinin yeni gelenleri bağrına basmamış olabileceği ve alışverişin gözlenen maddi kültür dağılımı için tek başına yeterli bir açıklama olmadığı gibi savlarla Algaze'nin yorumuna karşı çıktılar (Johnson 1988–89; Zagarell 1989; Stein ve Mısır 1994). Son arkeolojik çalışmalar kuzey Mezopotamya'da Uruk tipi maddi kültürün ortaya çıkışının sebebinin ticaret yollarının kontrol edilmesine yönelik eşgüdümlü ve planlı bir yaklaşım olmadığını, bu gelişmenin daha önce düşünülenden çok daha uzun bir zaman dilimi kapsamında ortaya çıktığını ortaya koyu-

yor (Oates ve Oates 1993; Pollock ve Coursey 1995).

Tartışma

Sınırlı bir kapsamda da olsa güney Mezopotamya ve güneybatı İran'dan arkeolojik veriler, hanelerin önemli bir kısmının hayvansal ve tarımsal ürünler, çömlek, yontulmuş taş aletler ve ev içi kıyafetleri gibi gündelik el işi ürünleri dahil olmak üzere tükettiklerinin çoğunu kendi kendilerine ürettiklerini gösteriyor. Bununla birlikte bazı hanelerin özel malların üretimiyle de meşgul olduğu, ancak bu uzmanlaşmanın diğer üretim faaliyetlerinin yerine değil onlara ek olarak ortaya çıktığı görülüyor.

Bu sonuçların aksine, Hafece'den ve geç dördüncü binyıl metinlerinden elde edilen kanıtlar kayda değer mesleki uzmanlaşmaya ve kimi hane ve kurumların kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretim faaliyetlerine katılmadığına işaret ediyor. Kimi büyük ve varsıl haneler özelleşmiş işler yapabilen işgücünü kullanabiliyor gibi görünüyor. Dördüncü binyıl tapınaklarından sağlanan sınırlı verilerin tapınak görevlilerinin üretim faaliyetlerine katıldığına dair hiçbir gösterge sunmadığı gerçeği tapınakların geçiminin üretim üzerinde doğrudan kontrol uygulamaktan çok dinsel yetkiye dayalı haraç toplama ve güç kullanımına dayandığını akla getiriyor (başka bir görüş için bkz. Steinkeller 1988). Bu bakımdan üretime doğrudan katıldığına dair kanıtların bulunduğu Obeyd dönemi tapınaklarından ayrılıyorlar.

Birlikte ele alındıklarında bu veriler dördüncü binyıl ekonomilerinin tek bir üretim biçimiyle tanımlanan basit bir tablo sunduklarına dair görüşe karşı bir sav oluşturuyor. Aksine, hane içinde ve dışında değişikliklere neden olan üretim fazlasının artırılmasına yönelik yükselen talebe rağmen, hanelerin önemli bir kısmı gıda ve gündelik alet üretimi bakımından kendi kendine yeten bir yapıyı sürdürmeye çalışmış gibi görünüyorlar. Bunun yanı sıra kimi varsıl hane ve kurumlar daha fazla uzmanlaşmış işgücü barındırıyordu. Uzmanlaşmış işgücünün bazı üyeleri daha genel ev içi faaliyetlerinin yanında bu faaliyetlere de zaman zaman katılanlardan oluşurken, kimileri de büyük hanelerin sabit üyeleri olabilirler.

Özet

Eldeki veriler beşinci ve dördüncü binyılların ekonomileriyle ilgili çok sayıda sorunun yanıtlanmasına imkan vermiyorsa da, ağır basan kanıtlar haracın üreticilerin emek ve mallarına el koyma konusunda temel bir rol oynadığı karmaşık ekonomik örgütlenmelerin varlığına işaret ediyor. Uruk döneminde devletlerin ortaya çıkışından ve bununla beraber haraç taleplerinin artışından sonra dahi, kısmen uzmanlaşmış olmakla birlikte üretimin çoğu halen hanelerde gerçekleşiyordu. Kapsam ve servet bakımından farklı haneler belirli üretim faaliyetlerine az ya da çok katılıyorlardı. Gerçekten de, yalnızca hesaplama araçlarının sınırlı dağılımı ve gündelik kullanımın dışındaki araç gerecin üretim göstergelerine bakıldığında, kimi Uruk dönemi haneleriyle Obeyd haneleri arasında üretim faaliyetleri bakımından açık farklar görünüyor.

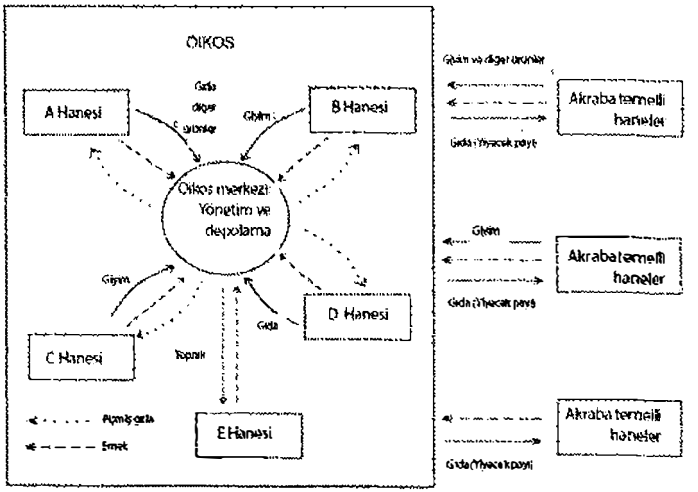
5. Değişen Yaşam Biçimi: Üçüncü Binyılın Oikos Temelli Ekonomisi

Gündelik eşyaların çoğunun üretiminin doğrudan idari kontrol altında yapıldığına dair görece çok az kanıt bulunuyor. Öte yandan ürün dağıtımı ise bir düzeye dek idari düzenlemeye tabiiydi. Obeyd dönemiyle karşılaştırıldığında dördüncü binyıl daha çeşitli maddi üretim, daha fazla uzmanlaşma ve daha fazla ithal dayanıklı mal kullanımıyla ayırt ediliyor. Ancak temel haraç yapısının benzer olduğu görülüyor.

Dördüncü binyılın sonuna doğru artan haraç talebiyle birlikte, emeğin daha büyük bir kısmı hane içi yeniden üretimden çok bu taleplerin karşılanmasına yönelik malların üretimi için harcanmaya başlamış olmalı.

Kadın, erkek ve çocuk emeğinin bu değişikliklerden tam olarak nasıl etkilendiğini belirleyemesek de artan iş yükünün işbölümü biçimlerinde değişikliklere neden olduğunu ve farklı toplumsal sınıflardaki insanlara daha fazla iş yükü getirdiğini öne sürmek için yeterli nedenimiz bulunuyor. Beş yüz sene sonraki hemcinsleri gibi o dönemde de yün dokumacılığının esas emek kaynağını kadınlar oluşturuyorsa emek ve zaman bakımından onların çok daha ciddi biçimde etkilendiğini söyleyebiliriz.

Üçüncü binyılın başında kasaba ve kentlerdeki nüfus yoğunluğu eşi benzeri görülmemiş biçimde arttı. Maddi üretim son derece karmaşıklaştı; gündelik yapıtların yanı sıra çok daha emek yoğun lüks mallar için daha uzak mesafelerden daha fazla hammadde ithal edilmeye başlandı. Kentleşmeyle birlikte ekonomi çok temelden yeniden örgütlendi. Kırsal nüfus giderek düşerken kırsal kesimlerden ürün biçiminde haraç toplama imkanı da gittikçe azaldı. Haraç miktarındaki düşüş yaşamları kırsal üreticilerden mal fazlasını toplamaya bağımlı

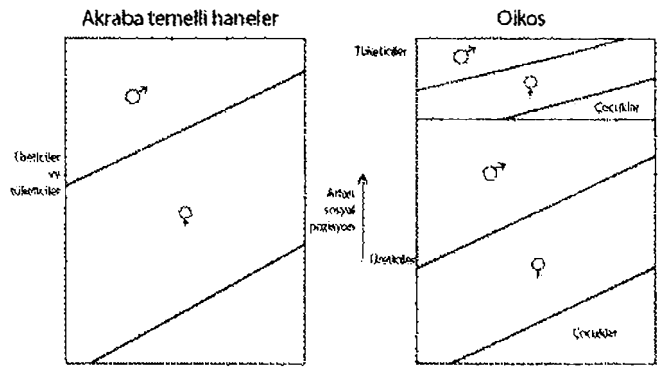

5.1 Oikoi ve akrabalık temelli haneler

hale gelen kimi kent sakinlerini neredeyse krizle karşı karşıya getirdi. Daha büyük, varsıl hanelerin bu değişime yanıtı tükettiklerinin önemli bir kısmının üretilmesi için kendileriyle akrabalık bağı bulunmayan hatırı sayılır bir işgücünü istihdam etmek oldu. Ekonomi politik gene itibariyle bu çerçevede örgütlenmeye başladı. Yine de akrabalık temeline dayanan haneler ortadan kalkmadı veya toplumsal ve ekonomik önemini yitirmedi. Üyeleri genellikle birden fazla haneye bağlı ve yükümlü olan, ekonomik açıdan birbirine bağımlı birimlerin oluşturduğu karmaşık bir ağ ortaya çıktı (görsel 5.1).

Oikos

Üçüncü binyılın ortasından itibaren çivi yazılı metinler Mezopotamya ekonomilerinin yapısıyla ilgili çok zengin veriler sunmaya başladı. Metinlerde hammadde ve ürünlerin dış alım ve satımı, arazi alım satımı gibi ticari işlemlerin yanı sıra unvan ve meslek listeleri kayıt altına alınmıştı. Uzmanlar metinlerden hareketle antik Mezopotamya'da hanenin ana üretim ve tüketim mekanı olduğunu

5.2 Akrabalık temelli hanelerde ve oikos'ta yaş ve toplumsal cinsiyetin toplumsal konum ve ekonomik çıkar yapıları üzerindeki etkileri

sonucuna vardılar. "Hane" sözcüğünün Sümerce ve Akadca karşılıkları (sırasıyla é ve bîtum) bize çok garip görünecek bir dolu birimi kapsıyordu. Bir uçta bir çatı altında yaşayan çekirdek ya da geniş aileden oluşan haneler bulunuyordu. Diğer uçtaysa (ilahların dünyadaki haneleri olan) tapınaklar, kraliyet sarayları ve önemli kamu görevlilerine ait varsıl konaklar vardı (Gelb 1979:1–5; Zagarell 1986). Topluca (Yunanca hane anlamına gelen) oikoi ya da "büyük haneler" olarak tanımlanan tapınak, saray ve konaklar kendilerine bağlı (ve akrabalık bağları bulunmayan) işgücü, idari görevliler, hayvan sürüleri, otlaklar, tarlalar, bahçeler, depolar ve zanaat atölyeleriyle büyük sosyoekonomik birimler oluşturuyorlardı.

Uzmanlar Max Weber'in izinden giderek üçüncü binyıl Mezopotamya'sının oikos ekonomisine sahip olduğunu öne sürdüler. Oikos ekonomisi "temel olarak ihtiyaçların karşılanmasına yöneliktir… Çeşitli hane ya da üretim birimleri kendi kullandıkları malzemenin üretiminden, hammadde ve malların depolanmasından ve gerekli mübadele mallarının yapımından sorumludur" (Grégoire ve Renger 1988:219). Oikos ekonomisinde oikoi mal üretim ve tüketiminin odak noktasıdır ve toplumsal yeniden üretim için ihtiyaç duyulan malların çoğu burada üretilir. Anna Schneider'ın 1920 ve Anton Deimel'ın 1931 tarihli

son derece etkili çalışmaları üçüncü binyıl kent devletleri ekonomisinin yalnızca oikoinin değil özellikle tapınakların elinde olduğuna dair akademik görüşün temelini oluşturmuştur. Schneider ve Deimel "tapınak ekonomisi" ve "tapınak devleti" iddialarını III. İlk Hanedanlar dönemi Lagaş devletinden kalma metinlerin analizine dayandırmışlardır. Daha sonra Diakonoff (1969) ve Gelb (1969) tapınakların da önemli ekonomik kaynakların kontrolü için mücadele eden bir çeşit hane olduğunu göstererek, Schneider ve Deimel'in kapsayıcı tapınak ekonomisi kavramını gözden düşürmüşlerdir.

Aynı anda farklı hane tiplerine üyelik mümkün hale geldi. Çoğu insan aile bağları nedeniyle akrabalık temelli hanelerin parçasıydı (bunlara zaman zaman "özel" haneler de denmektedir ancak Mezopotamyalıların bizimkine benzer kamu ve özel alan kavramlarının olmaması ihtimalinin yüksek olduğu düşünüldüğünde bu yanıltıcı bir terimdir). Bu hane içinde üretim faaliyetlerine katılır, akrabalık bağlarına dayanarak yaş ve toplumsal cinsiyete bağlı olarak hanenin ürünlerini tüketebilirlerdi (görsel 5.2). Hali vakti yerinde ailelerin örgütlenme ve çalışanlar bakımından oikosa benzeyen konaklara sahip olması da muhtemeldi. Varsıl ya da yoksul olsun birçok ailenin üyeleri akrabalık bağıyla değil, resmi ya da bağımlılık ilişkileri aracılığıyla oikoiye de bağlıydı. Oikoi ile olan bağlar örneğin hasada ya da büyük bir inşa projesine yardım etmek gibi yarı zamanlı sözleşmeli yükümlülüklerden, kalıcı emek yükümlülüklerine kadar değişik biçimler gösterebiliyordu. Büyük hanelerin kimi sabit üyelerinin hiçbir aile bağı bulunmuyordu (Foster 1987). Tapınak ve sarayların işgücü içerisinde geniş bir yer tutan bu kişiler toplumun en yoksulları ve savaş esirleriydi (Gelb 1979:11–12).

Haraç ekonomisindeki gibi diğer hanelerin ürün fazlasının bir kısmını talep etmek yerine oikosun kendine ait büyük ve çeşitlilik gösteren işgücü vardı. Oikos çalışanları zanaatçı ve işçilerin yanı sıra en azından yılın belli bir kısmını kentlerde geçiren ve görevleri nedeniyle tarla ve otlaklara gönderilen çiftçi ve hayvancıları da içeriyordu. Emeklerinin karşılığında işçilerin geçimleri sağlanıyordu. Bu düzenlemeyle arazi, araçlar ve hammaddeleri içeren üretim araçları giderek oikoinin kontrolü altına girdi. Başlangıçta muhtemelen artan haraç

taleplerinin istenmeyen neticelerinden biri olan insanların büyük, kentsel topluluklarda yoğunlaşması daha sonra büyük hanelerin kalıcı işgücü bulmak için kullandığı bilinçli bir stratejiye dönüşmüş olabilir (karş. McAnany 1992).

Metinler oikos işgücünü yüksek oranda uzmanlaşmış, toplumsal cinsiyet ve yaşa göre net bir biçimde belirlenmiş bir işbölümüne sahip olarak tanımlıyor. Hane reisleri yetişkin erkek ya da kadınlar ve hatta bazı durumlarda çocuklar olabiliyordu. Lagaş devletindeki antik Girsu (bugünkü Tello) kentinde bulunan binlerce çivi yazılı belgenin çoğunda reisliğini Lagaş yöneticisinin karısının yaptığı é-mí olarak bilinen oikostan bahsediliyor. Diğerleri gibi araziler, sürüler, balıkçılar, zanaatkarlar, aşçılar, bira yapımcıları, bahçıvanlar ve diğer bağımlı işgücünü barındıran haneyi idare etmenin yanı sıra diğer Mezopotamya kentleriyle ve dışarıdaki topraklarla ticaret ilişkilerini de oikosun reisi yürütüyordu (van de Mieroop 1987). Yöneticinin ve çocuklarının da benzer haneleri vardı. Lagaş'ın son yöneticilerinden, yüksek tapınak ve siyaset görevlilerinin yolsuzluklarına karşı reformlar yapma iddiasıyla tanınan Urukagina'nın zamanında é-mí'nin adı (Lagaş'ın koruyucu ilahının karısı tanrıça Ba'u'nun hanesi anlamında) é-Ba'u olarak değiştirildi. Hane adının değiştirilmesi dinsel saygı kisvesi altında dikkatleri kraliyet ailesinin mülklerinden elde ettiği ekonomik çıkardan uzaklaştırmak için tasarlanmış gibi görünüyor. Urukagina'nın karısı hanenin dünyevi reisi ve muhtemelen üretilen maddi faydanın da kullanıcısı olarak kaldı. Hanenin bu yeni, dindar canlanışı bağımlı işçi sayısının da kayda değer miktarda artışını beraberinde getirdi (Maekawa 1973–74; van de Mieroop 1987).

Oikos üyelerine sağlanan tayınlar özellikle arpa, yün ve yağ olmak üzere genel itibariyle hanede üretilen ürünlerdi. Genellikle ham halde dağıtılırlar; bira yapmak için fermente edilen ya da pişmiş ürünlere dönüştürülen arpa ya da önce iplik haline sonra da kıyafete çevrilen yün örneklerinde olduğu gibi tüketilmeleri için tekrar işlemden geçirilmeleri gerekirdi. Özel durumlarda tayınlara un, ekmek, giysi, balık, süt ürünleri, meyve, et ya da bira da dahil olabilirdi. Tayın miktarı alıcının yaşına, toplumsal cinsiyetine ve yaptığı işe göre değişirdi. Hayvanlara da tayın dağıtılırdı, erzağın bir kısmı adak biçiminde ilahlara

sunulurdu (Gelb 1965).

Tayın yerine ya da bazen ona ek olarak oikos üyelerine arsa verilebilirdi. Bunlar geçimleri için araziyi işleyebilir ya da ürünün bir kısmı veya kira karşılığında üçüncü kişilere devredebilirlerdi. Arsalar ilke olarak miras bırakılamıyordu ama uygulamada sık sık nesiller boyunca tek bir ailenin elinde kalıyordu (bkz. Gelb 1976:196; Diakonoff 1991:79–80). Aynı zamanda önemli araziler üyeleri tarafından oikos yararına ekilirdi. Bu arazinin ürünleri üyelerin geçimi ve fazlanın ticari olarak kullanılması için bütünüyle haneye aktarılırdı. Arsalar sabit bir ücret ya da ürünün bir kısmı karşılığında üye olmayanlara da kiralanabiliyordu (Gelb 1969; Diakonoff 1969:176, 1991:79–80). Akad döneminde yeni bir arazi sınıfı ortaya çıktı; kraliyet arazisi kent devletindeki oikoslardan herhangi birine bağlı değil, yalnızca kraliyet ailesinin kullanımına özeldi. Önemli kişilere 10.000 dönümün üzerinde bağışlar yapıldı. İmparatorlukça atanan kent devletlerinin yöneticilerine büyük ihtimalle yerel güç merkezlerini zayıflatma stratejisinin bir parçası olarak diğer kent devletlerinde arazi verilirdi (Foster 1993:29–31).

Tüm oikos üyelerinin araziden faydalanma **hakkı** yoktu. Yüksek düzeyde üyeler kendi kullanımları için arsa edinebiliyordu; alınan arsanın büyüklüğü toplumsal konumlarına göre değişiyordu. Arazi sahipleri arasında (kral, kraliçe ve yöneticiler gibi) siyasi liderler, tarikat ya da mezhep liderleri, (yazıcılar, kanal müfettişleri ve ustabaşı gibi) meslek sahipleri, idareciler ve gözetmenler, yetenekli zanaatçılar ve askerlerin yanı sıra açıkça belirtilmemiş yeteneklere sahip bazı işçiler de bulunuyordu. Bu kişilerin hepsinin muhtemelen akrabalık temelli hanelere üyelikleri üzerinden arazi kullanma **hakkı** da vardı. En düşük toplumsal tabakayı bir oikosa tamamen bağımlı olanlar ve emeğinin çoğunu ya da hepsini oikosa sunmak zorunda olanlar oluşturuyordu. Bunlar aile sahibi yoksul yerliler ile genelde aile bağları olmayan ve alınıp satılabilen köleler olarak iki gruba ayrılıyorlardı. İkinci grubun büyük kısmı genelde kadın ve çocuklardan ibaret savaş tutsaklarından oluşuyordu; erkeklerin tutsak alınmak yerine öldürülmesi daha yaygındı (Diakonoff 1972:45–46; 1974; Gelb 1973). Bu sınıflar arasındaki ayrımlar her zaman çok keskin olmayabilir; ama insanların

yaşamlarını çeşitli kulluk düzeylerinde sürdürmüş olmaları muhtemel görünüyor (Adams 1966:102–4; karş. Zagarell 1986).

İlk Hanedanlar ve Akad dönemlerine ait arazi alım satımının kayıt altına alındığı az sayıda çivi yazılı belge bulunuyor (Gelb 1976:196). Bildiğimiz paranın kullanılmadığı bu dönemde arazi genellikle karşılıklı anlaşmayla belirlenen bir miktar gümüşün yanı sıra arpa, yün ve koyun yağı gibi çeşitli ek ödemeler karşılığında veriliyordu (Gelb, Steinkeller ve Whiting 1991). İlk Hanedanlar dönemi metinlerinin her işlem için akraba gibi görünen çok sayıda satıcıdan bahsetmesi arazilerin ailelere ait olduğunu ve ancak akrabaların onayıyla satılabildiğini akla getiriyor. Akad döneminde ortalama satıcı sayısı azalıyor, hatta kimi zaman satıcı olarak hareket etme yetkisi bulunan bireylere rastlamak da sıradanlaşıyor (Gelb v.d. 1991:16–17). Satıcıların aksine arazi alanların tek başına hareket ettiği görülüyor. Bir kişiye bütün bir hane adına alım yapma yetkisi veriliyordu ya da muhtemelen kimilerine kendileri için arazi satın alarak geniş özel araziler elde etme olanağı tanınıyordu (Gelb v.d. 1991:15–16).

Erkekler kadar kadınlar da tarla ve ev gibi mülkleri alıp satıyorlardı. Kadın satıcılar daha çok yalnızca isimleriyle ya da erkeklerle ilişkilerine göre (birinin karısı ya da kızı olarak) betimleniyordu; daha nadir olarak rahibe ya da ağıtçı gibi unvanları da belirtiliyordu (Gelb v.d. 1991:17).

Marvin Powell (1994) arazi satış belgelerinin azlığının tarım toplumlarına has bir durumu yansıttığını öne sürdü. Aileler ya da akrabalıktan başka ilkeler üzerinden şekillenmiş büyük ortak birimler ve bu yapılara uygun büyüklüklerdeki araziler tarımsal felaketlere karşı önemli bir güvence sağlıyordu (ayrıca bkz. Adams 1974:4–5). Daha küçük birimler alet, malzeme gibi ihtiyaçları edinmek ya da hayvanlar için otlak bulmak için daha az kaynağa sahipti, küçük araziler de mikro düzeyde olumsuz çevre koşullarının daha fazla insafına kalıyordu. Daha büyük ölçekli birimler olumsuz koşullar karşısında daha dayanıklıydı çünkü kaynakları, riskleri ve emeği kendi içlerinde toplayıp dağıtabiliyorlardı (bununla birlikte birimler arası işbirliği ve paylaşım da aynı etkilerin bir kısmını sağlayabilirdi) [bkz. Donham 1981]). Powel Mezopotamya ekonomilerinin dayandığı temel kaynak olan arazi-

nin satılmasının özel zorunlulukların neden olması dışında pek mümkün olmadığını savunur (ayrıca bkz. Renger 1994:188). Belgeler satış nedenlerine dair hiçbir şey söylemese de en azından bir araştırmacı satışların borçtan kaynaklanmış olabileceğini otaya atmıştır (Zagarell 1986:416).

Büyük hanelerin büyük ve çeşitlilik gösteren arazileri onların tarım alanındaki esnekliğine nasıl katkıda bulunduysa oikoinin muazzam ekonomik kaynakları da metalürji gibi daha yeni, riskli ve masraflı üretim stratejileri ve teknolojilerine öncülük etmesini sağlamış olabilir (karş. McAnany 1992). Belirli bir hayvan cinsinin üretimine ya da metal üretimi için yüksek ısı sağlayan fırınlar gibi donanımın inşa ve bakımına daha fazla yatırım yapmak da bu tür girişimler arasında sayılabilir (Powell 1978).

Haneler taş ve metal gibi hammaddeleri temin etmek için, kimi ürünlerden değiş tokuşa yetecek kadar elde etmek zorundaydı. Dokuma değiş tokuş amacıyla en çok kullanılan ürün tiplerinden biriydi. Görece az yer kaplayan ve hafif dokuma ürünlerinin taşıması kolaydı, değeri de hammaddenin tipine (özellikle yün ve keten), dokuma tekniğine ve nakış ya da benzeri yöntemlerle az ya da çok incelikli hale getirilmiş olmasına göre değişirdi (Wright 1996a:87). Lagaş devletindeki Gu'abba kentinde bulunan ve 4000'den fazla yetişkin ve 1800'den fazla çocuğun dokumacı olarak çalıştığı bir haneden bahseden belgeler dokuma işletmelerinin büyüklüğünü kısmen anlamamızı sağlıyor (Waetzoldt 1972:94).

Üçüncü binyıldan kalma belgeler kadın ve çocukların, yünün toplanması, eğirilmesi, dokunması ve bitmiş ürünün yıkanması görevlerini içeren büyük ölçekli dokuma üretiminin ana işgücünü oluşturduğuna tekrar tekrar işaret ediyor (Waetzoldt 1972; Wright 1996a). Ustabaşı ise kadın ya da erkek olabiliyordu (Maekawa 1980). Üretim döngüsünün son safhasında kumaş parçaları birbirlerine ekleniyordu. En azından III. Ur döneminde bu görevi kadınlar kadar erkekler de üstlenmiş gibi görünüyor (bkz. Waetzoldt 1972:168–69). Belgeler küçük ölçekli hane üretiminin benzer biçimde örgütlenip örgütlenmediği sorusuna herhangi bir yanıt vermiyor.

Belgelere dayanan çalışmalar hane içi üretimin bir hayli uzman-

laştığı bir ekonomiye göz atmamızı sağlıyor. Üretim araçları üyelere ve haneye yarı zamanlı bağımlı olanlara hizmet ettikleri süre boyunca hane tarafından sağlanıyordu. Ürünlerden faydalanma hane üyeliği gerektiriyor ve faydalanma miktarı yaşa, toplumsal cinsiyete ve toplumsal konuma göre değişiyordu. Metinsel verilerin çokluğu ölçüsünde çok az aydınlattıkları hatta yanılgıya düşülmesine sebep oldukları noktalar da bulunuyor. Belgelerin hazırlanmasından sorumlu olan seçkin bürokrasinin önyargıları, akrabalık temelli haneler gibi kent ekonomisinin bürokrasiye daha yabancı unsurlarıyla ve genelde el emekçileri ya da kraliçeler gibi seçkin sınıf üyeleri olarak belgelere uç örnekler biçiminde girmiş olan kadınların faaliyet ve katkılarıyla ilgili bilgimizi sınırlandırıyor. Belgelerden Mezopotamya devletlerinin ekonomisinde oikos örgütlenmesinin ne zaman ve nasıl önemli bir rol oynamaya başladığını da öğrenemiyoruz. Kentli seçkinlerin ürünü olan belgeler kırsalda yaşayanlar ve nüfusun yarı yerleşik ya da göçebe kesimleriyle ilgili çok az ve genelde yalnızca dolaylı bilgiler veriyorlar. Arkeolojik incelemeler bu sorunların bazılarının ortadan kaldırılmasına yardımcı oluyor.

Örnek olay incelemesi: Diyala bölgesi

1930'larda Chicago Üniversitesi'nden akademisyenler tarafından Diyala bölgesinde gerçekleştirilen kazılarda oldukça zengin arkeolojik veriler elde edildi (Delougaz 1940; Delougaz ve Lloyd 1942; Delougaz, Hill ve Lloyd 1967; ayrıca bkz. Henrickson 1981; 1982). İki antik kasaba olan Tel Hafece ve Tel Asmar'da yapılan kapsamlı kazılarda doğal yerlerinde bulunan sayısız yapıtla birlikte çok sayıda yapıya ait plan ve tek tek bina ve mahallelerin geç Uruk döneminden Akad dönemine kadarki tarihinin izini sürmeye olanak sağlayan kesintisiz stratigrafik dizilimler ortaya çıkarıldı.

Hafece'de gün ışığına çıkarılan evlerin arasında, odalarının birinde bulunan alçak kerpiç sunaklar (Frankfort 1942:300–2) ve bazı örneklerde tapınağın adandığı ilahın adının yazılı olduğu yazıtlar sayesinde fark edilen çok sayıda tapınak vardı. Hafece'nin "tapınak mahallesi" dini yapıların yoğunluğuyla kazı yapılan diğer birçok yerden ayrılır. Örneğin çok sayıda evin bulunduğu Tel Asmar'daki mahallede yalnız-

ca tek bir tapınak vardı.

Hafece ve Asmar'da geniş bir zaman dilimine ait örnekler barındıran kazılı büyük alanlar üçüncü binyılla ilgili eşi benzeri olmayan bir bilgi kaynağı olmayı sürdürüyor. Eleme ve suda yüzdürme teknikleri kullanılmadığından (ikinci teknik henüz icat bile edilmemişti) ve kırık dökük parçalarla dolu birikinti tabakaları nadiren sistematik olarak kayıt altına alındığından dolayı küçük çakmaktaşı ve kil nesneler gibi gündelik yapıtlar ve bitki artıkları kesinlikle eksik raporlanmıştır. Yine de, yapıt ve özellik dağılımından yararlanılarak farklı binalarla ilişkilendirilen etkinlik tipleriyle ilgili genel çıkarımlar yapılabiliyor (tablo 5.1). Bir oikosun arkeolojik olarak tespiti aşağıdakilerin çoğunun ya da hepsinin bulunmasıyla mümkün oluyor: Çeşitlilik gösteren geçimlik üretim, hammadde ve mal depolanması, ticarete katılım ve muhasebeyle ilgili kanıtlar içeren geniş bir yapı ya da birbiriyle ilgili bir dizi yapı.

I. İlk Hanedanlar dönemi ve II. İlk Hanedanlar döneminin başlangıcı

Geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde Hafece'deki Sin tapınaklarının oldukça varsıl olduğunu ama herhangi bir üretime doğrudan katıldığına dair bir işaret bulunmadığını daha önce (4. bölüm) görmüştük. Bu dönemlere ait evlerde de üretim yapıldığına dair kanıt yoktu. Birlikte ele alındığında bu örüntülerin haraç ekonomisi modeline uyduğu yorumu yapıldı. Hafece'de kazılan mahalleye I. İlk Hanedanlar döneminde ve II. İlk Hanedanlar döneminin başlangıcında çok sayıda yeni tapınak inşa edilmişti (görsel 5.3). Bunlardan özellikle biri, II. İlk Hanedanlar döneminin başında yapılan Oval Tapınak ebat ve oval planı bakımından eşsizdi. Tapınağı dışarıdan ayıran iç ve dış surların arasına D Evi olarak bilinen bir konut inşa edilmişti. Dikkate değer (mücevher gibi nesneler biçiminde) maddi zenginliklerle dolup taşan tapınaklar ticari işlemlerin onaylanması (mühürler) ve törensel faaliyetlerle (yontular [görsel 5.4], mücevherler ve pişmiş yiyecekler [bkz. 7. bölüm]) meşguldü (tablo 5.2). İncelenen herhangi bir zamanda tapınakların en azından birinde pişirme donanımı (ocak, fırın ya da çömlek fırını) bulunuyordu. Oval Tapınak dikkat çekici bir istisna oluşturmakla birlikte, tapınakların üretime doğrudan katıldığına dair kanıtlar halen çok azdı; bu durum tapınak görevlilerinin geçimlerinin

Tablo 5.1 Hafece ve Asmar'daki faaliyetlerin arkeolojik göstergeleri

Faaliyet	Arkeolojik gösterge
Gıda işleme ve tüketimi	
Hasat	(yontulmuş taş ya da bakırdan) Orak bıçakları
Kasaplık	Oraklardakinin aksine tahıl izi bulunmayan yontulmuş taş bıçaklar (a)
Balıkçılık	Bakır kancalar, (seramik ya da taş) ağ ağırlıkları, bakırdan sivri uçlu aletler
Pişirme, ısıtma	Fırın, ocaklar, seramik tencereler, seramik mangallar
Gıda tüketimi	Yanmış bitki kalıntıları, hayvan kemikleri
Zanaatçilik	
Kumaş	İp eğirmek ya da kumak örmek için ağırşaklar, dikiş ve deri işleri için iğne ve bizler
Yontuculuk	Bakır keskiler, taş çekiçler
Oymacılık	Oyma aletleri
Ahşap işçiliği	Keserler
Taş alet yapımı	Çakmaktaşı ya da obsidiyen damarları, kemik delgeçler, taş çekiçler
Alet bakımı	Bileytaşı
Sergileme ve Süsleme	
Kişisel süslenme	Mücevher: Boncuklar, tılsımlar, kolyeler, yüzükler, iğneler vs.; makyaj malzemeleri: (deniz kabuğu, metal ya da taştan) makyaj malzemesi mahfazahaları, makyaj malzemelerini uygulamak için kemik ya da bakır aletler, bakır cımbızlar
Yapı ve mobilya süsleme	Genelde insan formunda taş yontular, kil ya da taş plakalar, (deniz kabuğu, taş ya da katrandan) taşınabilir nesnelere tutturulmuş döşeme parçaları
Güç	
Güç kullanımı ve sergilemesi	Taş gürz başları, bakır kama ve bıçaklar, baltalar, mızrak ve ok uçları
Ticari işlemler	
Onay	Mühürler
Mal alımı	Kil mühür damgaları
Değiş tokuş mallarının hazırlanması	Taş ağırlıklar (b)
Mal ve insan hesapları; tarla satışları	Tabletler

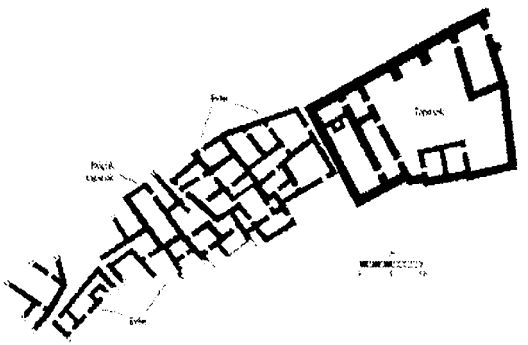
NOTLAR

Yapıtlar farklı amaçlar için kullanılabilir; burada listelenenler (muhtemel) esas işlevleridir.

(a) Bu varsayım Ebu Salabih'teki Uruk höyüğünden dördüncü binyıla ait bıçakların mikroaşınma analizlerinin sonuçlarına dayalıdır. Bu analiz tahıl kalıntısı izi olmayan yontulmuş taş bıçakların çoğunun kasaplıkta kullanıldığını göstermiştir (Pope ve Pollock 1995).

(b) Ur III döneminde hacim ya da parçadan çok ağırlıkları üzerinden fiyatlandırılan mallar arasında metaller, yün, katran, alçıtaşı, sazlar, reçineler, tuz, balmumu ve nadiren belli meyveler ve deri çantalar bulunuyordu (Snell 1982).

ve tapınakların törensel ihtiyaçlarının temel olarak haraç ve gönüllü sunularla karşılanmaya devam ettiğini akla getiriyor (bkz. Postgate 1972:815). Diğer tapınakların aksine Oval Tapınak ise maddi zenginlik ve otorite iddiasının yanı sıra gıda tedariki ve el işi üretimine de müdahil olmuştu. Bu yalnızca tapınak ya da bir başka yapının sınırları dahilinde gerçekleştirilen faaliyetlerin onların kontrolünde olduğu

5.3 I. İlk Hanedanlar döneminde Hafece (Delougaz ve Lloyd 1942:pl.8 ve Delougaz, Hill ve Lloyd 1967:pl. 6)

anlamına gelmiyordu. Aynı zamanda üretimin dağılımına dair göstergeler son derece dikkat çekiciydi ve kuşkusuz üretim faaliyetlerinin örgütlenmesinde gerçek bir değişimi yansıtıyordu.

I. İlk Hanedanlar dönemi evlerinde ev sahiplerinin üretime katıldıklarını gösteren çok az alet ya da özellik vardı. Üretim göstergelerinin yokluğu ev sahiplerinin bu tür faaliyetlerde bulunmadıkları anlamına gelmeyebilir; onlar da başkaları tarafından sağlanan donanımı kullanarak konut dışında çalışmış olabilirler. Yeni inşa edilen Oval Tapınak'ın tecavüz ettiği konut alanının köklü bir biçimde yeniden planlandığı II. İlk Hanedanlar döneminin başlangıcında, biri (D Evi) Oval Tapınak alanının içinde bulunan, mahallenin en büyük iki evinde pişirme donanımının yanı sıra gıda tedariki ve el işi üretimi için aletler bulunuyordu. Bu iki evde oturanlar, mühür, mücevher ve işlemeli nesnelerden anlaşıldığı kadarıyla önemli miktarda maddi zenginlik ve otoriteye sahipti; D Evinde ayrıca silahlar da bulunuyordu.

5.4 Tel Asmar'dan tapınmayı andırır pozda taş yontu (Hirmer Fotoarchiv'in izniyle kullanılmıştır)

Tablonun devamı s.155'te

Tablo 5.2 Hafece yapılarındaki faaliyetler. Bir yapı seviyesinde birden çok evin bulunduğu yerlerde verilen rakamlar belirli bir faaliyetin gerçekleştirildiğinin kanıtlandığı evlerin sayısını ve bu seviyedeki toplam ev sayısını gösterir. Bir seviyedeki evlerin sayısının tam olarak belirlenemediği hallerde bir aralık verilmiştir.

Yapı	Yemek pişirme düzenekleri		Gıda temin	Kumaş üretimi	Yontu oyma	Ahşap işleri	Taş alet üretimi	Sergileme süsleme	Güç	Ticari işlemler
İlk Hanedanlar I - Erken İlk Hanedanlar II										
Evler 10										
Evler 9								1/5-7		
Evler 8			1/6-7							2/6-7
Evler 7	1/6								1/6	
Evler 6	1/3		1/3					2/3	1/3	1/3
Evler 5	1/3								1/3	
Ev D	+		+	+	+			+	+	+
Oval										
Tapınak I	+		+		?			+	+	+
Sin VI	+							?		+
Sin VII	+							+		+
Sin VIII	+		+					+	+	+
Küçük II										
Küçük III								+		+
Küçük IV										
Küçük V										
Küçük VI	+									
Küçük VII	+									
Nintu VI	+		+	+			+		+	+
Geç İlk Hanedanlar II - Erken İlk Hanedanlar III										
Evler 4: EM			1/3	1/3		1/3		3/3	1/3	3/3
Evler 4: YM	1/6-7	2/6-7	2/6-7	2/6-7				6/6-7	2/6-	5/6-7
Evler 3: EM	2/3			1/3				3/3	1/3	1/3
Evler 3: YM	2/7-9	1?/7-9	4-5/7-9					all	1/7-9	7/7-9
Ev D	+		+					+		+

Bu örüntüler geç Uruk ile I. İlk Hanedanlar dönemleri arasında Hafece mahallesindeki ekonomik örgütlenmenin görece ufak değişikliklere uğradığını gösteriyor. Yalnızca II. İlk Hanedanlar döneminin başında Oval Tapınak'ın inşasıyla oikos örgütlenmesine dair açık bir gösterge ortaya çıkıyor. Komşu tapınaklarla doğrudan bağı olma ihtimali yüksek olan yerel halkın çoğu mal ve hizmetleri ev dışından sağlamış olmalılar, zira bu dönemde evlerde yemek pişirildiğine dair kanıt bulunmuyor (bkz. 8. kutu).

II. İlk Hanedanlar dönemi ve III. İlk Hanedanlar döneminin başlangıcı

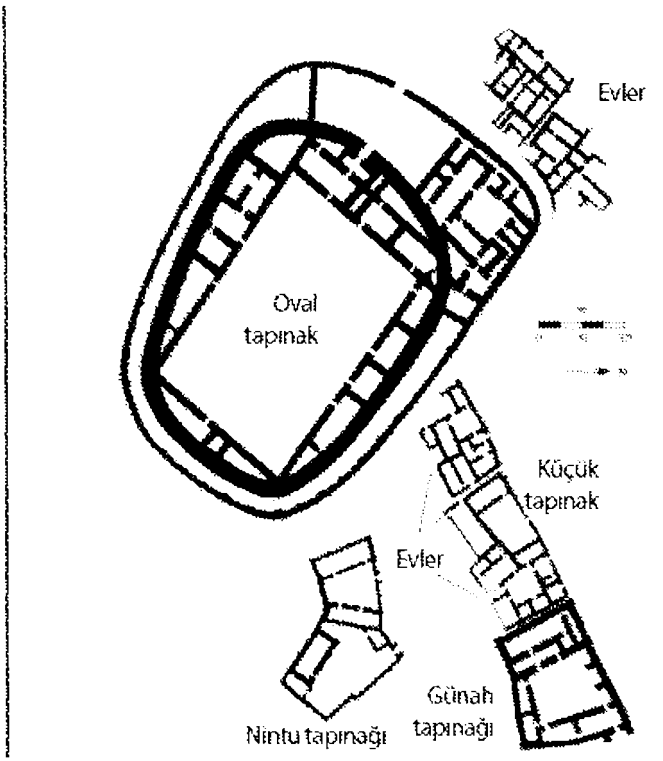
II. İlk Hanedanlar döneminin son safhasına, Oval Tapınak'ın kuzeyinde, Oval Tapınak ve Sin Tapınağı arasındaki eski mahalleye ek olarak yapılan yeni bir konut bölgesinin inşası damgasını vurdu (görsel 5.6). Yeni mahalledeki evler planı ve başta dokuma olmak üzere zanaat üretiminin yanı sıra bir miktar yemek pişirme, ticaret ve ticari işlemlerin onaylanmasına dair kanıtların ortaya koyduğu üzere etkinlikleri bakımından eskilerden farklıydı. III. İlk Hanedanlar dönemi başlangıcında ip eğirme ve dikiş faaliyetleri farklı evlere ayrılarak farklı insanlar tarafından yürütülür hale geldi.

Eski konut bölgesindeki evler öncüllerine benzer durumda kaldılar. En büyük iki ev gıda tedariki ve el işi üretimiyle meşguldü, diğer

5.5 Güneydoğu Türkiye'deki Urfa kentinde eski mahallelerde mahalle sakinleri yerel fırınları ekmeğin yanı sıra yemeklerini pişirmek için de kullanırlar.

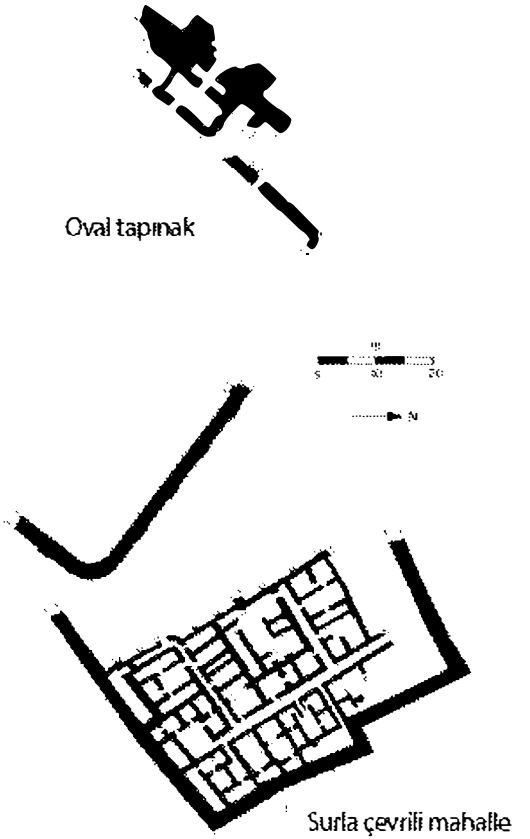
Oval Tapınak II	+	+	+	+	+		+	+	+
Sin IX +						+		+	
Küçük VIII	+	+					+		+
Küçük IX									
Küçük X +									
Geç İlk Hanedanlar III									
Sin X +	+					+	+	+	
Evler: DÇM	4/16-19	2/16-19	5/16-19	2/16-19		2/16-19	all	8/16-19	all
Oval Tapınak III		+	+	+			+	+	+
Not:									
YM: Yeni Mahalle, EM: Eski Mahalle, DÇM: Duvarlarla Çevrili Mahalle									
Geç İlk Hanedanlar II - Erken İlk Hanedanlar III									
Evler 4: EM	1/3	1/3		1/3		3/3	1/3	3/3	
Evler 4: YM 1/6-7	2/6-7	2/6-7	2/6-7			6/6-7	2/6-	5/6-7	
Evler 3: EM 2/3			1/3			3/3	1/3	1/3	
Evler 3: YM 2/7-9	1?/7-9	4-5/7-9				all	1/7-9	7/7-9	
Ev D +		+				+		+	
Oval Tapınak II	+	+	+	+	+		+	+	+
Sin IX +						+		+	
Küçük VIII+	+					+		+	
Küçük IX									
Küçük X +									
Geç İlk Hanedanlar III									
Sin X +	+					+	+	+	
Evler: DÇM	4/16-19	2/16-19	5/16-19	2/16-19		2/16-19	all	8/16-19	all
Oval Tapınak III		+	+	+			+	+	+
Not:									
YM: Yeni Mahalle, EM: Eski Mahalle, DÇM: Duvarlarla Çevrili Mahalle									

5.6 II. İlk Hanedanlar döneminin ikinci yarısında Hafece; Oval Tapınak ve kuzeyindeki yeni konut alanı (Delougaz 1940:pl. 3; Delougaz ve Lloyd 1942:pl. 11, 16; ve Delougaz, Hill ve Lloyd 1967:pl. 10 ve 11)

evler ise el işi üretimine son derece az katıldılar. III. İlk Hanedanlar döneminin başlangıcında evlerin çoğunda pişirme donanımı bulunuyordu. Bu mahalle tarihinde bir kez karşılaşılan bir olguydu ve giderek daha fazla insanın kendi gıdasını hazırlamakla yükümlü olduğunu gösteriyordu. III. İlk Hanedanlar döneminde ev sahiplerinin bazıları balıkçılıkla da meşgul oldu, ancak Oval Tapınak'la ilişkilendirilen gıda üretiminin merkezinde tarım bulunuyordu.

Tapınak etkinlikleri de Sin Tapınağı'nda bulunan çok sayıda fıçı-

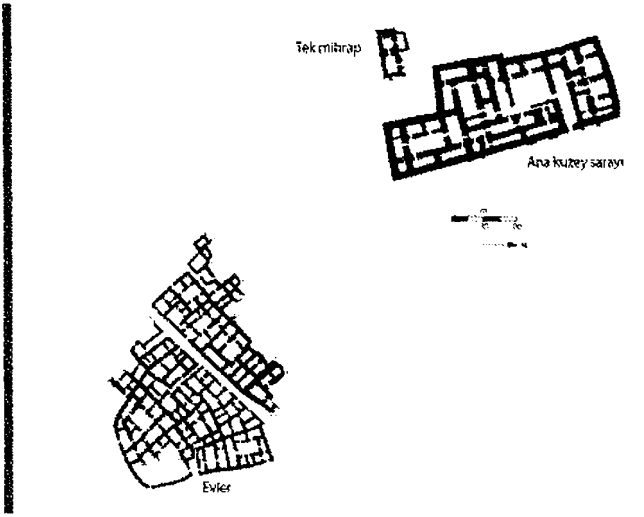

5.7 III. İlk Hanedanlar döneminin başında Hafece mahallesi (Delougaz 1940:pl. 11; ve Delougaz, Hill ve Lloyd 1967:pl. 14)

dan anlaşıldığı üzere çok miktarda sıvı içeren faaliyetler dışında öncüllerine göre çok az değişim gösterdi. III. İlk Hanedanlar dönemi belgelerinde büyük dokuma atölyelerinin tapınaklarla ilişkilendirilmesine rağmen dönemin tapınaklarının hiçbiri bazı evlerdeki dokuma üretiminin yoğunluğuna ulaşmamıştı. Oikos görevlileri büyük ihtimalle tapınak için ip eğirme, dokuma ve giysi dikme işlerini evlerde yapıyor-

du (bkz. Moorey 1994:16–17).

Oval Tapınak haricindeki tapınaklar büyük ihtimalle halen haraç ve sunularla destekleniyordu. Mahalle sakinlerinin çoğu, alt düzey oi-

5.8 Bir konut alanı, tapınak ve Ana Kuzey Sarayı olarak bilinen büyük yapıyı gösteren Tel Asmar'daki erken Akad dönemi seviyeleri (Delougaz ve Lloyd 1942:pl. 23; Delougaz, Hill ve Lloyd 1967:pl. 26 ve 37)

kos işçileri ve yüksek tapınak görevlileri olarak öyle ya da böyle tapınak çalışanlarıydı.

KUTU 8: Mahalle fırınları

Bugün Orta Doğu'nun bazı yerlerinde fotoğraftakine benzer mekanlar olan mahalle fırınları (görsel 5.5), ailelerin ekmek almanın yanı sıra pişirilecek yiyeceklerini de götürdükleri yerlerdir. Yiyeceklerin ortak bir mekanda pişirilmesi zaman tasarrufunun yanında insanların yaz aylarının aşırı sıcaklarında oldukça nahoş olabilen yemek pişirme işinden kurtulmalarını da sağlar. Ortak alanlarda yemek pişirmek yakıt tasarrufu da sağlar. Benzer düzenlemeler geçmişte de çeşitli dönemlerde kullanılmış olabilir; örneğin İlk Hanedanlar döneminde Hafece'deki tapınak mahallesinde evlerin çoğunda yemek pişirme düzenekleri bulunmuyordu.

Tablo 5.3 Asmar yapılarındaki faaliyetler. Bir yapı seviyesinde birden çok evin bulunduğu yerlerde verilen rakamlar belirli bir faaliyetin gerçekleştirildiğinin kanıtlandığı evlerin sayısını ve bu seviyedeki toplam ev sayısını gösterir.

Bir seviyedeki evlerin sayısının tam olarak belirlenemediği hallerde bir aralık verilmiştir.

Yapı	Yemek pişirme düzenekleri	Gıda temini	Kumaş üretimi	Yontu, oyma
Erken Akad				
Evler Va	8/24	5/24	3/24	
Evler Ivb	2/7	3/7	1/7	2/7
AKS	+	+	+	+
TM II	+			
TM III	+			
TM IV				
Geç Akad				
Evler Iva	7/12-13	9/12-13	5/12-13	8/12-13

	Ahşap işleri	Taş alet üretimi	Sergileme, süsleme	Güç	Ticari işlemler
Erken Akad					
Evler Va	1/24		11/24	1/24	14/24
Evler Ivb			4/7	2/7	all
AKS	+	+	+	+	+
TM II			+		
TM III			+		
TM IV			+	+	+
Geç Akad					
Evler Iva	1/12-13	2/12-13	hepsi	9/12-13	hepsi

Not:
AKS: Ana Kuzey Sarayı; TM: Tek Mabet

Geç III. İlk Hanedanlar dönemi

III. İlk Hanedanlar Dönemi'nin sonraki safhasında Hafece mahallesinde çok büyük değişiklikler görüldü. Çok sayıda yapı yangında

yok oldu ve yerlerine yenileri yapıldı, ancak kısa süre sonra konut alanı oldukça farklı bir dizilimle yeniden inşa edildi. Bütün alan bilinçli bir planlamaya işaret eden düz sokaklar ve geçitlerin bulunduğu, surlarla çevrelenmiş tek bir alanda toplandı (görsel 5.7). Küçük tapınakların hepsinin yıkılmasıyla Oval Tapınak mahalledeki tek tapınak haline geldi. Bu tapınak da D Evi'nin yer almadığı dikdörtgen bir planla yeniden inşa edildi. Surlarla çevrili alandaki evlerde el işi üretimi yapıldığına dair çok az da olsa kanıt bulunmakla birlikte hiçbir evde pişirme düzeneği yoktu. En büyük ev gıda temini ve hazırlığıyla ilgili alet ve özellikler barındırıyordu. Evlerin çoğunda yaşayanlar ticari işlemlerin onaylanması ve değiş tokuş faaliyetlerine etkin olarak katılıyor ve birçok ev daha öncekinden fazla sayıda silah barındırıyordu.

Oval Tapınak öncüllerine benzer bir görevi sürdürdü. Dünyevi idarecilerin girdiği güç mücadelesi nedeniyle tapınaklardaki servetin el değiştirme sürecini yansıtan Lagaş döneminden kalma belgelerin gösterdiği gibi, Oval Tapınak, mahalledeki tek tapınak olduğu düşünülürse, diğerlerini alt ederek bütün gücü kendinde toplamış olabilir. Bu muhtemelen aynı zamanda oikos tipi örgütlenmenin daha önce egemen olan haraç sistemine karşı zaferiydi. Surlarla çevrili alanda yaşayanların çoğu büyük ihtimalle mahalleye hakim olan Oval Tapınak oikosunun varlıklı görevlileri haline gelmişti.

Akad dönemi

Hafece'deki tapınak mahallesi İlk Hanedanlar döneminin sonunda terk edildi. 20 kilometre ötedeki Asmar'da ortaya çıkarılan evler Akad dönemi boyunca kullanılmaya devam etti (Delougaz, Hill ve Lloyd 1967), ancak bu döneme ait bir ana oda ve küçük bir ek bölümden ibaret küçük bir yapı olan tek bir tapınak belirlenebildi. Ona bitişik, avlularla çevrili çok sayıda geçişli odalardan oluşan büyük bir yapı vardı (görsel 5.8). Bazı odalarda deri tabaklamakta kullanıldığı düşünülen seleler bulunuyordu (Delougaz 1967:198). Bir yöneticiye ait olduğuna dair hiçbir gösterge bulunmamasına rağmen yapı kazıcılar tarafından Ana Kuzey Sarayı olarak adlandırılmıştı (Delougaz 1967:196–98).

Erken Akad döneminde evlerin önemli bir kısmında pişirme dü-

zenekleri ve çoğu evde gıda temini için donanım bulunuyordu (tablo 5.3). Evlerden birinde domuz, yaban eşeği, köpek ve balık kemikleri ve ceylan, koyun ve büyükbaş hayvan boynuzları bulundu (Hilzheimer 1941:tablo 8). Dokuma ve alet tamiriyle ilgili kaynaklar ise sınırlıydı. Mühür, mühür baskıları ve taş ağırlıkların yoğunluğu evlerde ticari işlemler ve değiş tokuş yapıldığını göstermektedir. Evlerde az miktarda silah da bulunmaktadır.

Ana Kuzey Sarayı gıda hazırlama donanımının yanı sıra yanmış tahıl ve özellikle domuz ve koyun olmakla birlikte büyükbaş hayvan, yaban eşeği ve kuş kemikleriyle ve ceylan ve alageyik boynuzlarıyla doluydu (Hilzheimer 1941:tablo 8). Gıda hazırlıklarıyla ilgili kanıtlar daha çok yapının güney kısmında yoğunlaşıyordu. El işi üretimi dokuma, yontuculuk, oymacılık ve kakmacılığı kapsıyordu. Ana Kuzey Sarayı sakinleri ticari işlemler ve değiş tokuşla uğraşıyor, az miktarda silah stoku bulunduruyordu. Tapınağın o döneme ait seviyelerinden birinde pişirme düzeneği ve domuz, koyun, sığır, yaban eşeği, balık ve kuşların tüketildiğine dair kanıtlar da bulundu (Hilzheimer 1941:tablo 8).

Geç Akad döneminde Ana Kuzey Sarayı ve tapınak mahallesi terk edildi. Konut alanı yeniden inşa edildi ve evlerin çoğu dikkat çekecek biçimde genişletildi. Birçok konut gıda temini ve hazırlanması için gereken alet ve düzenekle donatıldı. Konut sakinleri yontuculuk, ip eğirme, dikiş, dokuma, oymacılık, yontulmuş taştan alet üretimi, ahşap işleri, alet bileme ve kalıba dökülerek yapılan bazı nesnelerin üretimi gibi zanaat işleriyle meşgul oldular. Birçok evde ok, kama ve bıçak gibi silahlar bulundu. Ticari işlem ve değiş tokuşla meşguliyet yaygındı.

Tapınak, saray ve evlerde kemikleri bulunan domuz ve koyunların çoğunun yaşının genç olması (Hilzheimer 1941) insanların etlerini genç hayvanlardan karşıladığını gösteriyor. Asmar evlerindeki otorite ve zenginlik sembolü nesnelerin yanı sıra gıda ve el işi üretimi çeşitliliğiyle ilgili kanıtlar bu evlerin önemli bir kısmının tükettiklerinin çoğunu kendileri üreten varsıl haneler olduğuna işaret ediyor. Bu yorum kimi akademisyenlerin öne sürdüğü, üçüncü binyılın ortasından sonuna doğru "laik" hanelerin tapınaklara karşı üstünlük kazandığına dair görüşü destekler (Foster 1982; 1993; Zagarell 1986; karş. Gelb,

Steinkeller ve Whiting 1991). Evlerdeki silahların artmış olması silahların genellikle merkezi bir depodan sağlandığını gösteren çağdaş belgelerdeki işaretlerin aksine, tapınak ya da başka yerlerin uyguladığı şiddet araçları üzerindeki merkezi kontrolün azaldığına işaret eder (Foster 1993:27).

Özet

Hafece ve Asmar'da kazılan mahalleler uzun tarihleri boyunca refah içinde olduklarına dair çok sayıda kanıt sunuyor. İki sahadaki maddi zenginlik seviyesi ve Hafece mahallesindeki tapınak yoğunluğu bu mahallelerde yaşayanların çoğunun "ortalama" kent sakinleri olmayabileceğini akla getiriyor. Gerçekten de Diyala'dan elde edilen malzeme esas olarak toplumun üst tabakalarına ait insanların yaşamıyla ilgili bilgi sağlıyor (karş. Gelb 1976:197–98).

Hiçbir şekilde Mezopotamya ovasının merkezi bir parçası hatta muhtemelen önemli bir bölgenin daha geri kalmış bir alanı olarak düşünülemeyecek Diyala bölgesinde II. İlk Hanedanlar döneminde bir oikos ekonomisinin doğduğu ve ilerleyen yüzyıllarda daha karmaşıklaştığı ve özelleştiği görülüyor. Bu daha önce bağımsız oikoinin var olmadığı anlamına gelmemekle birlikte Diyala bölgesinde II. İlk Hanedanlar dönemi öncesine tarihlenebilecek bir oikos ekonomisi yokmuş gibi görünüyor. Hafece'de II. İlk Hanedanlar döneminde tapınakların yok edilmesi, Asmar'da ortaya çıkarılan bir tapınağın küçük boyutu ve ekonomiye sınırlı katılımı ve Asmar'da tapınak olmayan hanelerin artan büyüklüğü ve refahı gibi kanıtlar da dahil olmak üzere, tapınakların Akad döneminde "laik" hanelere karşı merkezi ekonomik rollerini kaybetmeye başladıklarına dair göstergeler bulunuyor. Ortaya çıkarılan mahalle tipleri bakımından Asmar ve Hafece arasındaki farklar nedeniyle bu çıkarıma temkinli yaklaşmak gerekse de, bu sonuç uzmanların üçüncü binyıl metinlerinin analizinden yararlanarak geliştirdikleri görüşle yakından örtüşüyor.

Diğer bölgelerde karşılaştırma

Güney Mezopotamya'daki diğer sahalar yukarıdaki verileri tamamlayıcı-ama birçok bakımdan karşıt-bir resim sunuyor.

Hafece'nin 100 kilometre kadar kuzeyindeki Hemrin havzasında bulunan 20 dönümden ufak bir saha olan Tel Razuk kazısında (bkz. Gibson 1981) kalın duvarlı, yaklaşık 30 metre çapında yuvarlak bir yapı ve ona komşu alanda bir miktar ev ortaya çıkarıldı. Yuvarlak Yapı da evler de defalarca yeninden inşa edilmiş ve I. ve II. İlk Hanedanlar dönemleri boyunca kullanılmışlardı.

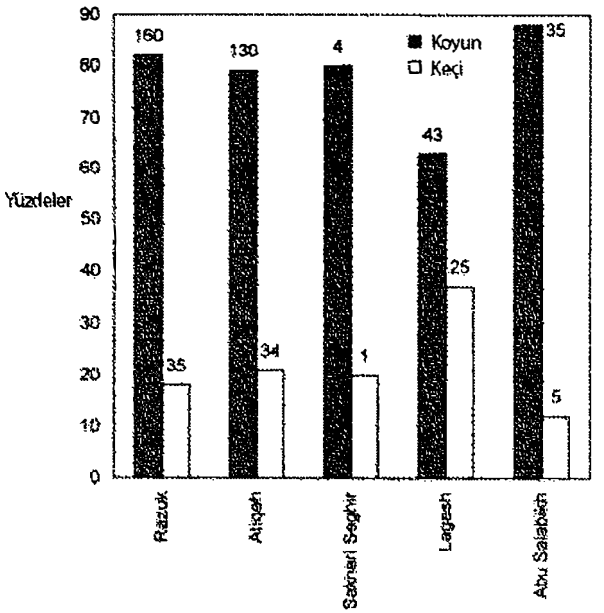
Yuvarlak Yapı'da çok sayıda ocak ve fırın, saklama kapları ve kavanozlar, (yaban eşeği, koyun, keçi, ceylan, sığır ve domuz gibi) hayvanların tüketildiğine dair kanıtlar, öğütme düzenekleri, hasat aletleri, dikiş ve muhtemelen deri işlemede kullanılan alet edevat ve mühürler bulundu. En azından bir oda ahır olarak kullanılıyordu. Evler de ocak ve fırınlarla, saklama kap kacaklarıyla ve öğütme düzenekleriyle donatılmıştı, evlerde yaşayanlar (farklı oranda olsa da) aynı tür hayvanları tüketiyordu. Evlerde bulunan hasat aletleri, dikiş ve ip eğirme malzemelerinin miktarı daha azdı. Yuvarlak Yapı ve çevresindeki evlerin malzeme grubu birçok bakımdan benzerdi ve hepsinde çeşitli gıda üretimi ve özellikle dikiş ve iplik üretimi olmak üzere daha sınırlı el işi etkinliklerinin gerçekleştirildiğine dair kanıtlar bulunuyordu. Bu yapılarda büyük ihtimalle kendi günlük ihtiyaçları için üretim yapan küçük haneler yaşıyordu.

Razuk'un yarım kilometre güneyinde, erken Akad döneminden kalma 20 dönümlük bir kırsal yerleşim yeri olan Atike sahasında (Gnivecki 1983) ortaya çıkarılan bir ev ocak ve fırınla ve hemen her odada bulunan saklama kaplarıyla donatılmıştı. Kemikler koyun ve keçi, sığır, domuz ve ceylan tüketildiğini gösteriyordu. Evde yalnızca bir balık avlama aleti bulunurken çok sayıda (elli sekiz) orak bıçağı, (elli beş) öğütme taşı ve büyük ihtimalle hayvan kesiminde ya da benzer işlerde kullanılan (yetmiş) çakmak taşından bıçakların varlığı evde yaşayanların gıda temini ve işlenmesiyle etkin biçimde uğraştıklarını ortaya koyuyordu. Burada yaşayan insanlar yontulmuş taş aletler yapmış ve iplik üretmişlerdi. Evde ayrıca iki mühür ve bir mühür baskısı bulunmuştu.

Ur'dan çok uzak olmayan küçük (15 dönümlük) Sakeri Segir sahası I. İlk Hanedanlar döneminde kullanılmıştı. Sınırlı kazılarda ortaya çıkan yapıtlar temel olarak gıda üretimiyle ilgili olmakla birlikte alet

yapımına dair de nadir kanıtlar vardı (Wright 1969:74).

İlk Hanedanlar döneminden kalma 5000 dönümlük Lagaş (bugünkü El-Hiba) sahasındaki kazılarda ortaya çıkarılan iki yapıyla ilgili yayımlanmış bilgiler bulunmaktadır (Hansen 1973; 1978; Bahrani 1989). Yapılardan birinin temellerine gömülmüş yazıtlar buranın Tanrıça İnanna'ya ait bir tapınak olduğunu göstermektedir. Hafece'deki Oval Tapınak gibi Lagaş'taki tapınak da oval plana sahipti. Yapıda çok sayıda pişirme düzeneği vardı; yapıtlarla ilgili bilgiler ise henüz yayımlanmadı. Geniş olmakla birlikte daha düzensiz bir plana sahip öteki yapı ise idari bir yapı, el işi atölyelerinin bulunduğu bir tesis ya da ikisinin bir bileşimi olarak değişik biçimlerde yorumlandı. Bu yapıda balıkçılık, öğütme ve muhtemelen hayvan kesimi ya da hasat (rapor yalnızca çakmaktaşından bıçaklar bulunduğunu söylüyor, biçimleriyle

5.9Üçüncü binyıl sahalarında koyun ve keçilerin göreceli oranları (veri kaynakları için bkz. tablo 5.4). Tanımlanan kemik sayıları her çubuğun üstünde verilmiştir.

ya da kullanım izleriyle ilgili bilgi vermiyor), taş işçiliği, ip eğirme ve dokuma için kullanılan yapıtlar bulundu. Sayısız kil mühür baskısı mühürlenmiş paketlerin açıldığına ve taş ağırlıklar değiş tokuş için gıda hazırlandığına kanıt oluşturuyor. Yapıda ayrıca çok sayıda fırın, ocak ve çömlek fırını da bulunuyordu.

Uruk sahasındaki yüzey keşifleri çok farklı türde bilgiler veriyor. Akik boncuklar ve taş kapların üretimine dair kanıtların sahanın bir noktasında yoğunlaşması üretimin bir grup insanla ve özel bir yerle sınırlı olduğunu gösteriyor (Rau 1991b:64–66). Bunun aksine yontulmuş taş alet üretimiyle ilgili kalıntıların geniş dağılımı topluluk üyelerinin çoğunun bu aletlerin üretimine katıldığına işaret ediyor.

250 dönümlük Ebu Salabih kentinde incelenen alanlar İlk Hanedanlar döneminin çeşitli evrelerinin işaretlerini taşıyor, ancak kanıtların çoğu bu dönemin son safhasına tarihleniyor. Ebu Salabih'teki çalışmaların önemli bir kısmı son şekliyle yayımlanmamışsa da eldeki verilerden ön çıkarımlar yapılabilir. İncelenen yapıların çoğu büyük ihtimalle konut olarak kullanılıyordu. Çoğunda ocak ve/ya fırın bulunuyordu ve saklama kapları zemine oturtulmuştu. Orak bıçakları insanların hasatla uğraştığını gösteriyor. Bir yapıdaki çok sayıda çört örneği, tanecikler, bıçaklar ve bazı delme aletleri yontulmuş taş alet üretimine işaret ediyor. Aynı binada orak bıçakları ve öğütme taşlarının varlığı da hasat ve muhtemelen gıda hazırlama etkinliklerine katılım sağlandığını gösteriyor (Biggs 1974; Postgate ve Moon 1984; Matthews ve Postgate 1987; Postgate 1990; Green 1993).

Ebu Salabih evleri aynı döneme ait Hafece'deki evlere önemli bir tezat oluşturuyor. Ebu Salabih evlerinde oturanlar düzenli olarak gıda temini ve işlemesiyle uğraşıyorlardı. Güney höyüğünde seramik, yontulmuş taş, boncuk ve ekmek üretimi yapıldığını gösteren münferit bölgeler ortaya çıkarılmışsa da zanaat üretimiyle ilgili henüz bilgi bulunmuyor. Bunların idari yapı olarak yorumlanan geniş binayla ilişkili olup olmadıkları ise bilinmiyor (Postgate 1990:105–6; Matthews ve Postgate 1994:204).

Bu çeşitli bölgelerdeki-özellikle kırsal yerleşimlerdeki-birçok topluluk üyesi gıda, düzenli etkinlikler için gereken aletler ve giysi gibi günlük ihtiyaçlarının önemli bir kısmını ürettikleri küçük hanelerde

Tablo 5.4 İlk Hanedanlar ve Akad dönemi sahalarındaki hayvan kemiklerinin sayı ve yüzdeleri

	Razuk				*Lagaş*		
	YY	Evler	Atike	Sakeri Segir	İT	Ü/İ	Ebu Salabih Aş Tip
Koyun/ Keçi	228 (%35)	29 (%52)	264 (%57)	176 (%82)	113 (%84)	667 (%68)	994 (%45)
Büyükbaş	71 (%11)	3 (%5)	18 (%4)	30 (%14)	10 (%7)	41 (%4)	123 (%6)
Domuz	60 (%9)	13 (%23)	75 (%16)	7 (%3)	11 (%8)	181 (%19)	1033 (%46)
Yaban eşeği	259(a) (%40)	8 (%14)	74a (%16)	-			
Belirsiz Atgiller	-	-	-	2 (%1)	1 (<%1)	53 (%5)	59 (%3)
Ceylan	37 (%6)	3 (%5)	29 (%6)	+	-	35 (%4)	13 (<%1)
Geyik	-	-	-	-	-	1 (<%1)	-
Balık	-	-	-	++		57	788
Kuş	+			6		25	6

NOTLAR:
YY: Yuvarlak Yapı, İT: İnanna Tapınağı, Ü/İ: Üretim/İdare Binası, +: Var, ++: Yaygın.

a Muhtemelen az bir miktar eşek kemiği de içeriyor.

Kaynaklar: Bökönyi ve Flannery (1969), Mudar (1982), Boessneck (1987), Gibson (1990), Clark (1993).

yaşadı. Kent yerleşimlerinde kendi ihtiyaçlarının yanında lüks ürünler ve ticari mallar da üreten geniş, oikos benzeri örgütlenmeler de vardı. Dolayısıyla Diyala'daki kanıtların oluşturduğu tablo hikayenin bir kısmını temsil ediyor gibi görünüyor. Kırsal sahalar ve diğer kent mer-

kezlerinden anladığımız kadarıyla oikoinin yanı sıra çalışanları muhtemelen akrabalık ilişkileriyle bağlı olan küçük hanelerin de ekonominin önemli bir parçası olarak yaşamlarını sürdürdüğünü görüyoruz.

Hayvan ve bitki kalıntıları çalışmalarından edinilen bilgiler

İlk Hanedanlar ve Akad dönemlerinde yararlanılan hayvan türleri daha önceki iki binyıla kıyasla ufak farklılıklar gösterir, ama daha fazla türden faydalanıldığına işaret eden göreceli kullanım oranları Uruk dönemine göre önemli ölçüde farklıdır (tablo 5.4; karş. tablo 4.6 ve 4.7). Koyun ve keçiye verilen önem özellikle Hemrin havzası ve Ebu Salabih'e azalmıştır. Sakeri Segir ve Lagaş'ın koyun ve keçi oranının en yükseğe çıktığı yerler olması, Obeyd döneminde bu bölgede var olan son derece düşük koyun ve keçi oranıyla ciddi bir tezat oluşturur (karş. tablo 4.1). Hemrin bölgesinde ve Ebu Salabih'le Lagaş'ta domuz kullanımı ciddi biçimde artar. Domuz Asmar'da da yaygındır. Ebu Salabih'te domuzların kesildikten sonra ağızlarında kalan değil yaşarken döktükleri geçici süt dişleri bulunmuştur. Bu en azından bir miktar domuzun kentte beslendiğinin göstergesidir. Domuzların koyun ve keçiye oranla yüksek et verimi Ebu Salabih'te domuzun koyun ve keçiye göre gıda rejimine daha fazla katkıda bulunduğuna işaret eder (Clark 1993).

Razuk'ta belirlenen hayvan kemiklerinin üçte birinden fazlası avlanan hayvanlara aittir. Koyun ve keçiye göre yaban eşeğinden sağlanan et daha fazla olduğu için Razuk'taki Yuvarlak Yapı sakinlerinin et ihtiyacının en önemli kaynağı muhtemelen yaban eşeği olmuştur (Boessneck 1987; Gibson 1990). Alüyval düzlüklerde az sayıda vahşi ya da evcil tek toynaklılardan ve ceylandan yararlanılmıştır. En çok yararlanılan evcil olmayan hayvan kaynağı ise tatlı ve tuzlu su balıklarıdır.

Koyun ve keçi oranlarındaki artışa rağmen koyunun keçiye üstünlüğünün devam etmesi (görsel 5.9) yün için koyun yetiştirmenin halen önemli olduğunu gösteriyor. Hayvan kullanım örüntüleri de koyun ve keçi üretiminin amaçlarıyla ilgili ek bilgi sağlıyor. Razuk sakinleri koyun ve keçileri görece genç yaşta kesiyorlardı, yakındaki Atike'de de koyun ve keçilerin çoğu yaşlanmadan öldürülüyordu. Bu örüntüler yün yerine et ve muhtemelen süt üretimine uyuyor. Daha

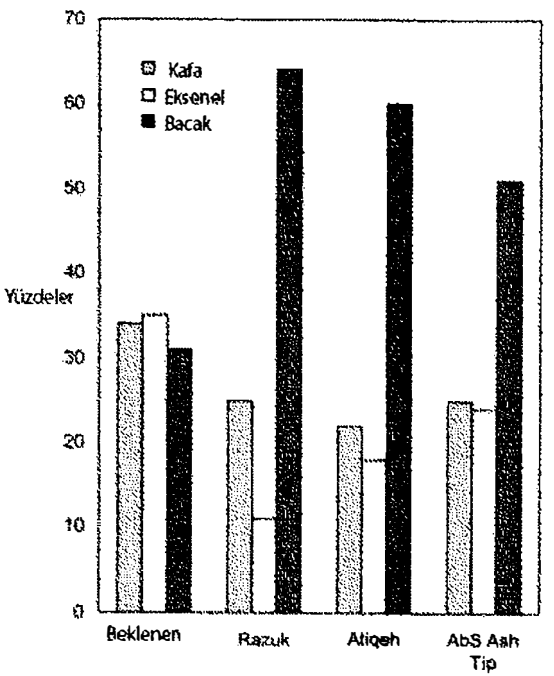
önce gördüğümüz gibi, Asmar'daki koyunların çoğu gençken kesiliyordu.

Ebu Salabih'te koyun ve keçilerin çoğu iki ve üç buçuk yaş aralığında kesiliyor ancak bazıları oldukça uzun süre yaşıyordu. Hayvanların et verimlerinin en yüksek olduğu dönemde kesilmesi et üretiminin önemini gösterirken, bazı hayvanların uzun yıllar yaşaması yün ve/ya süt üretimine de işaret ediyor. Güneydeki Sakeri Segir'den sağlanan sınırlı örnekler de bazı hayvanların bir yaşından önce kesildiğini, bazılarının ise son derece geç yaşlara kadar yaşadığını gösteriyor. Bu yaş aralığı sürünün bakımının ve et, yün ve süt ürünleri gibi değişik ürün alımının kesim kararında önemli rol üstlendiği bir yerel hayvan yetiştiriciliği biçimine işaret ediyor. Hayvanların çoğunun yirmi dört ve kırk ay arasında kesildiği Lagaş'ta koyun ve keçi yetiştiriciliği daha çok et üretimi üzerinden şekillenmişe benziyor. Lagaş'ta neredeyse on sekiz aylıktan küçük hiçbir hayvan olmaması sürülerin kırsal bölgelerde tutulduğunun ve sadece tüketim için seçilen hayvanların kente gönderildiğinin göstergesi olabilir.

Hayvan kullanım örüntülerinin değişik üretim vurgularına işaret etmesine rağmen toplulukların hiçbirinde yüne açıkça önem verildiğini gösteren bulgu yoktur. Döneme ait metinler yün dokumacılığının en büyük sanayilerden biri olduğuna dair hiçbir kuşku bırakmadığı için bu bir hayli şaşırtıcı bir durumdur. Bu kafa karıştırıcı örüntü arkeolojik fauna örneklerinin sağlandığı ortamla açıklanabilir. Koyun ve keçi yetiştiriciliği daha çok göçebe çobanlar tarafından yapılmışsa yerleşik topluluklardan sağlanan arkeolojik örneklerde bu hayvanlarla-özellikle de kemikleriyle-ilgili kapsayıcı veri bulmanın zorluğu anlaşılır. Yılın kısa bir döneminde bile büyük sürüler beslemenin elverişsiz olduğu kent topluluklarındaki durum çok büyük ihtimalle budur (bkz. Zeder 1991:27). Bu tür hallerde arkeolojik örneklerde sürünün ancak sınırlı bir kısmı temsil edilebilir; kente yün ya da sütleri için hayvanları göndermek yerine, ürünlerin kendisini göndermek daha makul olacaktır. Çobanlar büyük ihtimalle bebekken ölen ya da yün kalitesi düşünce veya kısırlaşınca kesilen çok yaşlı hayvanlar gibi en az arzu edilen ürünleri kendileri tüketip kentli müşterilerine yalnızca en iyi durumdaki hayvanları gönderiyordu.

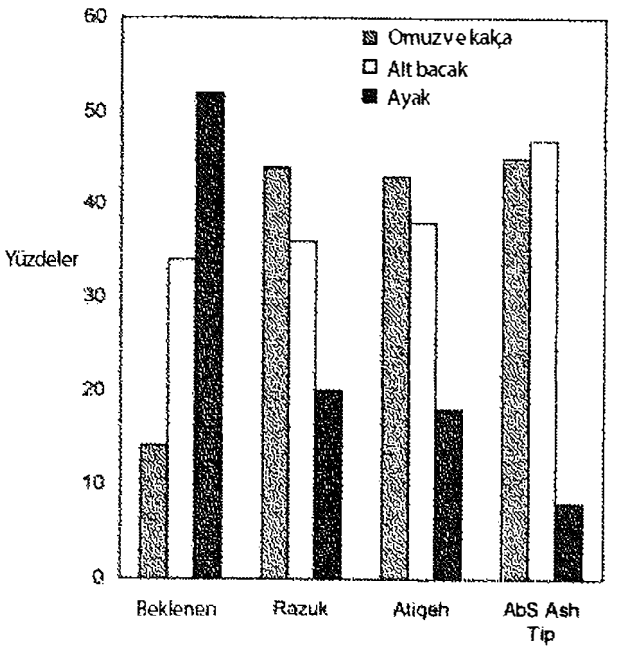
Kentlerin her türden insanın yaşadığı yerler olduğunu gördük. Bazı insanların ete ve tercih edilen hayvanların daha lezzetli kısımlarına daha fazla erişimi olduğunu düşünebiliriz. Sosyoekonomik farklılıkların ete erişim üzerindeki etkileri meselesinin üzerine eğilmek için kır ve kent arasındaki fauna bileşimi ve hayvan kullanım örüntülerindeki farklar, iskelet parçalarının oranları ve saha içindeki farklılıkların hepsi kullanılabilir.

Razuk ve Atike kırsal sahalarında avcılık gıda rejimine önemli katkıda bulunurken Sakeri Segir'de evcil koyun, keçi ve sığır kemikleri toplam memeli kemiklerinin yüzde 95'inden fazlasını oluşturuyor

5.10 Üçüncü binyıl sahalarında koyun ve keçilere ait iskelet parçalarının göreceli oranları. "Beklenen" ifadesi yaşayan bir hayvandaki iskelet parçalarının yüzdelerine atıfta bulunur. Bu sayfada hayvanın üç ana parçasının dağılımı, sonraki sayfada kaburga bölümlerinin dağılımı (veriler Boessneck 1987 ve Clark 1993'ten alınmıştır.)

(tablo 5.4). Bu toplulukların hiçbirinde koyun ve keçi yetiştiriciliğinin temel amacının yün üretimi olmadığı görülüyor. Koyun ve keçilerin iskelet parçalarının dağılımından çıkarıldığı üzere, Razuk'ta çok genç hayvanların olmaması orada yaşayanların etlerini başka yerlerden; yerleşim dışından ya da yerleşimin (henüz kazılmamış) başka kesimlerinden edindiklerini gösteriyor (görsel 5.10). Yaşayan hayvanların kemiklerinin dağılımıyla karşılaştırıldığında Razuk'taki malzeme grubunda çok yüksek oranda kaburga ve son derece az miktarda kafatası bulunuyor. Hayvanın en az etli parçası olan ayak neredeyse hiç bulunmuyor, aşağı kaburgalar yaklaşık olarak beklenen oranlardayken daha etli yukarı kaburgaların oranı oldukça yüksek. Bu tür bir örüntü kasaplık işlemlerinin başka yerde yapıldığını ve yerleşimcilerin daha kaliteli kı-

5.10 (devam)

sımları aldığını gösteriyor (Zeder 1991:95–97). Koyun ve keçilerin iskelet parçalarının dağılımının birbirine benzer olması da belirli et parçalarına erişimdeki farklılıklara işaret ediyor. Atike'de Razuk'a göre hayvanların yaş aralığının daha geniş olması Atike'deki sürülerin yerelde beslendiğini gösteriyor olabilir. Kemik kalıntılarıyla temsil edilen hayvanların geniş yaş aralığı Sakeri Segir'de koyun ve keçilerin yerel olarak üretilip tüketildiğine tanıklık ediyor.

Lagaş ve Ebu Salabih'te av hayvanları önemli rol oynamazken balığın önemli bir kaynak olduğu görülüyor. Koyun ve keçi kullanım örüntüleri hayvanların daha çok et için üretildiğini, görece dar yaş aralığı da yerleşimcilerin başka yerlerden sağlanan hayvanları tükettiklerini gösteriyor. Ebu Salabih'teki iskelet parçaları dağılımında da, Razuk ve Atike'de olduğu gibi, kaburgalar kafatası parçalarına oranla daha fazla yer tutuyor. Alt ve üst kaburgalar beklenenden fazlayken daha etli üst kısımlar oran olarak daha fazla yer alıyor. Ebu Salabih'te Razuk ve Atike'ye oranla etli kısımların daha fazla olması kimi kent sakinlerine daha kaliteli et sağlandığına işaret ediyor.

Özetle, kentsel ve kırsal sahalarda hayvanlardan yararlanma örüntüleri farklılık gösteriyor; kırsalda daha fazla av hayvanı tüketilirken, kentlerde koyun ve keçilerde daha dar yaş aralığı ve kaliteli et tercih ediliyor. Yine de kent ve kır arasındaki farkların çok aşırı olmadığı görülüyor.

Topluluklar içinde ete erişim farklılıklarıyla ilgili kanıt bulunup bulunmadığı konusu da son meselemizi oluşturuyor. Razuk'ta Yuvarlak Yapı'da evlere göre yaban eşeği kemiği oranı daha yüksekken, evlerde bulunan domuz, koyun ve keçi oranı daha fazla. Razuk evlerindeki tür bileşimi Atike konutlarındakine benziyor (bkz. tablo 5.4). Lagaş'taki İnanna Tapınağı'nda yalnızca memeli türlerine ait kemikler bulunuyor. Ne var ki buradaki kemik örnekleri el işi atölyesi ve/ya idari tesis olarak yorumlanan yapıdaki kemik örneklerine kıyasla son derece az. Kazıcılar başka bir III. İlk Hanedanlar dönemine ait ancak fauna bileşiminin başka unsurlarının raporlanmamış olduğu tapınakta bulunan balık kemiklerinin son derece fazla olduğunun altını çiziyorlar (Hansen 1978). Öyle de olsa, İnanna Tapınağı'ndaki kemikler son derece yüksek oranda koyun ve keçi kemiği, yaklaşık aynı oranda

sığır ve domuz kemiği ve çok az miktarda tek toynaklılara ait kemik barındırıyor. El işi atölyesi ve/ya idari tesis olarak yorumlanan binada koyun ve keçi kemiği oranı beklenen düzeyde ancak buradaki domuz kemiklerinin oranı tapınaktakinden fazla. Domuz yetiştiriciliği kolaylıkla yeterli et kaynağı sağlıyor ve kent ortamında yapılabiliyor (Zeder 1991:30–32). Ebu Salabih'teki Aş Tip'te bulunan domuz kemikleri istisnai bir şekilde fazla. Buradaki hayvan kullanım örüntüleri bu hayvanların çoğunun et verimlerinin en yüksek olduğu dönemde kesildiğini gösteriyor. Daha önce gördüğümüz gibi, koyun ve keçiler et verimi için ideal yaşta kesiliyor, aynı şeyi büyükbaş hayvanlar için de söylemek mümkün. Sonuçta hayvan kullanım örüntüleri Aş Tip'te kemikleri atılan hayvanların etleri için beslendiği ve bu etin müşterisinin üreticiler olmadığı ihtimaline işaret ediyor. Yüksek domuz oranı ve domuzların kent içinde yetiştirildiğine dair kanıtlar en azından kimi yetiştiricilerin kent sakinleri olduğu anlamına gelebilir.

Topluluk içi hayvan kullanım örüntüleri üzerine veriler sınırlı olmasına rağmen yerleşimler arasında farklılıklar bulunduğunu anlamamıza yetecek kadar kanıt bulunuyor. Kent topluluklarında yaşayan farklı sosyoekonomik konumlardaki insan çeşitliliğini göz önüne aldığımızda bu sonucun şaşırtıcı bir yanı yok. Razuk'taki fauna kayıtları küçük kırsal sahaların kent merkezlerine göre daha az farklılık gösteren ekonomik örgütlenmelere sahip olduklarına ancak toplumsal ya da ekonomik olarak türdeş olmadıklarına işaret ediyor.

Ebu Salabih ovadaki İlk Hanedanlar dönemine ait, botanik verilerin dikkate değer ölçüde yayımlanmış olduğu tek saha (Charles 1993; Matthews ve Postgate 1994). Burada ana ürün arpa olmakla birlikte kavuz da yetiştiriliyor. Botanik kalıntıların önemli bir kısmı gübre ve tezek parçalarından elde ediliyor. Arpa taneleri ve buğday kabuklarının varlığı arpanın yalnızca insan tüketimi için değil hayvan yemi olarak da kullanıldığını gösteriyor. Ebu Salabih'teki diğer ürünler arasında incir, keten, susam ve mercimek bulunuyor.

Ur'daki kraliyet mezarlığında III. İlk Hanedanlar dönemine tarihlenen bir mezar elma ve hurma barındırıyor (Renfrew 1987). Metinlerdeki atıflar meyvelerin tapınaklara gönderilen ve festivallerde kulla-

nılan özel yiyecekler olduğunu gösteriyor (Postgate 1987).

Özet

İlk Hanedanlar dönemi boyunca haraç ekonomisi yerini oikos temelli bir ekonomik örgütlenmeye bıraktı. Beş ve dördüncü binyılların haraç ekonomilerinde siyasi ve ekonomik liderler mal dağıtımının kontrolünü sağlamak için mücadele ettiler; bazı lüks mallar dışında çoğu ürünün üretimi üzerinde doğrudan kontrol sınırlıydı. Oikos ekonomisinde ise birçok üretim türünün yanı sıra dağıtım üzerinde de doğrudan kontrol sağlandı. Üretimin kontrolü (arazi, aletler ve donanım gibi) üretim araçlarının üreticiler yerine oikoide toplanmasıyla gerçekleştirildi

Bu değişiklik ne kadar çarpıcı da olsa tek biçimli ya da kapsayıcı değildi. Herkes bir oikosta yaşayıp onun için çalışmıyordu. Yine de oikos ekonomisinin ortaya çıkmasının beraberinde getirdiği değişiklikler bütün Mezopotamya toplumu üzerinde çeşitli etkiler gösterdi. Toplumsal cinsiyet rolleri ve ilişkileri yoğun olarak etkilenen alanlar arasındaydı. Dokumacılık gibi işletmelerdeki kadın emeğinin ekonomi politiğe ciddi katkı sağladığını görmüştük. Toplumsal yeniden üretim alanında temel sorumluluğu genellikle çocuk yetiştirme, gıda hazırlama ve bir dolu ev işiyle ilgilenen kadınlar alıyorlardı. Oikosun ortaya çıkışıyla toplumsal yeniden üretim mekanı aileye ait evden oikos bünyesine taşınarak birçok insan için ciddi bir değişim geçirdi.

İlk bakışta toplumsal yeniden üretimin evden ayrılması kadınlar için özgürleştirici görünebilir, ancak daha yakın bir inceleme tam tersini gösterecektir. Oikos için çalışan kadın (ve erkekler) emeklerinin ürünü üzerindeki bütün kontrolü kaybettiler. Bunun yanı sıra iş yerinin toplumsal bağlamı da ciddi biçimde değişti. Metinler rekabet biçimleri, yapılanmaları ve çalışma saatleri üyelerin kendileri tarafından belirlenen grupların aksine tekrar eden görevlerle uğraşan hiyerarşik olarak yapılanmış çalışma gruplarından bahseder. Emek bağlamı ve biçimleri arasında artan farklılaşma kadınlar arasında sınıf temelli farklılıkları da artırmış gibi görünüyor. Çocuklar bile işgücünün önemli bir bileşeni olarak oikos ekonomisine dahil olmuş durumdalar.

Gelecekte üçüncü binyıl ekonomi politiğiyle ilgili daha kapsam-

lı bir anlayış geliştirmek için yapılacak çalışmaların takip edeceği en önemli doğrultulardan biri ekonomik ve toplumsal ilişkilerinin farklı hane türleri üzerindeki etkilerinin incelenmesi olacaktır. Özellikle, büyük ölçekli ekonomik değişikliklerin akrabalık temelli hanelerdeki emek ve üretim örgütlenmesi üzerine etkileri ve erkek ve kadınların bu değişikliklere yanıt olarak geliştirdikleri stratejiler çok yakından incelenmeye muhtaçtır.

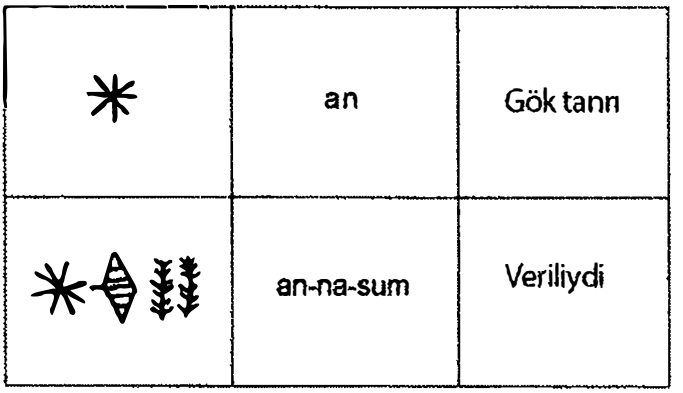
6. Bürokrasinin Gelişmesi

1837 yılında Henry Rawlinson Bisütun'daki yüksek yamacın bir yüzüne Acem Kralı Darius'un emriyle yazılmış çivi yazılı kitabenin kısmi çevirisini tamamladığını Kraliyet Asya Araştırmaları Derneği'ne haber verdi. Kitabe yazının bulunmasından iki bin beş yüz yıl sonrasına tarihlenmiş olsa da Rawlinson ve çağdaşlarının öncü çabaları Antik Mezopotamya'nın yazılı dillerinin çözülmesine yönelik ilk atılımı sağlamış oldu.

Bugün uzmanlar yazının M.Ö. dördüncü binyılın sonuna doğru güney Mezopotamya'da bir tür hesaplama teknolojisi olarak bulunduğu konusunda görüş birliği içindedir (Nissen 1986; Nissen, Damerow ve Englund 1993). Yazının sınırlı sayıda kişinin anlık bir buluşu mu (Michalowski 1990) yoksa daha kademeli bir gelişme mi (Schmandt-Besserat 1992) olduğu konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır, ancak çok az kişi yazının, kökenleri yüzyıllar hatta binyıllar öncesine uzanan bir dizi kayıt tutma teknolojisinden biri-ve en esnek ve kalıcı olanı-olduğu sonucuna karşı çıkacaktır.

Yazı ve önceki kayıt teknolojileri bir dizi bürokratik işleve hizmet ettikten belli bir süre sonra dini ve tarihi meselelerin kaydı için kullanılmaya başlandı. Bürokrasi kayıt tutmayı, hiyerarşik bir idari emir komuta zincirini ve uzmanlaşmayı birleştiren bir idare biçimidir. Bürokrasinin hedefleri arasında yönetimsel etkinliğin artırılması ve ekonomik veya siyasi kontrol uygulanması bulunmaktadır (Weber 1978[1922]; Morony 1987: 7–10). Bürokrasinin normalde yazılı kayıtların kullanımını da içerdiği düşünülmektedir ancak Mezopotamya'da bürokratik bir sistemin ortaya çıkmasına yazının bulunuşundan önce kullanılan çeşitli kayıt tutma teknolojileri imkan sağladı.

Yazılı kayıtların tutulması ve teşhiri toplumsal kontrol biçimlerini sürdürmek ve nihayetinde geliştirmek için elverişliydi. Yazının bulun-

6.1 Kelime ve hece olarak çivi yazısı işareti an

ması büyük toplumsal dönüşümlerin başlangıcına damga vurmadıysa da (Nissen, Damerow ve Englund 1993:19), bürokrasinin ve onun toplumsal kontrol işlevlerinin o zamana dek imkansız olan yöntemlerle yayılmasını mümkün kıldı. Kontrol yazının bürokratik amaçlarla kullanımının yanı sıra daha az hissedilir biçimlerde de sağlandı. Nüfusun sınırlı bir kısmının okuryazar olduğu birçok toplumda olduğu gibi yazılı kaynaklar büyük ihtimalle gizemli ve büyülü bir güç elde ettiler (Goody 1968; Ong 1988[1982]:93).

Çivi yazısı alfabesinin çözülmesi

Antik Yakın Doğu'da büyük ihtimalle konuşulandan daha fazla dil yazı yazmak için kullanılıyordu. Bu kitapta ilgilendiğimiz dönemlerde kullanılan iki temel yazı dili, modern Arapça ve İbraniceyle aynı dil ailesinden gelen ve Sami koluna mensup bir dil olan Akadca ve modern ya da tarihsel olarak belgelenen dillerden hiçbiriyle bilinen bir akrabalığı olmayan Sümerceydi. Sümerce ve Akadca dilsel olarak ilişkili olmasa da ikisi de bugün uzmanların çivi yazısı ("kama biçimli") olarak bildiği alfabeyi kullanıyorlardı. Farklı dillerin yazılmasında aynı alfabenin kullanılması kuşkusuz günümüz dünyasında da geçerlidir:

Bir sözcüğü Türkçe, Almanca ya da Fransızca yazarken aynı harfleri kullanırız.

Wir verwenden dieselben Buchstaben, egal ob wir einen Satz auf Türkisch, Deutsch, oder Französisch schreiben.

Nous utilizons les meme lettres, indépendamment du fait que nous écrivons une phrase en turc, en allemand, ou en français.

Çivi yazısı esnek bir şekilde bir başka açıdan da kullanıldı: Çivi yazısı işaretleri sözcük ya da heceleri temsil edebiliyordu (görsel 6.1).

Çivi yazısını çözen ilk insan olarak genelde Rawlinson anılır ama bu tamamen doğru değildir. Benzer dönemlerde aynı görevi üstlenen- ve başaran- çok sayıda uzmanın varlığının yanı sıra 1802'de Alman öğretmen Georg Grotefend Eski Persçe yazılmış çivi yazılı bir kitabeyi kısmen okumayı başarmıştı (Lloyd 1947:78–79; Falkenstein 1964:1–3; Walker 1987:48–49). Grotefend'in şifre çözme girişimi (M.Ö 559 ve 331 yılları arasında var olan Ahameniş İmparatorluğu'nun başkenti) Persepolis'te bulunmuş, on sekizinci yüzyılda Acemistan'a giden gezginlerin kopyaladığı kısa bir kitabede ne yazdığını çözebileceğine dair meyhane arkadaşlarıyla girdiği bir iddianın sonucuydu. Grotefend'in şansına, diğer diller için kullanılan çok sayıda işarete sahip çivi yazısı alfabesinin aksine Eski Persçe için kullanılan çivi yazısı çoğunlukla bir sesli ve bir sessiz harften oluşan yalnızca otuz altı farklı işaret barındırıyordu. Klasik diller ve edebiyat mezunu olan Grotefend Pers tarihine ve krallarının isimlerine yabancı değildi. Bu bilgisini kullanarak çok önemli bir tahminde bulundu. Eski Persçe çivi yazılı metindeki tekrar eden işaret dizileri basmakalıp "kralların kralı" ifadesine ve Darius ile I. Serhas isimlerine ait olabilirdi (Lloyd 1947:77–78; Falkenstein 1964:1–3; Walker 1987:48–52). Grotefend'in başarısı müthişti. Ne var ki dönemin Alman uzmanları öğretmenin hakkını teslim etmeyi reddedince bu çalışma da büyük oranda kıyıda köşede kaldı (Lloyd 1947:79).

Yıllar sonra Rawlinson Acemistan'daki görevi sırasında Bisütun'daki muazzam kaya kabartmayı ziyaret etti. Sarp kayalığın yüksek bir noktasındaki yazıta ulaşmanın zorluğu onu yıldırmadı. Kendi çabaları ve kayalığın en sarp yerlerine tırmanan bir Kürt gencinin yardımlarıyla ağır ağır ve bin bir zahmetle üç dilli uzun yazıtı kopyalamayı başardı. Grotefend gibi o da şifre çözme işlemine yönetici hanedanın dili olan Eski Persçe olduğunu düşündüğü dilden başladı. 1837 yılın-

da işaretlerin fonetik değerlerini yazıtın ilk iki paragrafını çevirmesine imkan sağlayacak kadar çıkarmayı becerdi. Daha sonra, bu çeviriyi temel alarak daha zor olan Akadca ve Elamca yazıtları çözmeye girişti. Elamca yazı hecelerle yazılmıştı; 123 çivi yazısı işaretin her biri farklı bir heceyi temsil ediyordu. Akadca ise daha kötüydü; çoğu hece olmakla birlikte az sayıda sözcüğü de temsil eden yaklaşık 600 işaretten oluşuyordu. Akadcanın- uzaktan da olsa-modern Arapça ve İbraniceyle akraba bir Sami dili olması bu yazıtın şifresinin çözülmesine yardım etti (Lloyd 1947:79–82;Walker 1987:49–52).

Rawlinson Bisütun'daki yazıtın Akadca versiyonun çözmeye uğraşırken başka uzmanlar da aynı doğrultuda önemli atılımlarda bulunuyordu. Özellikle İrlandalı bir papaz olan Edward Hincks hem kendi hem de Rawlinson'ın ilerlemesine olanak sağlayan çeşitli buluşlar yaptı (bkz. kutu 9). Ne yazık ki iki adam arasındaki kişisel ilişki işbirliğinden çok kıskançlık üzerinden şekillenmişti ve görünen o ki Rawlinson, Hincks ve diğerlerinin çeviri uğraşlarına yardımcı olacak malzemeye erişmemesi için elinden geleni ardına koymamıştı. Gerçekten de büyük oranda bu engelleme çabaları sayesinde Rawlinson yazıyı çözen kişi olma onuruna neredeyse tek başına sahip oldu (Larsen 1996).

KUTU 9: Çivi yazısının şifresini çözmek

Çivi yazılı yazıtları çözmeyi deneyen on dokuzuncu yüzyıldaki öncülerin bu garip kama biçimli işaretleri nasıl okuyacaklarına dair ellerinde hiçbir ipucu bulunmaması bir yana, uzmanlar hangi dillerle karşı karşıya oldukları konusunda da ancak tahminde bulunabiliyorlardı; yine de klasik tarih ve Eski Ahit'le haşır neşir oldukları için bunlar bilgiye dayalı tahminlerdi. İmkansız gibi görünen yazıyı ve dilleri çözme işini nasıl başardıklarını bütün ayrıntılarıyla anlamasak da iki dönüm noktası; yazıtlarda adı geçen kral isimlerinin doğru biçimde çözümlenmesi ve yazının temelde alfabesel değil hecesel olduğunun fark edilmesi kesinlikle büyük öneme sahipti (Larsen 1996).

Eski Persçe yazıtları çözmek için ilk girişimlerde bulunan Grotefend, Rawlinson ve diğerleri çivi yazısı işaretlerinin bizim alfabesel sistemimizde olduğu gibi tek tek harfleri temsil ettiği varsayımıyla yola çıkmıştı (Larsen 1996:178). Bu model kullanılarak kısmi başarıya sahip bazı çeviriler yapıldı. Ancak zamanla sözcüklerin çok fazla sessiz harfin yan yana gelmesinden ve buna karşılık yetersiz sesli harften ibaret olduğu giderek daha açık hale geldi. Dahası farklı işaretler aynı sessiz harfe tekabül ediyormuş gibi görünüyordu.

1846 yılında Hincks yazının temel olarak hecesel olduğunu ortaya koydu. Bizim alfabemizde olduğu gibi "m" ve "n" sessizleri ve "a," "i," ve "u" seslileri için tekil işaretler yerine "ma,", "mi," "mu," "na," "ni," "nu" ve bunun gibi heceler için farklı işaretler vardı. Rawlinson kendi başına mı yoksa Hincks'ten "ödünç alarak" mı bu sonuca vardı bilinmiyor ancak Hinck'in açıklamasından kısa süre sonra o da eski görüşünü değiştirerek eski Persçenin hecesel işaretleri yoğun olarak kullandığı fikrini kabul etti (Larsen 1996:179).

Kısa süre sonra Hincks Akadcanın da bütün bir sözcüğe tekabül eden kavramsal işaretlerin yanı sıra temelde hecesel işaretler kullandığı sonucuna varmış görünüyor. Başta yalnızca bir tahminden ibaret olan, Akadcanın Sami dil ailesine mensup olduğu ve dolayısıyla İbranice ve Arapça gibi bilinen dillerle kimi ortak dilbilgisel yapılara sahip olduğu sonucu da son derece önemliydi (Larsen 1996:181–82, 225–26).

Akadca yazıtlardaki işaretlerin genellikle hecelere tekabül ettiğinin kabulü, dilin Sami dil ailesine mensup olduğu tahmini ve Rawlinson'un elinde, metnin eski Persçe kısmının büyük oranda anlaşıldığı üç dilli Bisütun yazıtının bir kopyasının bulunması Akadca adlı bilinmeyen dilin çözülmesi çabalarını ilerleten temel faktörlerdi. Ancak göz korkutan kavramsal işaretler sorunu vardı. Doğaları gereği kavramsal işaretler her dilde okunabilir: bir göz çizimi örneğin "göz," "oeil*," "Auge" (Fransızca ve Almanca göz) vs. olarak "okunabilir". Sonuç olarak hecesel ya da alfabesel işaretlerin nasıl okunduğunu belirlemek için kullanılan ipuçlarının çoğunun kavramsal işaretlerin çözümüne pek bir faydası dokunmuyordu. Bu, yazıtların çoğunda adı geçen kral isimleri gibi kişi isimleri konusunda özellikle sorun yaratan bir durumdu.

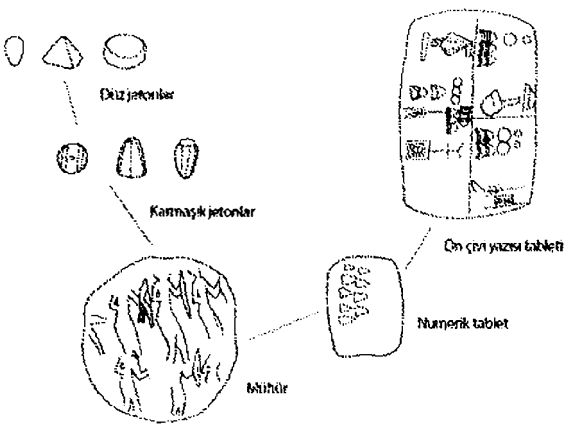
Rawlinson çok önceden Asur krallarının isimleriyle ilgili en iyi kaynağın klasik Yunan yazarları olduğunu varsaymış ve Yunanlar tarafından bahsedilen isimleri yazıtlarda uygun yerlere yerleştirmeye çalışmıştı. Ancak bu çevirileri kontrol etmenin çok fazla yolu yoktu ve gerçekten de, 1850 yılında Londra'daki Kraliyet Asya Araştırmaları Derneği'nde verdiği ve çivi yazısını çözmek için canla başla çalışarak geçirdiği yılların meyvelerini sunduğu başarılı konferansta bütün kral isimlerini yanlış tanımladığı ortaya çıktı (Larsen 1996:217–18). Klasik Yunan yazarlar bu konuda tek kaynak değildi; kralların önemli bir kısmı Eski Ahit'te de geçiyordu, ayrıca dini hikayelerde adı geçenlerin çoğu Yunan anlatılarındakilerden farklıydı. Rawlinson isimleri dini kaynaklardan bilinen kralların, üzerinde çalıştığı yazıtlarda adı geçenler arasında olabileceği ihtimalini uzun süre reddetti. Ancak 1850'lerin başında Eski Ahit kaynaklarının daha gerçeğe uygun olduğunu fark etmeye başladı. Ninova kazıları sırasında Asur krallarının Yahuda ve Kudüs seferlerini anlatan yazıtların bulunması ise dönüm noktası oldu. Anlatılar kral isimlerine kadar dini kaynaklardakilere şaşılacak derecede benziyordu.

Bu dönüm noktalarının hiçbiri Akadcanın çözülmesiyle ilgili tüm sorunları ortadan kaldırmadı; 150 yıl sonra, bugün bile kimi belirsizlikler çözülme-

yi bekliyor. Bilinen hiçbir akrabası olmayan Sümercenin çözülmesi ise daha da güç bir görev olarak yerini koruyor. Ancak antik çivi yazılı yazıtlarla ilgili araştırmaların bugüne dek takip edilen yöntemini oluşturan en önemli zemin 1850'lerin sonuna doğru oluşturulmuş oldu.

Çok sayıda uzmanın doğru yolda olduğu ve uydurma çeviriler yapmadıkları, İngiltere Kraliyet Akademisi 1857 yılında Rawlinson, Hincks, Jules Oppert ve William Fox Talbot'u aynı metnin bağımsız çevirilerini hazırlamak için davet ettiğinde kesin olarak ortaya çıktı. Akademiye gönderilen çevirilerde temel noktaların aynı olduğu görüldü (Falkenstein 1964:4; Larsen 1989b:122–23).

Artık antik Mezopotamya'nın en önemli yazılı dillerinin çözümlenmesinde atılması gereken tek bir büyük adım kalmıştı. 1849'ta Layard'ın Asurbanipal'in Ninova'daki geniş kitaplığını bulmasından başlayarak Sümerce ilk yazıtlar ortaya çıkarılmıştı. Rawlinson 1852 yılında bazı tabletlerin çift dilli olduğunu fark etti. Hatta henüz hiçbir şekilde bilinmeyen ikinci dilin güney Mezopotamya sahalarındaki kazılarda bulunan bazı tek dilli yazıtlardaki dille aynı olduğunu da be-

6.2 Schmandt-Besserat'ın yazının evrimiyle ilgili önerisi (şekiller ölçeksizdir) (Schmandt-Besserat 1992:şekiller 6, 7, 12, 68 ve 77; Nissen v.d. 1990:22 Kat. Nr. 4.24)

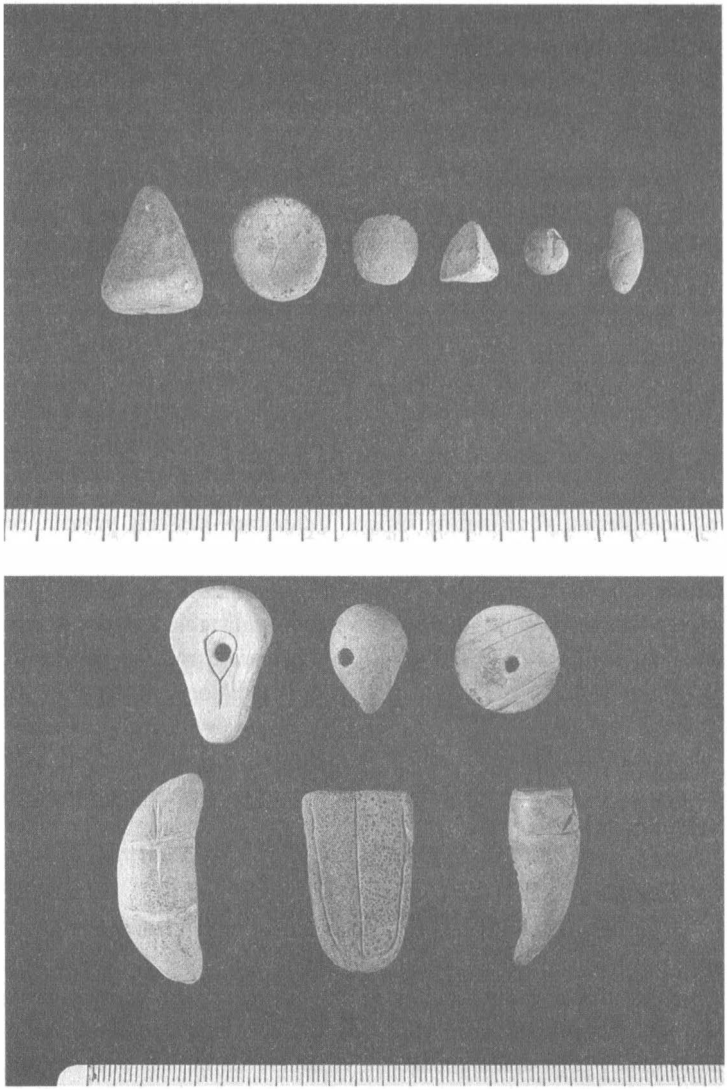
lirleyebilmişti. Sümercenin bilinen hiçbir dilsel akrabasının olmaması yazıların çözülmesini daha öncekilerden çok daha zor hale getirmişti ve yazının çözülmesi için iki dilli tabletlerin varlığı temel öneme sahipti (Nissen 1981).

Kayıt teknolojileri

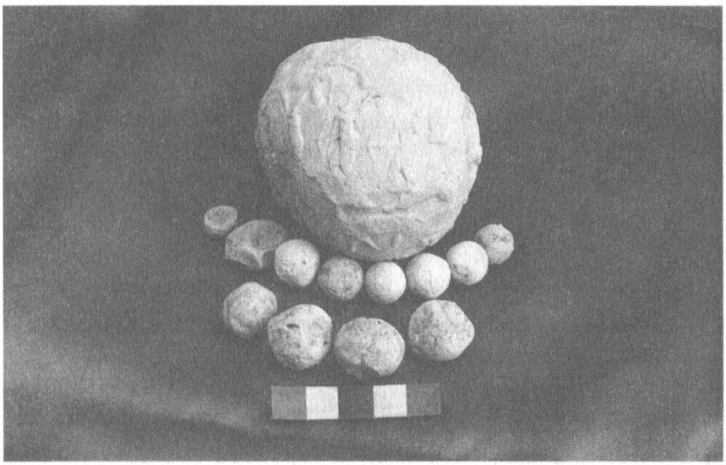
Yazının neden icat edildiği uzun zamandır uzmanların ilgisini uyandıran bir sorudur. İlk görüşler yazının geç dördüncü binyılda bir anda bulunduğu yönündeydi (Gelb 1963). Daha yakın dönemde, Denise Schmandt-Besserat (1978; 1979; 1986; 1992) ve Pierre Amiet'nin (1966; 1986) öncü çalışmaları sayesinde akademisyenler giderek yazının olası öncüllerine odaklanmaya ve yazının keşfinin daha uzun ve kademeli bir gelişme olduğunu savunmaya başladılar. Bu tür görüşler dikkatin (hesap taşı da denen) jetonlar, bullae, sayısal (ya da baskı) tabletler, mühürler ve mühür baskıları gibi diğer kayıt teknolojilerine yönelmesini sağladı. Schmandt-Besserat yazının evriminin (malların miktarını temsil eden) jetonlardan başlayarak (jetonları içine alan) bullae ya da jeton muhafazalarına, sayısal tabletlere ve son olarak da proto-çivi yazılı ve çivi yazılı tabletlere doğru izlenebileceğini öne sürdü (görsel 6.2). Diğer araştırmacılar ise yazının doğrudan diğer kayıt sistemlerinden doğmadığını, onların yanı sıra geliştiğini ve aslında Gelb'in varsaydığı gibi son derece hızlı icat edildiğini savundular (Michalowski 1990). Bu tartışmanın iki tarafını daha detaylı bir biçimde incelemeden önce farklı yapıt ve teknolojilere daha yakından bakalım.

Jetonlar

Jetonlar çoğunlukla kilden, zaman zaman da taştan yapılan genellikle elle şekil verilen küçük nesnelerdir. Bunlar ilk kazı raporlarında genellikle dikkate alınmamış ya da tılsım, oyun taşı ya da bilinmeyen nesneler olarak sınıflandırılmıştı. Jetonlar çok değişik şekillerde karşımıza çıkar; çoğunlukla geometrik biçimlere sahiptirler ama hayvan, araç ya da diğer mallara benzeyenler de vardır (görsel 6.3). Schmandt-Besserat jetonların izini Neolitik döneme (yaklaşık M.Ö. 8000) kadar sürmüştür ve bunlar yaklaşık M.Ö. 3000'lere kadar kullanılmışlardır.

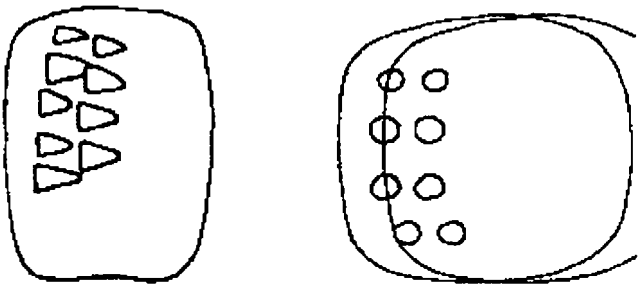
6.3 Uruk'tan kil jetonlar (Fotoğraflar Margret Nissen'in izniyle kullanılmıştır.)

6.4 Hacınebi'den yüzeyinde silindir mühür baskısı bulunan bir bulla ya da kil zarf ve jetonları (ölçek santimetredir) (Fotoğraf Gil Stein'ın izniyle kullanılmıştır.)

Dördüncü binyıldan başlayarak basit jetonlara karmaşık jetonlar denen çizgisel, noktasal işaretlere sahip ya da üzerine parçalar yapıştırılmış türler de eklenmiştir. Jetonlar çok değişik mekanlarda-kökenleriyle ilgili sınırlı bilgilere dayanarak söyleyebileceğimiz kadarıyla-çoğunlukla grup halinde ortaya çıkarılmıştır. Kullanıldıktan sonra atıldıkları atık alanlarında ya da büyük ihtimalle bir zamanlar deri ya da kumaş çantalar, çömlekler ve gömütler içinde saklandıkları (konut ya da diğer) yapılarda tabanda kümelenmiş olarak bulunmuşlardır (Schmandt-Besserat 1992:93–107).

Amiet (1966) tarafından ortaya konan bir fikri geliştiren Schmandt-Besserat jetonların bazı malların miktarını temsil ettiğini iddialı bir biçimde öne sürmüştür. Jetonlar soyut olmaktan çok somut bir sayısal sistemin parçasıydı; her bir şekil belirli bir malın net bir miktarına karşılık geliyordu. Bir jetonun bir rakamı yerine kullanılması diye bir şey söz konusu değildi. Oval biçimli bir jetonun bir kavanoz yağ, konik bir jetonun az miktarda tahıl, daire biçiminde olanın ise büyük miktarda tahıl için kullanıldığı tahmin ediliyor, beş kavanoz yağ beş oval jetonla temsil ediliyordu. Schmandt-Besserat dördüncü

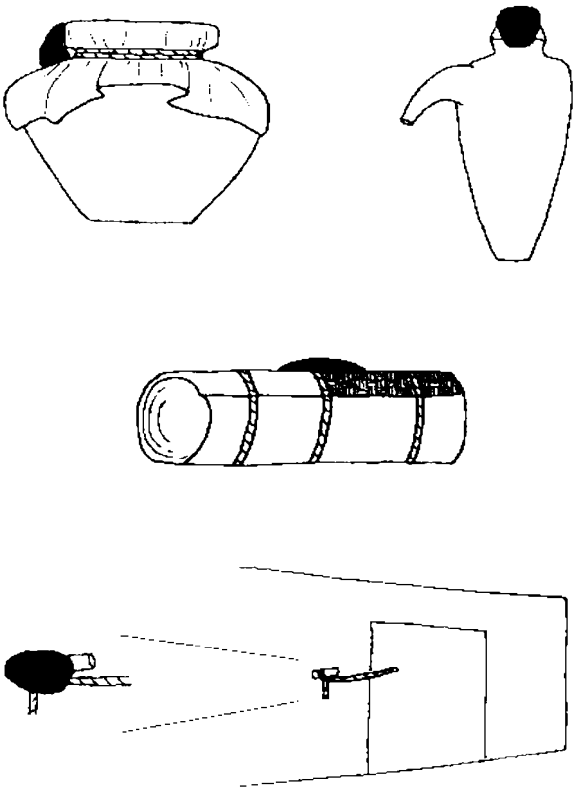
6.5 Uruk'tan sayısal tabletler (Schmandt-Besserat 1992: şekiller 77 ve 78)

binyılda giderek karmaşıklaşan kayıt tutma ihtiyacıyla beraber somutlaşan sayısal sistemlerin, daha çok mal çeşidinin temsil edilmesini sağlayacak daha karmaşık jetonların geliştirilmesine yol açtığını iddia etti (1992:6, 9–10, 162, 190).

Bullae

İçi boş kil toplar ya da bullae ilk kez dördüncü binyılın ortalarında kullanıma girdi. Genellikle 5-7 santimetre çapında olan bullae kil jetonları barındırıyordu. Dış yüzeylerinde çoğunlukla bir ya da daha fazla mühürden kaynaklanan baskı izleri ve bazen yüzeye jetonların basılmasıyla oluşan geometrik şekiller bulunuyordu (görsel 6.4). Belirli sayıda jetonun saklanması için kullanılan bullae deri ya da kumaş torba ya da keselerin yerini almış olabilir (Schmandt-Besserat 1992:97–98). Dayanıksız malzemeden üretilen kapların aksine, içindekilerin görülmesi için kırılması gereken kap ya da muhafazaların kullanılması bilgiyi yetkisiz gözlerden koruyordu (Nissen, Damerow ve Englund 1993:12). Bullae atık alanlarında ve ev olarak ya da diğer amaçlarla kullanılan yapıların içlerinden veya çevrelerinden bulunuyordu (Le Brun ve Vallat 1978:36; Schmandt-Besserat 1992:116). Bazı uzmanlar bullaenin dağıtım noktalarından teslim yerlerine kadar mallara eşlik eden konşimento işlevi gördüğü kanısındadır (Wright ve Johnson 1975:271; Amiet 1986:88; Dittmann 1986; aksi yönde bir görüş için bkz. Schmandt-Besserat 1992:167–68).

LeBrun ve Vallat'a göre (1978:30) bullae kullanımı iki aşamalı bir

6.6 Kil mühür baskılarının kullanım alanları (Matthews 1991:şekiller 1, 2 ve 7)

gelişim göstermiştir. İlk aşamada bullae ticari işlem gerçekleşirken belirli sayıda jetonun kil bir muhafaza içine konmasıyla hazırlanmıştır. İşleme konu olan mal sayısının daha sonra onaylanması gerektiğinde bulla kırılarak içindeki jeton miktarı ve tipi görülebiliyordu. Çok sayıda bullaenin sağlam olarak bulunması bu tür incelemelerin nadiren gerekli olduğunu gösteriyor (karş. Lieberman 1980:351–52). İkinci aşamada ise bullae aynı şekilde hazırlanıyor ancak içlerindeki jetonlara dair bilgi dış yüzeye basılıyordu, böylece içindekileri kontrol etmek için açılmalarına gerek kalmıyordu.

Sayısal tabletler

Kil bullaenin hemen ardından sayısal tabletler kullanıma girdi. Bunlar yüzeye basılmış jeton izlerine benzeyen sayısal işaretler ve genellikle mühür izleri taşıyan (en fazla 4-5 santimetre boyutunda) küçük tabletlerdi (Schmandt-Besserat 1992:129–39) (görsel 6.5). Le Brun ve Vallat (1978:30) baskılı tabletlerin bullae kullanımının ikinci aşamasının mantıksal bir devamı olduğu kanısındadır çünkü bu aşamada bullanın içeriği açılmadan bilinebildiği için içindeki jetonlara ve dolayısıyla oyuk şekle gerçekten ihtiyaç yoktu. Bunun yerine aynı bilgi düz, yekpare bir tabletin üzerine de kolaylıkla basılabilirdi.

Jetonlar, bullae ve sayısal tabletlerin hepsi malların miktarıyla ilgili bilgi taşıyorlardı. Bullae ve baskı yapılmış tabletlerin üzerindeki mühür baskıları ise bunlara önemli bir özellik daha ekliyordu: ticari işleme onay verenin kim olduğunun belirlenmesi.

Mühür ve mühür baskıları

Mühürler Obeyd döneminin çok daha öncesinden beri kullanımdaydı ve Mezopotamya tarihinin daha sonraki aşamalarında da önemli işlevler sunmayı sürdürdü. Damga mühürler silindir mühürlerin kul-

6.7 Geç Obeyd dönemi mühür ve mühür baskı motifleri (Amiet 1980:108, 113, 119, 123, 126, 129)

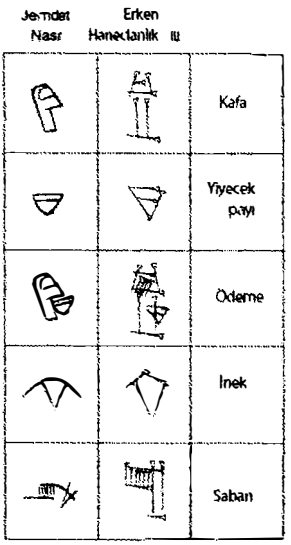
lanıma girdiği ve hızla damga mührün yerini aldığı dördüncü binyılın ortasına kadar kullanılan tek mühür çeşidiydi. Silindir mühürde desen kavisli yüzeye kazınıyor ve işlenebilir bir malzeme üzerinde yuvarlandığında kesintisiz bir desen ortaya çıkarıyordu. Mühürlere kazılan ve mühürlerin kullanımıyla diğer malzemeler üzerine geçirilen desenler sayesinde bu mühürleri kullanmaya yetkili kişi, ofis ya da kurum belirlenebiliyordu. Mühürler genellikle taş ya da deniz kabuklarından yapılıyorsa da nadiren başka malzemeler de kullanılmıştı.

Mühür baskıları genellikle mühürlerin ıslak kil üzerine basılması ya da malzeme üzerinde yuvarlanmasıyla elde ediliyordu. Mühür baskıları bullae ve tabletlerin üzerinde görülmelerinin yanı sıra (muhtemelen depolarda) kapı, kavanoz, çuval, kutu, hasır paket ve sepetleri mühürlemekte kullanılan kil parçalarında da bulunuyordu (görsel 6.6). Tablet ve bullae üzerinde bulunanların yanı sıra muhtemelen saklama malzemelerine yapıştırılan kil etiketler üzerindeki mühür baskılarına, mühürlenen nesne yalnızca bilgi içerdiği için bildiri baskıları deniyordu. Geri kalan mühür baskı tipleri ise, bunlar çeşitli malların saklandığı oda ya da depoları mühürlemekte kullanıldığı için ticari mal baskıları olarak adlandırılıyordu. Ticari mal baskıları kap, çuval, sepet ve balya gibi taşınabilen saklama malzemelerinde ve depo kapılarında kullanılanlar olmak üzere alt bölümlere ayrılabiliyordu. Bir parça ıslak kil üzerine mühür basan mühür sahibi mal ve/ya bilginin bir ekonomik ya da idari birimden diğerine hareketini içeren işleme onay verdiğini ya da buna tanıklık ettiğini ifade etmiş oluyordu (Wright ve Johnson 1975:271; Ferioli ve Fiandra 1983:456–60; Charvát 1988:57–58; Matthews 1989; Pittmann 1994a).

Geç Obeyd döneminde mühürlerin tipleri ve kullanım amaçları çoktan çeşitlenmişti (görsel 6.7). Daha önce gördüğümüz üzere (4. bölüm), Susa'daki basit ve karmaşık mühür ve mühür baskılarının oranları daha karmaşık mühür sahiplerinin mühür basılan kullanımını gerektiren işlemlerle basit mühür sahiplerine göre daha fazla meşgul olduğuna işaret etmektedir. Bu Susa'da Obeyd döneminin sonuna doğru farklı bürokratik ve idari sorumlulukların bulunduğunu göstermektedir. Mühür baskıları taşınabilen saklama malzemelerinden ve büyük ihtimalle etiket olarak kullanılan yekpare kil parçalardan geli-

yordu. Kapı mühürleri henüz tanımlanmamıştır ancak mühür baskısı örneklerinin çok az olması kesin sonuçlara varmayı imkansız hale getirmektedir (Amiet 1972; Wright ve Johnson 1975:273; Wright 1994[1983]:74–75).

Dördüncü binyılın sonunda mühürlerin üzerindeki farklı motiflerin sayısı muhtemelen ekonomi politiğin giderek daha fazla uzmanlaşması ve bürokratikleşmesinden dolayı büyük oranda arttı. Mühürler genel olarak tanımlanmış iki sınıfa ayrılabilir: Doğal, el yapımı olanlar ve delgi gibi mekanik aletlerle yapılmış şematik mühürler. Doğal mühürler genellikle daha büyüktü ve motifleri dikkate değer çeşitlilik ve farklılıklar gösteriyordu. Nissen (1977:19) motiflerdeki çeşitliliği farklı mühür sahiplerinin kullanımı için üretilmiş olmalarıyla açıkladı (farklı bir görüş için bkz. Pittmann 1994a). Şematik mühürler ise çoğu zaman mühürleri ayırt etmeyi zorlaştıran birbirini tekrar eden motiflere sahipti. Bu mühürler kullanan kişiden çok yetkili kurumun bi-

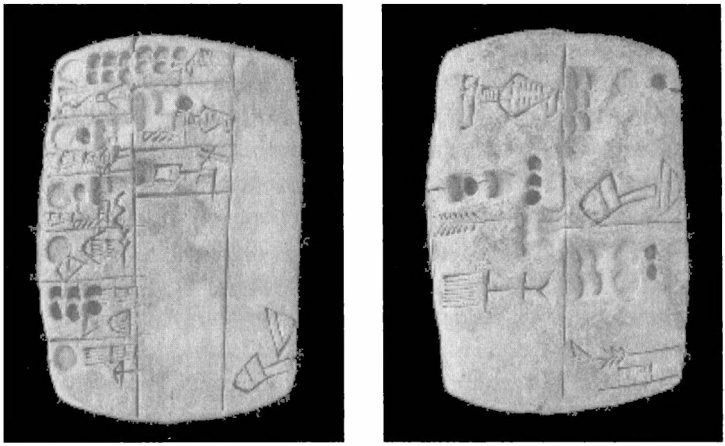
6.8 Proto-çivi yazısı ve çivi yazısı işaretleri arasındaki devamlılık (Nissen v.d. 1993:124, şekil 106)

linmesinin önemli olduğu durumlarda, kurumlar adına hareket eden "resmi kişiler" tarafından kullanılmış olabilir. Eldeki doğal ve şematik mühür ve mühür baskıları da farklı oranlara sahiptir. Bulunan mühür baskılarının çoğu doğal mühürlerle yapılmış baskılardır ama bu tür mühürlerden görece az bulunmuştur. Bunun aksine şematik olanlar esas olarak mühürlerin kendileri tarafından temsil edilirken çok az şematik mühür baskısı ortaya çıkarılmıştır (Nissen 1977:19–20; Matthews 1993:17–19). Geç Obeyd döneminde olduğu gibi kimi mühür sahiplerinin işlemlere onay verme ya da tanıklık etme görevleriyle diğerlerinden çok daha fazla meşgul oldukları görülüyor. Susa'da bildiri baskıları geç Uruk dönemine ait mühürlenmiş nesnelerin önemli bir bileşeniydi (Wright ve Johnson 1975:271; Charvát 1988:60). Bildiri baskılarının kullanımı İlk Hanedanlar döneminin başlarında ciddi biçimde azaldı, bu dönemde yazı bunların yerine geçmeye başlamış olabilir (Matthews 1989). Matthews (1989, 1993; Martin ve Matthews 1993) ise kapı mühürlerinin taşınabilir saklama malzemelerine göre öneminin arttığını iddia etti. Ne var ki tek bir topluluk içinde farklı ortamlarda bulunan mühür baskılarının karşılaştırılması, ilgili ekonomik birime bağlı olarak ciddi farklılıkların olduğunu gösteriyor.

Üçüncü binyıl boyunca mühürlerin ölenlerle birlikte gömülmesinin artmasından mühürlerin giderek belirli kişilerle bağlantılı hale geldiği anlaşılıyor (bkz. 8. bölüm). Belirli kişilerin adlarının yazılı olduğu mühürlerin oranı da bu dönemde artıyor (Collon 1987:105; Nissen 1988:150–51; Pollock 1991b:379; karş. Pittmann 1994b). Kavga eden insan ya da hayvanları tasvir eden mücadele sahneleri içeren mühürler erkeklerle, iki ya da daha fazla insanın beraber yiyip içtiği ziyafet motifleri içeren mühürler ise seçkin kadınlarla ilişkilendirilmiştir. Kadınlar da erkekler de mühür sahibi olmakla birlikte erkeklerin bunları çok daha fazla kullandığı görülmektedir; ziyafet motiflerinden çok mücadele motiflerine sahip mühür baskıları bulunmuştur (Rathje 1977; Pollock 1991b:380–81).

Proto-çivi yazısı

Mezopotamya'da- ve dünyanın diğer yerlerinde-ilk yazı girişimleri söylemin iletilmesi ya da belgelenmesi amacını taşımaktan çok

6.9 Çeşitli kişilere değişen miktarda arpa dağıtımını belgeleyen proto-çivi yazılı tablet (yaklaşık 11 X 7 cm) (Fotoğraf Margret Nissen'in izniyle kullanılmıştır.)

hafızaya yardım eden bir araçtı (Baines 1983; Boltz 1986). Bunların konuşulan dille son derece zayıf bir ilişkisi vardı (Powell 1981:421; Michalowski 1990:58–59). Yazı sistemleri dünyanın farklı yerlerinde-Çince esas olarak kehanette bulunmak (Boltz 1986), Orta Amerika sistemleri zamanın geçişi ve kraliyet soy kütüklerini kayıt altına almak (Marcus 1976), Mısır dili ise idare ve anıtların teşhiri (Baines 1983) için-farklı amaçlarla geliştirilmiş olsa da ilk aşamalarında hepsi anımsatıcı olma eğilimi taşırlar.

Mezopotamya'da en eski yazı örnekleri proto-çivi yazısı alfabesiyle yazılan ve dördüncü binyılın son yüzyıllarıyla üçüncü binyılın başlarına tarihlenen kadim tabletlerdir. Bu tabletlerde kullanılan alfabe daha sonraki dönemlere ait çivi yazısına çok benzemesinden dolayı proto-çivi yazısı olarak tanımlanmıştır (görsel 6.8). Proto-çivi yazılı tabletler yirminci yüzyılın ilk dönemlerinde gerçekleştirilen yasadışı kazılarda, hemen ardından da Uruk ve Cemdet Nasr dönemi sahalarda yapılan kontrollü kazılarda bulunmuştur (Englund ve Grégoire 1991:7). Uruk, Tel Ukayr, Cemdet Nasr ve Hafece'den yaklaşık 5000 proto-çivi yazılı tablet gün ışığına çıkarılmıştır (Nissen, Damerow ve Englund 1993:ix). Bunların önemli bir kısmı Uruk'taki Eanna bölgesinde, in-

şaat öncesinde alanın düzlenmesi için kullanılan moloz katmanları arasında bulunmuştur. Sonuç olarak, bunların özgün kullanım bağlamlarıyla ilgili çok az doğrudan bilgi bulunmaktadır. Atıklar arasında çok miktarda çömlekle kap ve kapılardan çıkan mühür baskılarının da bulunması bunların saklama alanlarından geldiğini ve muhtemelen Eanna bölgesinin büyük kamu yapılarıyla alakalı olduğunu akla getirmektedir (Nissen 1986).

Susa ve Tal-e Malyan gibi İran'daki çok sayıda sahada proto-çivi yazılı metinlerden çok az bir zaman sonra ancak farklı bir alfabeyle yazılmış tabletler bulunmuştur (Carter ve Stolper 1984:115; Michalowski 1990:54–55). Bu proto-Elamca olarak bilinen tabletlerde proto-çivi yazılı metinlerdekilere benzer sayısal sistemler kullanılmıştır, kimi sayısal olmayan işaretler de birbirine benzemektedir ancak geri kalanı son derece farklıdır (Damerow ve Englund 1989:1–7).

Proto-çivi yazısı kavramsal bir alfabedir; işaretlerin her biri bir fikri temsil eder. Bir nesne ya da fikri az ya da çok doğaya uygun şekilde betimleyen işaretlerin çoğunun esin kaynağı grafiksel gibi görünmektedir. Ancak diğer bazı işaretlerle temsil ettikleri nesne arasında hiçbir açık benzerlik bulunmamaktadır (Nissen, Damerow ve Englund 1993:116); proto-çivi yazısının tamamen grafiksel bir aşamanın sonucunda geliştiğini düşünmek için hiçbir gerekçe yoktur (Cooper, Michalowski 1990:58'den atıf). Fikirler diğerlerini oluşturmak için birleştirilebilir ya da ilişkilendirilebilir. Örneğin "kafa" ve "tayın kabı" için kullanılan işaretler bir araya geldiğinde "tayın harcaması" anlamına gelir (Nissen, Damerow ve Englund 1993:15). Bu tür bir sistem çok sayıda-yaklaşık 1200-farklı işaret barındırmasının yanı sıra altta yatan dillerle ilgili hiçbir ipucu da sunmaz. En eski metinler belirli bir dilin belirlenmesini sağlayacak sözdizimsel unsurlardan yoksundur ve hangi dilin-Sümerce- kullanıldığının tespit edilebildiği ilk örnekler İlk Hanedanlar döneminin başına aittir (Nissen 1986:329;Walker 1987:11–12).

Uruk ve Cemder-Nasr dönemlerinden kadim metinler iki gelişim aşamasına ayrılabilir. İlk aşamada ıslak bir kil tablete kör bir ince çubukla işaretler çizilerek nesnelerin görece doğaya uygun kopyaları oluşturulurdu. Bu ilk aşamaya ait tabletlerin çoğu çok az işaret barın-

dırır. İkinci aşamada ise işaretler çizilmez, daha sonraki çivi yazısının özelliği olan kama biçimli işaretleri ortaya çıkaran keskin bir çubukla bastırılarak yapılırdı (görsel 6.9). İkinci aşamada işaretler daha net bir biçim kazandı ve tabletler daha fazla işaret ve dolayısıyla daha fazla bilgi içerir hale geldi (Green 1981; Nissen 1986).

Proto-çivi yazılı metinlerin çoğunun (bilinen tabletlerin yaklaşık yüzde 85'i) içeriği ekonomik, geri kalan ise sözlüksel olarak sınıflandırılabilir. Sözlüksel metinler meslek, balık, kuş, domuz, metal, kent ve benzeri şeylerin listelerini içerir. Bazı durumlarda listelenen kalemler arasındaki bağlantılar açıkken, örneğin kap ve dokumaları içeren bir listede olduğu gibi bazılarındaki ilişkiler anlaşılır olmaktan uzaktır. Bu listelerin çoğu beş yüz yıldan uzun süredir kelime kelime kopyalama pratiğine kanıt oluşturan İlk Hanedanlar dönemine ait örneklerden de bilinmektedir. Bu gelenek kısmen yazıcılık öğrenenlerin alıştırma olarak listeleri kullanmasından kaynaklanmış olabilir (Nissen 1981; 1986; Nissen, Damerow ve Englund 1993:22–24,105–6; Englund ve Nissen 1993).

Ekonomik olarak sınıflandırılan metinler harcamalar, alındı belgeleri ve hayvan, hammadde, dokuma, metal ve diğer malların depolanmasıyla ilgilidir. Bazı örneklerde sözü geçen kalemlerin miktarı son derece fazladır. Kadim metinlerde kullanılan sayısal sistemlerle ilgili kapsamlı araştırmalar aynı anda (jetonlar gibi) her biri belirli mal tiplerine ya da bağlamlarına özgü birden fazla sayısal sistemin kullanıldığını göstermiştir. Bazı sayısal sistemler altmışlık (kullandığımız onluk sistem yerine altmış sayısını temel alan sistem), bazıları iki-altmışlık iken kimileri de başka kurallara dayalıydı (Nissen, Damerow ve Englund 1993:25–29).

Özetle, Mezopotamya'da çok erken dönemlerden bu yana farklı ama birbirleriyle bağlantılı çok sayıda kayıt teknolojisi bulunuyordu. Dördüncü binyılın ikinci yarısı boyunca ekonominin hızla genişlemesi ve toplumsal ve siyasi farklılaşmanın artışına koşut olarak silindir mühürler, kil bullae ve sayısal tabletleri içeren yeni muhasebe ve kayıt tutma biçimleri hızla çoğaldı. Daha fazla insan mühür ve mühür baskılarını kullanma ya da taşıma yetkisine sahip olurken bunlar giderek farklılaşan kullanım örüntüleri ve dağılımları göstermeye başladı.

Dördüncü binyılın son yüzyıllarında yeni bir araç daha, yazı ortaya çıktı ve o ana dek geliştirilen en esnek kayıt tutma teknolojisi olduğunu kanıtlayarak hızla daha önce kullanılan birçok sistemin yerini aldı.

Yazının kökenleri

Artık daha önce sorduğumuz soruya dönebiliriz: yazı nasıl ortaya çıktı? Önceki açıklamalar yazının geç dördüncü binyılda ex nihilo , hızla ortaya çıkan bir buluş olduğundan yanaydı. Daha yakın tarihli görüşler ise daha önceki kayıt tutma teknolojilerinden kademeli bir gelişimle ortaya çıktığı savındalar. Bu teknolojilerin zamansal dizilimleri; karmaşıklıklarının, bilgi taşıma kapasitelerinin ve her birinin kötüye kullanılması ihtimalinin gözle görülür artışı; kimi karmaşık jetonların en eski tabletlerde bulunan işaretlerle benzerliği; son olarak da yer değiştirme kanıtı, yani yazının ortaya çıkışının jeton (farklı bir görüş için bkz. Zimansky 1993), bullae (daha sonra tekrar ortaya çıkacaktır) ve sayısal tabletlerin yürürlükten kalkmasıyla bağlantılı olması bu savı desteklemektedir.

Bu modelin birçok yönü sorgulanmıştır (bkz. Lieberman 1980; Michalowski 1990; Englund 1993; Zimansky 1993). Her ne kadar jetonlar --- bullae --- sayısal tabletler --- proto-çivi yazılı tabletler şeklindeki zamansal dizilim desteklenebilirse de arkeolojik veriler hiçbir yerde bu tür doğrudan bir gelişmeye, örneğin sayısal tabletlerden kavramsal işaretler taşıyan tabletlere geçişe dair kanıt sunmamaktadır. Stratigrafik dizilimde sayısal ve Proto-Elamca tabletlerin bulunduğu Susa'da bunların bulundukları tabakalar arasında ciddi kültürel kesintiler vardır. Sayısal tabletler güney Mezopotamya'nın geç Uruk dönemine ait maddi kültür biçimlerine çok yakın bir maddi kültürle ilişki içinde ortaya çıkarken, Proto-Elamca tabletler daha doğudaki Zagros Dağları kökenlerini ele veren malzemeyle birlikte bulunmuştur.

Michalowski (1990:54–58) proto-çivi yazısının, daha önceki teknolojilerle bağlantısız olmasa da bir anda sahneye çıkan, keşfedilmiş bir teknoloji olduğunu iddia etmektedir (ayrıca bkz. Nissen, Damerow ve Englund 1993:19). Michalowski çizgisel bir gelişme dizisi yerine jeton, bullae, mühür, sayısal ve Proto-Elamca proto-çivi yazılı tabletlerin kimi zaman örtüşen kimi zaman farklılaşan biçimlerde kul-

lanılan, birbirine paralel iletişim sistemleri oluşturduğu bir durumun geçerli olduğunu öne sürer.

Şu anda yazının kökeniyle ilgili bu tartışmalar tamamen sonuçlanmış değildir. Hepsi iletişim ve kayıt işlevlerine sahip jeton, bullae, sayısal tablet ve proto-çivi yazılı/Proto-Elamca tabletleri birbirlerine bağlayan anlamlı bir zamansal dizilim bulunmaktadır. Dördüncü binyıl boyunca bu teknolojilerin hepsinde hızlı bir yenileşme ve dönüşüm göze çarpmaktadır. Nissen (1986) yazının hızla büyüyen bilgi miktarının ve giderek karmaşıklaşan ve genişleyen ekonominin idaresi ihtiyacına yanıt olarak icat edildiğini öne sürmüştür. Yazı bilgiyi korumanın ilk ya da tek biçimi değildi, ancak açık ara en esnek olanıydı. Yazı yalnızca işlemlerden sorumlu insan(lar)la ilgili bilgilerin ve nicel verilerin kayıt edilmesini sağlamakla kalmıyor, bu işlemlerin tipini, yerini ve zamanını da kayıt altına alıyordu (Nissen, Damerow ve Englund 1993:116). Yazı bürokratik gelişmenin ilk döneminin zirvesini oluşturuyordu.

Yazının gelişiminin ileri safhaları

Üçüncü binyılın ortasında yazının biçim ve kullanım alanlarında çok önemli değişiklikler meydana geldi. Bu değişiklikler arasında işaret biçimlerinin değişmesi, daha hece temelli bir sisteme geçilmesi ve yazının ele aldığı konuların yazınsal kompozisyonları içerecek şekilde genişlemesi bulunuyordu.

Yazının kullanılmaya başlanmasından itibaren ilk bin yıl içinde çivi yazısı işaretlerinin sayısı yaklaşık olarak yarıya düştü. Bu azalma, işaretlerin giderek fonetik birimler ya da hece olarak kullanılmaya başlamasıyla ilgiliydi, ancak kavramları belirten işaretler tamamen kaybolmamıştı. Kavramsal işaretlerin çoğunun hece işaretlerine dönüşmesi bu kavramsal işaretlerin fonetik değerlerinin sesteşleri temsil etmek üzere kullanılmasıyla sağlanmıştı. Örneğin İngilizce "loaf" sözcüğü hem ekmek anlamına gelen bir ismi hem de aylaklık etmek anlamına gelen bir fiili temsil eder. Hece kullanımı kavramsal işaretlere dayalı bir sistemden çok daha esnekti; yeni kelimeler yeni işaretlerin yaratılmasını gerektirmiyor, var olan işaretlerin bileşimlerinin kullanılmasıyla yazılabiliyor ve bunun yanı sıra dilbilgisel unsurlar

da ifade edilebiliyordu. Hecesel yazıya geçiş ve dilbilgisel unsurların kullanılmaya başlanması işaretlerin tabletin her alt bölümünde uygun görülen herhangi bir düzende yazıldığı daha önceki pratiğin aksine, okundukları düzende yazılmasını gerektirdi (Nissen, Damerow ve Englund 1993:117, 123). Yine de üçüncü binyılın ortalarındaki edebi metinlerde dahi son derece az dilbilgisel ayrıntı kullanılıyordu. Bu metinler tamamıyla açık bir biçimde yazılmaktansa çok büyük ihtimalle yalnızca içerikle ilgili kapsamlı bilgi sahibi olanların anlayabileceği ve eksik parçaları aklındakilerle tamamlayabileceği metinlerdi (Larsen 1988:186–87).

Metinlere dilbilgisel unsurların dahil edilmesi ve hecesel yazının kullanılması uzmanların metinlerin hangi dil(ler)de yazıldığını belirleyebilmesine imkan sağladı. İlk Hanedanlar dönemi boyunca Sümerce tercih edilen yazı diliyken Akad döneminde Sümercenin yerini bir anda Akadca aldı. Bu geçişe dair ilk yorumlar değişikliğin (nüfusun ayrı bir parçası olduğu düşünülen) Akadca konuşanların Sümerce konuşanlara üstün geldiği etnik ya da ırksal çatışmalar neticesinde ortaya çıktığını savundu (Becker 1985). Elli yıldan uzun süre önce Jacobsen (1939) antik Mezopotamya'da ırksal ya da etnik çatışmanın varlığına dair ya çok az kanıt bulunduğunu ya da hiç kanıt olmadığını öne sürdü. Dilsel değişimler aslen ideolojik saiklerle meydana gelmişti (Michalowski 1987:60; Liverani 1993:2).

Araştırmacılar dilsel değişimleri etnik grupların hareketlerine ya da onlar arasındaki çatışmalara bağlama çabalarına şüpheyle yaklaşmakla kalmadılar, yazılı dil ve konuşulan dil arasındaki varsayılan ilişkiyi de sorguladılar. Sınırlı okuryazarlık oranına sahip diğer toplumlarda olduğu gibi, antik Mezopotamya'da da yazılı dillerle yerel diller arasında çok az ilişki bulunuyordu. Bu tür toplumlarda yabancı, büyük oranda biçim kazanmış, hatta ölü dillerin yazıda kullanılması son derece yaygındır. Gerçekten de Sümerce çok büyük ihtimalle yazılı iletişim aracı olarak kullanımdan kalkmasından çok daha önce konuşma dili olmaktan çıkmıştı (Michalowski 1987:60, 1990:60; karş. Baines 1983:581).

Yazı üçüncü binyılın ortasında ekonomik işlemler ve hesapların kayıt altına alınmasının yanı sıra çok daha geniş bir kullanım alanına

sahip oldu. Ekonomiyle ilgili metinler yine büyük bir yer teşkil etmekle birlikte, Ebu Salabih, Şuruppak ve Lagaş'tan çıkarılan İlk Hanedanlar dönemine ait külliyatta tanrılarla ilgili mitler, tapınaklar için ilahiler, büyü amaçlı sözler, deyimler, ithaflar ve başka kraliyet yazıtları bulunuyordu (Biggs 1981; Postgate 1992:66–68). Akad dönemine ait kraliyet yazıtları arasında askeri zaferler, tapınakların yapımı ya da yeniden inşası, tapınaklara statü ithafı, kanalların inşası gibi kralların yaptığı iddia edilen işlerin anısına yazılan metinlerin yanı sıra ilahiler, deyimler ve büyü amaçlı sözler bulunmaktadır (Cooper 1990:48; Foster 1996:52–53).

Bu giderek artan yazılı belgeleri kimler üretiyordu? Okuyucu ya da dinleyici kitlesi kimdi? Amaçları neydi ve bürokrasiyle nasıl bir ilişkileri vardı?

Mezopotamya toplumunun çok az bir kısmının okuryazar olduğuna daha önce değinmiştik. Okuma ve yazma neredeyse sadece bu işin eğitimini almış profesyonel bir grup erkekten ibaret olan yazıcılarla sınırlıydı. Nadir görülen istisnalar olmakla birlikte krallar da okuma ve yazma bilmezdi. Okuma yazmanın bu kadar sınırlı olması yeni bir dilin ve çok sayıda işaretin öğrenilmesi gereksiniminden kaynaklanıyordu. Yazılı belgelerde kullanılan diller, ölü diller olmadıkları durumda yerel dillerle ilişkileri ortaya konamayacak kadar eskitilmiş biçimlere sahipti (Michalowski 1990:61). Yazıcılar bir bakıma katiplerdi ancak nüfusun geri kalanına yabancı olan gizli bir teknik ve yazınsal dil üzerine bilgileri kuşkusuz onlara belirli bir itibar sağlıyordu (Green 1981:348; Michalowski 1987:63).

Antik Mezopotamya'da okuryazarlık oranının sınırlı olmasına rağmen yazılı belge kullanımı yoğundu ve giderek artıyordu. Şuruppak'ta çıkarılan tabletler boyut ve kapsamları farklı çok sayıda arşive aitti; bunlardan bazıları tapınak ya da saray olduklarına dair hiçbir işaret taşımayan yapılarda bulunmuştu (Martin 1975; 1988:126–28). Evlerde tablet kullanımıyla ilgili benzer bir örüntü İlk Hanedanlar döneminde Ebu Salabih'te (Postgate 1988) ve Akad döneminde Asmar'da da görülmüştü (Delougaz, Hall ve Lloyd 1967:210–39). Büyük kamu yapılarıyla sınırlı olan kadim metinlerin aksine üçüncü binyılın ortasında yazılı belgeler son derece yaygındı. Kuşkusuz yazılı malzemele-

rin varlığı orada yaşayanların hepsinin ya da herhangi birinin bunları okuyabildiği anlamına gelmiyordu (Michalowski 1990:65).

Yazının gücü

Diğer iletişim biçimleri gibi yazı da güç kaynağı olabilir. Antik Mısır'da yazıcılar yüksek mevkilere sahipti; krallar ise okuma yazma biliyordu (Baines 1983:579–80). Han hanedanı döneminde Çin'de hem entelektüel hem yazman olan edebiyatçılar bilgiyi sistemleştirerek ve kısmen kraliyet iktidarının meşru kılınmasına (ya da meşruiyetinin yıkılmasına) dayanak sağlayan kozmolojik bir düzen yaratarak kayda değer güç sahibi olabiliyorlardı (Hsu 1988:179, 187). Üçüncü binyılda Mezopotamya'da da benzer bir durum yaşanmış olabilir. Uzlaşımsal bir düzene göre listelenmiş sözcükleri içeren sözlüksel metinler, dilin yanı sıra maddi dünyayı sınıflandırmak için bir standart oluşturarak siyaseten bölünmüş bir ülke içinde bilişsel bir birlik yaratılmasına katkıda bulunmuş olabilir (Cooper 1993:13). Deyimleri, tapınaklarda okunan ilahileri, anlatılan hikayeleri listeleyen metinler, kısmen yazıcıların kendileri tarafından şekillendirilmiş belirli bir dünya görüşünün muhafaza edilmesine katkıda bulunan edebi kompozisyonlara örnek oluşturur. Özellikle şaşırtıcı ve alışılmadık bir örnek, Kral Sargon ve Ur'daki ay tanrısı Nanna'nın yüksek rahibesi Enheduanna'nın dinsel ve şiirsel kompozisyonlarıdır. Bu kompozisyonlar arasında kendisinin toplayıp biçimlendirdiğini iddia ettiği tapınak ilahileri de bulunuyordu (Westenholz 1989:549).

Bilginin sistemleştirilmesi yine de yazıcılık mesleğindekilere mutlak güç bahşetmemişti. Toplumun okuryazar üyelerine diğerlerinden esirgenen bir iktidar kaynağı sağlayan eğitim ve talimler aynı zamanda hakim devlet ideolojisini kafalarına derinlemesine yerleştirmişti (Hsu 1988). Michalowski (1987:63) III. Ur döneminde yazıcılık okullarının yazman bürokrasisinin çiçeği burnunda üyelerini belirli bir dünya görüşüne göre eğiterek nasıl "zihinleri ideolojik olarak biçimlendiren" bir rol oynadığını belgeledi. Bu biçimlendirmenin bir kısmı var olan sosyopolitik düzeni ve özellikle mevcut kralı yücelten kraliyet ilahileri, efsaneler ve destanlar gibi geleneksel metinlerin çoğaltılması yoluyla gerçekleşiyordu. Bir diğer deyişle, metinlerin kendileri oluşturulduk-

ları anda kullanıcılara belirli bir bakış açısı dayatıyordu. Şuruppak'taki konut alanlarında bulunan arşiv belgelerinin çoğunun sözlüksel metinler olması bu bakımdan büyük öneme sahiptir. Martin (1975) bunun yazıcılık eğitiminin tek bir merkezi kurumdan ziyade çeşitli konut alanlarında gerçekleştiğinin kanıtı olduğunu savunur. Ancak bu çıkarım büyük oranda, bu yapıların "bağımsız" hanehalkları tarafından kullanılıp kullanılmadığına ya da buralarda yaşayanların hepsinin veya bazılarının bir okiosla ilişkili olup olmadığına bağlıdır.

Metinlerin çoğunun geleneksel biçimleri bir tür merkezi eğitimin ve tek biçimliliğin göstergesidir. Ayrıca yazılı belgelerde kullanılan dilin Sargon hanedanlığı döneminde Sümerceden Akadcaya ve daha sonraki III. Ur Hanedanlığı döneminde tekrar tümüyle Sümerceye dönmesi de aynı duruma işaret etmektedir. Sargon hanedanlığı örneğinde olduğu gibi yeni bir hanedanın yönetim dilini değiştirerek geçmişle arasına net bir çizgi çizmesi iktidarı meşrulaştırma yöntemlerinden biriydi. (bkz. Michalowski 1994: 59)

Bürokrasi üzerine çalışan uzmanlar bürokratik bir sistemin kendi devamlılığını sağlama eğilimi olduğuna işaret ederler (Weber 1978[1922]; Morony 1987:8). Yazmanlar-metinleri okuyup yazma, verdiği mesajları değiştirme ve bu gizemli ve güçlü medyaya erişimi kontrol etme imkanına sahip tek grup olarak-sistemi tehdit etme gücüne sahip olmalarına rağmen, velinimetleri gibi kurulu düzenin devamından kuşkusuz yarar sağlamışlardır (ya da sağladıklarına inanmışlardır). Erk sahiplerinin okuma yazma becerisini sınırlı tutmalarının kendilerine neden fayda sağladığını anlamak zor değildir. Toplumsal ve siyasi düzenin çeşitli yönlerini altüst edecek veya sorgulayacak kişi sayısı ne kadar az olursa o kadar iyidir. Okuma yazmanın ve daha genel olarak eğitiminin sınırlandırılması bugün dahi çoğu muhafazakar parti ve hükümetin hedefleri arasındadır. Okuma yazma eğitimi almış, giderek karmaşıklaşan hesap sistemlerini sürdürecek ve velinimetleri anısına övgü dolu yazıtlar oluşturacak yeterli sayıda bürokrata sahip olmak da elbette erk sahiplerinin çıkarınaydı. Okuma yazmanın sınırlı olduğu bir ortamda (ekonomik olmayan) yazılı eserlerin tamamen ideolojik ve propaganda amaçlı olması şaşırtıcı değildir. Aynı şekilde, antik Mezopotamya'dan kalan yazılı kaynaklarda güçlü hanelere

yaptıkları ekonomik katkı dışında "sıradan insan"a dair pek bir şey bulunmamaktadır.

Okuryazar toplumlarda ya da bir toplumun okuryazar kesimlerinde yazının kavrayışa önemli etkisi vardır. Walter Ong (1988[1982]) okuryazarlığın insan kavrayışını temelden dönüştürdüğünü öne sürer (aksi bir görüş için bkz. Bloch 1989). Böylece yazı, ister Mezopotamya'daki jeton ve mühürler, ister Çin'deki kehanet kemikleri ya da And Dağlarındaki (anımsama araçları olarak kullanılan düğüm atılmış ipler olan) hesap düğümleri olsun, öncüllerinden dikkate değer biçimde farklıdır; bunların hiçbiri Ong'un okuryazarlığa atfettiği düşünme yöntemlerini temelden değiştirecek bir etkiye sahip değildi.

Ong'un okuryazarlıkla ilgili görüşü antik Mezopotamya'da yazının önemine dair anlayışımızla ilgili dikkat çekici bir soruyu akla getiriyor. Nüfusun büyük çoğunluğunun okuyup yazamadığından emin olabilirsek de bir toplumsal grubu-yazmanları-neye dayanarak okuryazar olarak görüyoruz? Ong (1988[1982]:24–34) sözlü iletişimin hakim olduğu toplumlarda anımsatıcı ya da kalıp ifadelerin bilginin hatırlanması için elzem olduğunu öne sürer. Anımsama araçlarının kullanımı yazının ortaya çıkışıyla kaybolmaz; sözlü terkiplerin tekrarlamalı özellikleri büyük oranda ancak okuryazarlığın grup bünyesinde iyice kök salmasıyla ortadan kalkar. Mezopotamya'daki erken dönem edebi kompozisyonlar sözlü terkiplerdeki köklerini ortaya koyacak şekilde, açıkça tekrar ve kalıp ifadelerin kullanımını içerir (Jacobsen 1976:49–50):

En acı çığlık-kocası yüzünden,
İnanna'ya, kocası yüzünden
Eanna kraliçesine, kocası yüzünden,
Uruk kraliçesine, kocası yüzünden,
Zabalam kraliçesine, kocası yüzünden.

Listelerse farklı bir tablo ortaya koyar. Nissen ve arkadaşları en eski dönemlere ait tabletlerde bazı listelerin bulunmasının, yazının ortaya çıkışından önce de özel bir bilgi örgütlenmesinin varlığının göstergesi olduğunu öne sürerler (Nissen, Damerow ve Englund 1993:19). Kimi uzmanlar ise ezberlenmeleri neredeyse imkansız olduğu için sözlü iletişimi kullanan toplumlarda bu tür listelerin kullanılmış olma-

sının imkansız olduğu görüşünü savunur (Goody 1977:86–87; Ong 1988[1982]:99). Sözlüksel listelerin ve bunların gerektirdiği bilgi örgütlenmesinin yazının bulunduğu zamanda uydurulmuş olması pek muhtemel değildir; tek biçimlilik ve sistemlilik daha akışkan ve değişken bir temel üzerine dayatılmış üst katmanlar olmalıdır.

Nihayet izleyici kitlesi sorununa geldik. Çok az kişinin okuma yazma bildiği bir toplumda bu belgeler kimler için yazılmış olabilir? Bariz yanıtlardan biri diğer yazmanlar olabilir. Kuşkusuz ekonomik meselelerle ilgili sonu gelmez belgeler yazmanlar tarafından yazıldı, okundu ve büyük ihtimalle okuma yazması olmayan yöneticilere özet halinde sunuldu. Yontu gibi başka bağlamlarda yazı kullanımı muhtemelen farklı bir amaca hizmet etti. Bu tür yazıtların izleyicileri büyük ihtimalle bunları okuyamıyordu ancak bu durum yazıtların gücünü azaltmıyordu; hatta esrarengiz görünen bir şifrenin varlığı tam aksi yönde etkide bulunmuş olmalıdır (Goody 1968). Daha dramatik bir örnekse İlk Hanedanlar döneminde temellere bırakılan, gömülmeden önce ancak kısa bir süre görülen ve bina yıkılana dek tekrar ortaya çıkmayan yazılı malzemelerdir.

Tartışma

Yazı çalışmalarının tarihi boyunca yazının bulunuşunun yarattığı değişikliklerin kapsamıyla ilgili çeşitli iddialar öne sürüldü. V. Gordon Childe (1950) yazının kentliliğin tanımlayıcı özelliği olduğunu öne sürdü. Kimileri yazıyı devlet ve uygarlıkların ortaya çıkışının ya da çoğalmasının temel koşulu saydı. Yazı hem bir baskı aracı hem de özgürleşme etmeni olarak görüldü (Larsen 1988:173–78).

Dünyanın birçok bölgesi gibi antik Mezopotamya için de yazının ana toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimlerin esas hızlandırıcısı olmadığı giderek daha açık bir hale gelmiş durumda. Aksine Mezopotamya bağlamında yazının icadı daha esnek bir hesap ve kayıt tutma sistemini zorunlu kılan başka değişikliklere verilen bir yanıttı. Gördüğümüz üzere, uzmanlar yazının icadının jetonlarla ne kadar doğrudan ilişkili olduğunu tartışadursun, yazının büyüyen bir bürokrasi bağlamında ortaya çıktığına kuşku yoktur.

Sözlü iletişimin (ya da okuma yazma bilmeyenlerin) hakim olduğu

toplumlarda okuma ve yazma sanatını icra edenler bir anlamda zanaatkarlar (Ong 1988[1982]:94) ya da memurlardı (Green 1981:347–48), ancak aynı zamanda nüfuzlu konumlara sahiplerdi. Ekonomik, ayinsel, siyasal ya da kozmolojik bilgiyi şekillendirme imkanına sahip yazmanlar seçkin kesimler-ya da bu sınıfa girmek isteyenler-için güçlü potansiyel yardımcılar olarak görülüyor, ama aynı zamanda sonu gelmez bir tehdit kaynağı olmayı sürdürüyorlardı.

7. İdeoloji ve Güç İmgeleri

Yazıyla ilgili tartışmamız bizi ideoloji, yani sosyopolitik sistemlerin ve bunların bünyesindeki kimi grupların dünyanın işleyişine dair kendilerine özgü görüşler yaratarak nasıl meşruiyet kazandıkları meselesiyle karşı karşıya bıraktı. Din ideolojinin yaratılıp yayıldığı yollardan biri olmakla birlikte hiçbir şekilde tek başına değildir; diğerleri arasında anıtsal mimari ve resimsel imgeler sayılabilir. Tartışmaya ideolojiyle ne kastedildiğini inceleyerek başlayalım.

İdeoloji

"İdeoloji" terimi çok çeşitli biçimlerde kullanılır. Burada terimi belirli toplumsal gruplara özgü çıkar ve değerlerin, bunlar bütün topluma aitmiş gibi resmedilişine atıfta bulunan Marksist bağlamında kullanıyorum (Marx ve Engels 1939:39–41). Tahakküm gibi ideoloji de güç ilişkilerinden soyutlanamaz, ancak baskıya dayalı tahakkümün aksine ideoloji rıza üzerinden çalışır. Genellikle ideolojinin altta yatan amaçlarına değil, "doğal" ya da "sağduyulu" gelmeye başlayan bir dünya görüşü üreten yüzeysel yönlerine rıza verilir (Hall 1986:14–20). İdeoloji genellikle erk sahibi grupların hakim konumlarını sürdürme yolu olarak düşünülür, ancak aynı zamanda sınıf, yaş, toplumsal cinsiyet ya da etnisite gibi temeller üzerinden şekillenmiş bu oluşumların grup içi kimlik ve dayanışmalarını teşvik etme hizmeti de görür (Brumfiel 1996:49). Gerçekten de, İtalyan filozof Antonio Gramsci'nin öne sürdüğü gibi toplumsal gruplar kendiliklerinden birleşik birimler oluşturmazlar, birliğin devamlı üretilmesi gerekir (Hall 1986:14).

İdeolojik inanç, bilgi ve değerler sistemlerini belirli bir grup çıkarın meşrulaştırılmasına hizmet edecek şekilde yapılandırır (bkz. Pauketat ve Emerson 1991:920); bunu da çok çeşitli yollarla yapar.

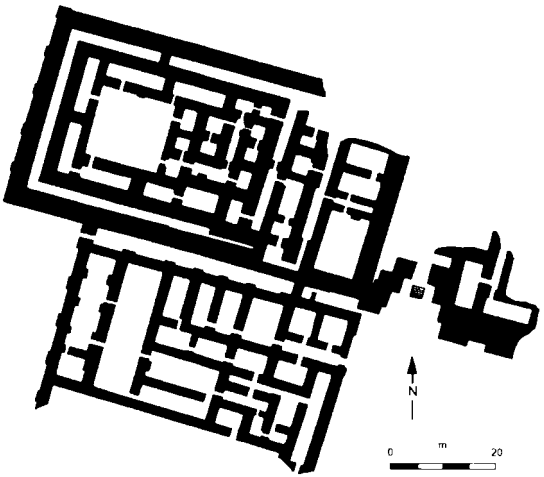
İdeoloji maskeleyerek, doğallaştırarak ya da belirli bir dünya görüşünü göze sokarak çalışır. Yalnızca soyut fikir ve değerler biçiminde değil, belirli toplumsal ilişkilerin somutlaştırılmasına yardımcı olan yapıt, yazı ve anıtlar gibi maddi ürünlerle de insanlara sunulur. Maddi dışavurumlar üretildikten uzun süre sonra dahi ideolojik mesajlarını yaymayı sürdürdükleri için özellikle etkilidir.

Bir toplumun tek bir ideolojiyle tanımlandığı görüşü yaygınsa da, çağdaş eleştirmenler tek bir birleşik, hakim ideolojinin nadiren görüldüğü iddiasındadır (Abercrombie, Hill ve Turner 1980; McGuire 1992:141). Seçkin grupların kısa süreler için hakim hale gelen ideolojileri seçkin sınıf üyelerinin birleşme ve bütünleşmesini teşvik görevi de görür. Tabi gruplar kendi amaçları için bu ideolojilerin belirli kısımlarını yeniden yorumlayabilir ya da kendilerine ait yeni ideolojik iddialarda bulunabilirler (Hall 1986:22; Brumfiel 1996:49).

Bir toplumda hakim bir ideolojinin bütün ideolojik üretimi nadiren tamamen kontrol ettiği düşüncesini kabul etmek gerekse de hakim ideolojinin ana unsurlarının tayin edici gücü olduğu kuşku götürmez. İnsanlar hakim gruplara ait olmadıkları ve ideolojinin kabulü "nesnel" bir düzeyde kendi çıkarlarına ters olduğu halde (hakim) ideolojinin

7.1 Ur'daki zigurat (Hirmer Fotoarchiv'in izniyle kullanılmıştır.)

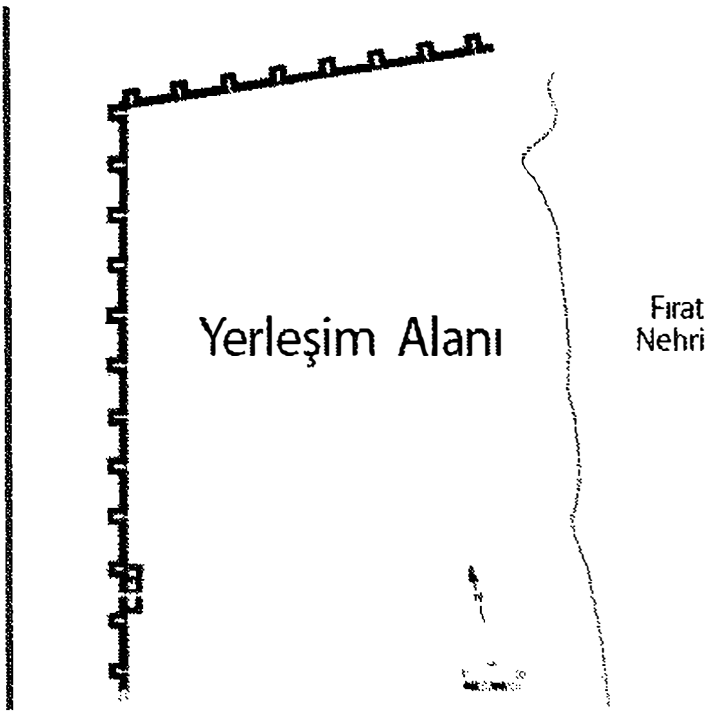
7.2 Kiş'teki saray (Mackay 1929'dan alınmıştır.)

en azından temel ilkelerini kabul ederler. Öte yandan, hakim ideoloji kavramı baskın grubun diğer grupları tabi kılmak için bilinçli olarak yaptığı bir şey değil, bütün grupların önemli ölçüde içselleştirdiği bir, dünyayı ve herkesin bu dünyadaki konumunu kavramsallaştırma yöntemidir.

Anıtlar

İlk uygarlıkların çoğunun en etkileyici kalıntıları arasında anıtlar bulunur. Bunlar arasında en iyi bilineni büyük ihtimalle Mısır piramitleridir, ama antik Asur'un devasa taş yontuları ve güney Mezopotamya'daki büyük kerpiç yapılar da piramitlerle yarışır. Gılgamış destanının (Kovacs 1989:3) açılış bölümünde anlatıldığı gibi:

O (Gılgamış) tüm çektiklerini bir dikilitaşa yazdı ve Uruk surlarını; kutsal sığınağın, aziz Eanna Tapınağı'nın duvarlarını ördü. Bakır(?) gibi parlayan duvarlara bak, iç kısımlarını gözden geçir, onun gibisini hiç kimse yapamaz! Köşe taşını kavra – kadim zamanlardan kalmadır o! Eanna Tapınağı'na, İştar'ın evine yaklaş; sonradan gelen hiç kimse, krallar dahi onun eşini yapamadı! Uruk surlarına çık ve gezin, temeli incele, duvar işçiliğini gözden geçir iyice.

7.3 Habuba Kabira kent surları (Strommenger 1980'den alınmıştır.)

"Anıt" ya da "anıtsal" kavramını mimari kalıntılar için kullandığımızda genellikle iki temel anlam akla gelir. Anıtsallığın en bariz yönü ebattır; anıtlar belli bir oyluma ve genellikle her türlü pratik ya da işlevsel gereksinimi aşan ayrıntılara sahiptir (Trigger 1990:118). Bundan başka, anıtların abideleştirme işlevi vardır; insanlara bazı kişileri, ilahları ya da olayları hatırlatmak için tasarlanırlar ve dolayısıyla geçmiş ve gelecekteki insanlar arasında bir bağlantı görevi görürler (Choay 1984; Sert, Leger ve Giedion 1984; Assmann 1988).

Mimarinin diğer biçimleri gibi anıtsal yapılar da genellikle hatta her zaman kimi pratik işlevler görürler ama işlev anıtların biçim ve ebadını açıklamak için tek başına yeterli değildir. Anıtlar toplumsal ve siyasal ilişkilerle ilgili ideolojik beyanlardır. Bu beyanların genellikle

güç ilişkilerini ve özellikle tahakküm/tabiiyet ilişkilerini ifade ettiği varsayılır, ancak toplumsal bütünleşme unsurlarını da temsil edebilirler. Tüm zamanlara seslenmesi için tasarlanan mesajları taşıdıkları için, ister kitlelerin sömürülmesi yoluyla ister işbirlikçi çabaların sonucu olsun muazzam miktarlarda emek tüketimini ve genellikle diğer inşaatlarda kullanılmayan özel hammadde çeşitlerini kamusal olarak sergiledikleri için anıtlar çok özel bir güce sahiptir. Anıtlar büyük miktarda emek ve malzeme seferber etme becerisi gerektirdiklerinden genellikle kayda değer toplumsal çabaları ya da hakim grupların ideolojik beyanlarını somut ve görünür hale getirirler (Trigger 1990; Sherratt 1990; Adler ve Wilshusen 1990). Bununla birlikte anıtlar başkaları tarafından yaratıcılarının amaçlarına uymayacak şekilde kullanılabilir ya da yorumlanabilir (Lowenthal 1985:264; Hodder 1996; Schortman, Urban ve Ausec 1996).

Mezopotamya'da anıtsal mimari

Güney Mezopotamya'da anıtsal mimari tapınaklar ve bunların bazılarının inşa edildiği zigurat adı verilen çok basamaklı kuleler (şekil 7.1), saraylar (şekil 7.2) ve kent surları (şekil 7.3) olarak üç temel tipe ayrılıyordu. Bunlar işlevsel bakımdan ilah ya da yöneticilere ev sahipliği yapan binalar ve savunma amaçlı yapılardı. Mısır'dakinden farklı olarak burada anıt mezar mimarisi ne dikkat çekiciydi ne de yaygındı (Trigger 1990:121).

En azından Obeyd döneminden bu yana tapınaklar biliniyordu. Zamanla giderek daha büyük tapınaklar inşa edilmekle birlikte küçükler de varlıklarını korudu. Geç Obeyd dönemine ait bazı tapınaklar platformlar üzerine bina edildi. Platformlar zaman içinde, en eskisi üçüncü binyıla tarihlenen devasa ziguratlara dönüştü.

Erken dönem anıtsal mimarinin etkileyici örneklerinden biri, daha önce gördüğümüz gibi (4. Bölüm), Susa'da geç Obeyd döneminden kalma, üzerinde bir tapınak, tahıl ve büyük ihtimalle başka mallar içeren bir ambar ve muhtemelen önemli bir aileye ait bir evin bulunduğu, kent merkezinin yakınındaki 10 metre yüksekliğinde basamaklı platformdur. Yerden yüksek olduğu için son derece düz olan coğrafyada çok uzaklardan görülebilen anıtın kutsal bir dünyay-

la (tapınak), önemli bir aileyle ve insan emeğinin ürünleriyle (inşa ediminin kendisinin yanı sıra ambarda biriktirilen malzeme) ilişkisi, kimilerinin diğerlerinin emek ve ürünleri üzerindeki haklarının açık bir ifadesiydi. Bir ilahın evinin insan emeğinin ürünlerine mekansal yakınlığı hiyerarşi iddialarını daha yenir yutulur kılmaya yardımcı olur: Dinsel ideoloji insanlar arasındaki eşitsizliği meşru kılmak için kullanılır (Pollock 1989).

Dini mimarinin yanı sıra kent surlarının anıtsal yapıların bir türü olarak ortaya çıkması Uruk döneminin sonuna doğru gerçekleşti. Şiddet ve çatışmaya dair görsel temsillerin yanı sıra kent surları da savaşın ya da en azından savaş tehdidinin varlığını ima eder. Ancak savunma duvarlarının inşasını gerektiren bu pratik amaç bu tür yapıların çoğunun ebadını ve yetkinliğini açıklamakta yetersiz kalır. Örneğin geç Uruk dönemi yerleşimi Ebu Salabih'i çevreleyen duvar en az 15 metre genişliğindeydi, dikkatle ve büyük bir düzenle yerleştirilmiş tuğla katmanlarından oluşuyordu (Pollock, Steele ve Pope 1991:63; Pollock, Pope ve Coursey 1996:688–89). Ne duvarların genişliği ne de inşaata gösterilen özen, daha dar ve daha az özenerek inşa edilmiş kent surlarıyla karşılaştırıldığında, savunma işlevi açısından temel bir önem taşımıyordu (Strommenger 1980:33–35; Matthews ve Postgate 1987:107–10).

Anıtsal mimarinin üçüncü türü olan saray ise kesin olarak üçüncü binyılın ortasına tarihlenir. Hem idare merkezi hem de konut işlevi gören sarayların ortaya çıkışı ideolojik bir değişimi temsil eder; siyasi erkin meşruiyeti ilahi temellere daha az dayanmaya başlamıştır.

Yukarıda Gılgamış'tan alıntılanan parçanın da ortaya koyduğu gibi anıtlar etkileme amacı taşır. Uruk kentlerinden Ebu Salabih'i çevreleyenler gibi muazzam duvarlar yalnızca yerleşimcileri düşmanlardan korumakla kalmıyor, görsel bir güç ifadesi olarak da işlev görüyorlardı (bkz. Trigger 1990:122). Anıtların kimi etkilemesi amaçlanıyordu sorusunun, yapıların dış cepheleri söz konusu olduğunda yanıtı açıktır; hedef topluluktaki insanlar ve ziyaretçilerdir. En büyük yapılar, özellikle de yüksek ziguratlar kilometrelerce uzaktan görülebiliyorlardı. Anıtsal yapıların iç kısımları ise farklıydı. İlk uygarlıkların çoğunda olduğu gibi Antik Mezopotamya'da da tapınaklar ilahların dünyada-

ki mekanları ve özel olarak vazifelendirilen din görevlilerinin onların ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerdi. Bunlar topluluk üyelerinin ibadet için toplandıkları mekanlar arasında değildi (Oppenheim 1964:181–82; Trigger 1990:121; Margueron 1991:109). Sarayların iç kısımları da ancak sınırlı bir kitleye açıktı.

Dolayısıyla anıtsal mimarinin iki farklı boyutu için iki değişik izleyici vardı. Ebat, ön cephe, yapıların yerleşimi gibi dışsal özellikler bütün topluluk, ziyaretçiler ve hatta toplulukla hiçbir ilişkisi olmayan

Tablo 7.1 Anıt inşası için tahmini emek harcaması

			İşçi sayısına göre gün bazında inşa süresi		
Anıt	*Hacim (m3)*	*1 kişinin kaç günlük emeği*	*50*	*100*	*500*
Susa: Yüksek Platform	50000	125000	2500	1250	250
Ebu Salabih: Uruk dönemi kent surları	19125	47813	956	478	96
Uruk: Anu Ziguratı	37600	94000	1880	940	188
Hafece: Oval Tapınak	5400(a)	13500	270	135	27

NOTLAR:
(a) Bu tahmin yalnızca binanın duvarlarını hesaba katmaktadır; Oval Tapınak'ın temelini oluşturan 64000 metreküplük çukurun kazılması ya da buranın temiz kumla doldurulması için gereken emek dahil edilmemiştir (Delougaz 1940:11-17).

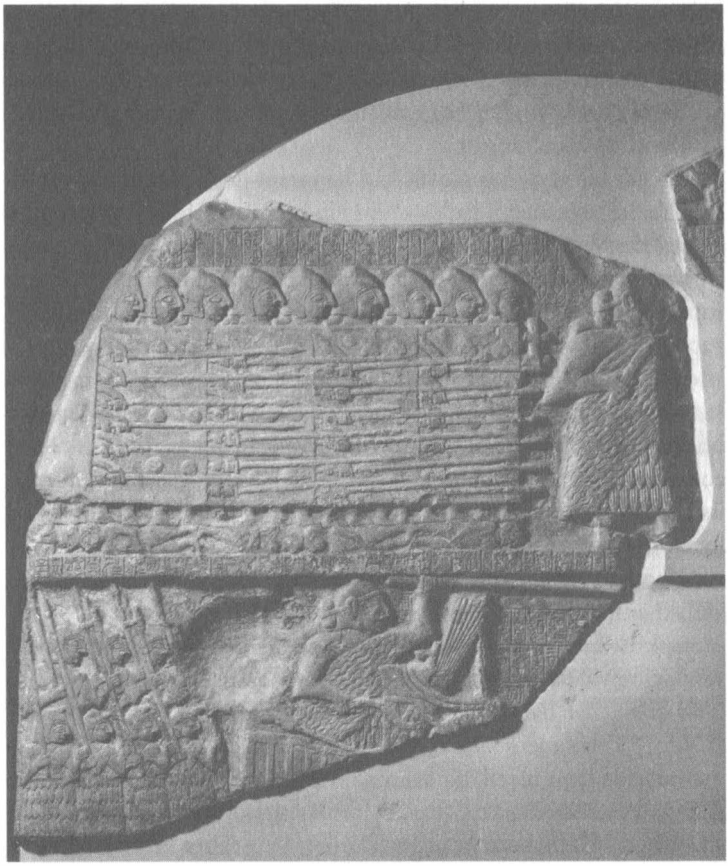
insanlar tarafından görülebiliyordu. İç kısımlar ise esasen sınırlı sayıda siyasi ya da dini seçkine açıktı. Anıtsal yapıların iç düzen ve tasarımlarındaki sembolizm seçkinlerin kendi imgelerini güçlendirmek için düşünülmüş bir tür seçkinler arası iletişim biçimiydi (bkz. Trigger 1990:126). Tekrarlanan ihtişam ve güç dışavurumları siyasi ve dinsel seçkinler arasında-aralarındaki hiyerarşik ya da grupsal ayrımlara rağmen ya da belki özellikle bu tür anlarda-bir birlik hissi yaratıyor ve yüksek konumlarını diğerlerine göstermelerini sağlıyordu.

Anıtlar büyük miktarda emeği harekete geçirme ve organize etme becerisinin cisimleştiği yerlerdir. Dahası, dayanıklılıkları ve sonsuza dek ayakta kalma eğilimleri onları insan emeğinin silinmez belgeleri

haline getirir. Emek işbirliğinden ya da angarya taleplerinden doğmuş olabilir (Mendelssohn 1971; Assmann 1988:93; Adler ve Wilshusen 1990). Zorunlu emek kölelerin kullanımını da içermiş olabilir ancak yukarıda gördüğümüz gibi (5. bölüm) çok sayıda "yarı özgür" işçi de kuşkusuz işe koşulmuştur.

Büyük bir yapı inşa etmek için harcanan emek, insanların emeklerini bu çabaya maddi katkı sunmayan başkaları için harcadığı gerçeğini gözlerden saklayan ideolojik araçlar olarak ilahları şereflendirmek ya da toplumun yararına çalışmak şeklinde sunuluyordu. Sepetlerle toprak taşıyan kral figürleri ya da kralların tapınakların ilk tuğlalarını yaptığına dair yazıtlar (Postgate 1992:263–64) bu kişilerin inşaat projelerine ideolojik olarak önemli ama maddi olarak pek işe yaramayan katkılarına dair yeterli kanıt oluşturur. "Çalışan" kral betimlemeleri bu tür binaların inşası için ter döken sayısız insanın anısı silindikten çok sonra dahi herkesin görebileceği şekilde var olmaya devam eder, üstelik çoğu insanın çabasını görünmez kılan ve kralınkini yücelten ideolojiye katkıda bulunur.

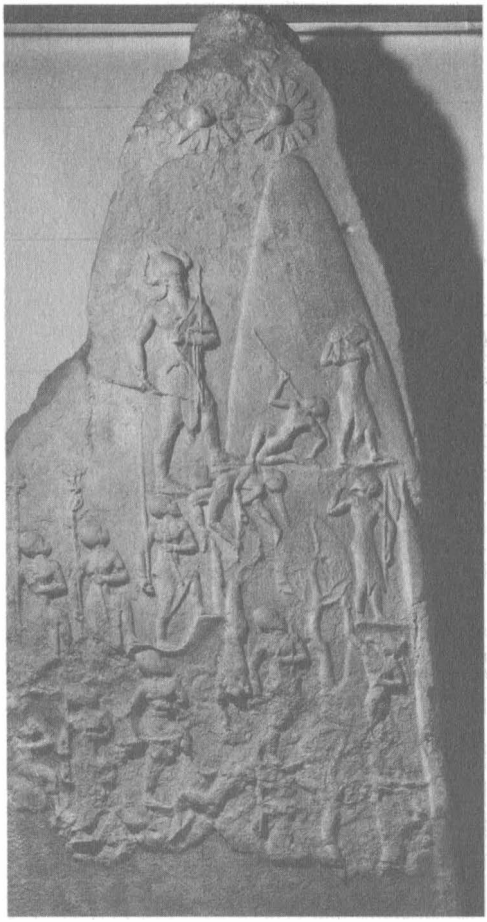
Konuyla ilgili yazılı belgeler olmadığı için antik Mezopotamya'daki anıtların inşası için harcanan emeğe dair net tahminlerde bulunmak hemen hemen imkansızdır. Yine de insanların halen kerpiç yapılar meydana getirdiği modern Ortadoğu'da yapılan etnoarkeolojik çalışmalar bazı tahminlerde bulunabilmemizi sağlıyor. Sumner (1985:159) bir metreküp kerpiç tuğlanın hazırlanması ve yerleştirilmesinin ortalama olarak bir kişinin iki buçuk günlük emeğine karşılık geldiğini öne sürdü. Yılın bazı ayları kerpiç tuğla üretimi için daha elverişliydi. Üretim bahar yağmurlarının ve sellerin ardından suyun ve sertleştirme malzemesi olarak samanın yeterli miktarda bulunduğu Mayıs ve Haziran aylarında yoğunlaşıyordu. Temmuz ve Ağustos ise hasat sona erdiği için mevsimsel olarak işgücünden en çok yararlanılabilen aylar olarak alışılagelmiş inşaat zamanıydı (Moorey 1994:304). Kerpiç yapıların inşasının kışa rastlaması yağmur riski yüzünden pek akla yatkın değildi. Kent toplumlarındaki fazla işgücü bazı örnekler için inşaata daha uzun zaman ayrılmasını gerektirse de inşaat faaliyetlerinin gerçekleştirildiği zaman diliminin yılda toplam dört ay olarak düşünülmesi daha mantıklıdır (Wulff 1966:110). Herhangi bir anda

7.4 Akbaba Dikilitaşı (Hirmer Fotoarchiv'in izniyle kullanılmıştır.)

çalışan işçi sayısından bağımsız olarak, anıtsal bir yapının inşası genellikle yüzlerce günlük, oldukça yüksek miktarda emek tüketimine yol açıyordu (Tablo 7.1).

Çok sayıda uzman hakim grupların zaman zaman insanları işe koşmak için bilinçli olarak büyük ölçüde emek gerektiren anıt inşaatları planlamış olduklarına işaret etmiştir. Daha önce belirttiğim

7.5 Naram-Sin Dikilitaşı (Hirmer Fotoarchiv'in izniyle kullanılmıştır.)

gibi (4. bölüm) zorunlu emek düzenleri büyüyen kent merkezlerindeki geçici emek fazlasını tüketme ve işgücünü disipline etme aracıdır (Mendelssohn 1971; Johnson 1987:121; Paynter 1989). Anıt inşaatı ya da "kümelenme davranışı" (Johnson 1987:121) özellikle uygun bir

7.6 Aslan Avı Dikilitaşı (Hirmer Fotoarchiv'in izniyle kullanılmıştır.)

zorunlu emek düzeniydi çünkü çok az bir kısmının nitelikli olduğu büyük bir işgücü kütlesini değişen miktarlarda ve uzun zaman dilimleri boyunca işe koşabiliyordu. Bir ilah ya da ilahe için ev inşası kolaylıkla meşrulaştırılabilen bir girişim olduğu ve ortaya çıkan yapı seçkin

grupla toplumun geri kalanı arasındaki ayrışmayı derinleştirdiği için ideolojik olarak da yararlıydı (Paynter 1989:384).

Angarya ihtiyacı inşaatlar büyüdükçe ve yoğunlaştıkça daha çok niteliksiz emek kullanılmaya başlandığına dair gözlemi açıklamaya da yardımcı olur. İlk Hanedanlar döneminde daha önce (ve bu dönemden sonra) kullanılan düz yüzeyli dikdörtgen kerpiç tuğlaların yerini bir yüzü düz öteki yüzü dışbükey tuğla tipi aldı. Bu garip biçim tuğlaların kökeniyle ilgili-şu an çoğu gözden düşmüş olan- çeşitli görüşlere neden oldu. Nissen (1988:92–93) işleve odaklanarak bir yüzü dışbükey tuğlaların daha kolay yerleştirilmesinden dolayı bunların niteliksiz işçilerin kullanımı için dikdörtgen tuğlalara göre daha uygun olduğunu öne sürdü. Bu tuğla tipinin anıt inşaatlarının ve kentsel nüfusun arttığı bir dönemde ortaya çıkması bu açıklamayı destekler niteliktedir (ancak bu görüş İlk Hanedanlar döneminin sonunda neden kullanımdan kalktıklarına açıklama getirmez). Geç Uruk dönemi yerleşimi Ebu Salabih'i çevreleyen kent surlarıyla beş yüz yıl sonra inşa edilen İlk Hanedanlar dönemi kent surları arasındaki karşıtlık daha niteliksiz işçi kullanımıyla birlikte değişen inşa tekniklerine kanıt oluşturur. Uruk surları son derece dikkatli ve düzenli bir tuğla örüntüsü gösterirken İlk Hanedanlar dönemindeki surlarda aşağıdan yukarıya kadar moloz dolgulu bir tuğla ön cephede göze çarpar (Matthews ve Postgate 1987:107–10).

Belirli kişilerin yüksek konumuna işaret eden anıtsal beyanlar toplumun genelince neden kabul edilir ya da en azından sineye çekilir? Yanıt kısmen anıtların yalnızca belirli edimlerin, olayların ya da kişilerin değil, genellikle kamu yararı şeklinde ifade edilen ortak girişimlerin de anısına yapılmış olmalarında yatar (Bradley 1984:74; Adler ve Wilshusen 1990; Barrett 1994:40). İdeolojik olarak anıtlar aynı anda hem onları inşa eden insan emeği üzerindeki kontrolün ifadesinin hem de toplum için birlikte çalışma duygusunun cisimleşmiş halidir. Zigurat ya da tapınak inşa etmek tanrıları hoş tutma ihtiyacıyla meşru kılınabilir; birçok Mezopotamya kralı bir tapınağı belirli bir ilah ya da ilahe için (yeniden) inşa ettiğini öne sürmüştür (Cooper 1990:48), kent surlarıysa toplumu gerçek ya da hayali düşmanlara karşı korumak içindir.

Anıtsal sanat eserleri

Anıtlar anıtsal mimari yapılardan daha geniş bir kategoriyi ifade edebilir; yontu ya da diğer yer değiştirebilir sanat eserleri de boyutları ve andıkları şeyler bakımından anıtsal özellik gösterebilir. "Sanat" terimi burada temel olarak görsel imgelere sahip yapıtların geneli için kullanılmıştır. Antik Mezopotamya'da üçüncü binyıl ortalarından önceye ait yer değiştirebilir sanat eserlerinin çoğu sadece boyutları açısından bakılacak olursa anıtsal özellik göstermezler. Mühürler, yontulmuş taş kaplar, kabartma levhalar ve çoğu yontu küçüktü; ancak İlk Hanedanlar döneminin ikinci yarısında anıtsal taş yontular düzenli olarak ortaya çıkmaya başladı.

Geç İlk Hanedanlar ve Akad dönemlerinden bilinen anıtsal yontuların çoğu kraliyet ailesini anma ve yüceltme amacı güdüyordu (Cooper 1990:40). Kil gibi daha dayanıksız malzemelerin yoğun kullanımına karşın taşın-daha küçük sanat eserlerinin yanı sıra-büyük dikilitaşlar için kullanımı kalıcılık arzusundan kaynaklanır. (Foster 1985:26; Assmann 1988:92–93; Bernbeck 1996b). Kült sahneleri resmeden az sayıda anıt bulunmasına karşın, Lagaş'ın komşu kent devleti Umma'ya karşı (Akbaba Dikilitaşı [görsel 7.4]), Naram-Sin'in dağ topluluklarına karşı (Naram-Sin Dikilitaşı [görsel 7.5]) ve Sargon'un tanımlanamayan düşmanlara karşı (Sargon Dikilitaşı) zaferi gibi çoğu anıt askeri zaferleri anar (Börker-Klähn 1982:14). Bu sahnelere onlar-

Tablo 7.2 Seçilmiş ilahlar ve özellikleri

Sümerce/Akadca isimleri	Asli bağlantıları	Ana Kentleri
An/Anu	Gök tanrı	Uruk
Enlil	Fırtına rüzgarlarının tanrısı	Nippur
Ninhursag	Dünya ana	Keş
Utu/Şamaş	Güneş tanrı, adalet tanrısı	Sippar, Larsa
İnanna/İştar	Aşk ve savaş tanrıçası	Uruk
Enki/Ea	Temiz suların, zeka ve bilginin tanrısı	Eridu
Nanna/Sin	Boğa tanrı ve ay tanrı	Ur
Ninlil	Tahıl tanrısı	Nippur
Nisaba	Tahıl ve sazlıkların, yazının tanrısı	-
Ningirsu	Yağışlı fırtına ve saban tanrısı	Lagaş
Uttu	Örümcek tanrıça, dokuma tanrıçası	-

la doğrudan alakası olmayan yazıtlar da eşlik edebilir (Winter 1985; Cooper 1990:46). Örneğin Sargon Dikilitaşı'ndaki tasvirler öldürülen ve esir alınan insanlarla tam bir askeri zaferi betimler ancak ilişiğindeki yazıt Lagaş bölgesindeki arazi parsellerinin ve muhtemelen bu parsellerin verildiği ya da satıldığı insanların listesini verir (Foster 1985). Akbaba Dikilitaşı'ndaki tasvirler bir yüzünde savaş hazırlıklarını ve diğer yüzünde tanrı Ningirsu'nun zaferi olarak betimlenen savaş sonucunu gösterir. Tanrı Ningirsu'nun yardımını alan yönetici Eannatum sayesinde devletin kazandığı gücü resmeder, ancak dikilitaştaki yazıt Lagaş'ın Umma sınırındaki bir arazi parçası üzerindeki iddialarına hasredilmiştir. Yazı ve imgeler arasında görünüşteki uyumsuzluk farklı iletişim biçimlerine ve hitap ettikleri kitlelerin farklı olmasına dayandırılabilir; izleyicilerin son derece azı yazıtları okuyabilirken çok daha fazla kişi olayları ve tasvirlerin altında yatan mesajları anlayabilecek durumdaydı (Winter 1985).

Daha eski bir oyulmuş taş anıt örneği Geç Uruk ya da Cemdet Nasr dönemine tarihlenen ve üzerinde yazıt bulunmayan Uruk'taki Aslan Avı Dikilitaşı'dır (Börker-Klähn 1982:113–14). Dikilitaş ağ etekli adam olarak bilinen karakteri aslan avlarken gösterir (görsel 7.6). Mühürler ve çevredeki yontuların (bkz. görsel 1.3) yanı sıra en az bir dikilitaşta daha betimlenen bu adam (herhangi bir lideri değilse de) liderlik kavramını temsil ediyor gibidir (Curtis 1986; Schmandt-Besserat 1993). Tehlikeli vahşi hayvanları avlamak Mezopotamya'da yüksek siyasi görevlerle yakından ilişkilendirilen motiflerden biriydi.

İlgi alanımızı oluşturan dönemlerden kalan anıtsal yontu sayısı az olmakla birlikte bunların- askeri zafer, yöneticinin erki gibi-benzer temaları vurgulaması ve (insan olan) kadınları tamamen göz ardı etmesi dikkate değerdir. Kadınları dışarıda bırakma ya da son derece sınırlı rol ve bağlamlarda tasvir etme eğilimi anıtsal olmayan sanat eserlerinde de görülmektedir (Winter 1987; Pollock 1991b).

Bir şeyin anısına inşa edilen dikilitaşların büyük ideolojik gücü onlara daha sonra nasıl davranıldığına bakarak da anlaşılabilir. Bu eserler genellikle işgal orduları tarafından sökülüp ganimet olarak kendi topraklarına götürülürdü. İkisi de adına dikildikleri krallar öldükten bin sene sonra galip Elam askerleri tarafından götürüldükleri

Susa'da ortaya çıkarılan Naram-Sin ve Sargon dikilitaşları bu kaderi paylaşmıştır. Bu büyük sanat eserlerinin büyük çileyle uzun mesafelere taşınması ancak onları elde etmenin erk kanıtı olmasıyla anlam kazanır. Dikilitaşların önemli bir kısmı üzerlerine yazılan beddualarla onları kırıp dökecek ya da yerinden edeceklerden "korunur" (Börker-Klähn 1982: 110).

Din

Anıtlar sıklıkla onları ilahlara bağlayan açık ya da kapalı temalar barındırır. Modern Batı'da dini toplumsal dünyamızın diğer parçalarından ayrı-ya da en azından ayırt edilebilir-görmeye alışmış durumdayız, ama antik Mezopotamya'da bu tür bir ayrım yoktu. Din siyasi ve ekonomik kararlara nüfuz ediyor, bunlar da dini inanç ve pratikleri etkiliyordu. Mezopotamya dünya görüşü doğa güçlerini ve insani ve ilahi eylemleri birbirlerine yakından bağlı unsurlar olarak görüyordu. Din ve toplumsal dünya arasındaki bağlantıya karşın siyasi sistem dine dayalı bir yönetim değildi. Hatta zaman içinde tapınak ve (az çok yanlış olarak "laik" olarak nitelendirilen) devlet liderleri arasında göze çarpan bir gerilim ortaya çıkmıştı (Frankfort ve Frankfort 1949[1946]:15; Jacobsen 1949[1946]; Nissen 1988:147–48).

Mezopotamya'da çok sayıda farklı ilah ve ilaheye tapınılıyordu. Bazıları diğerlerinden daha önemli görülüyor, belirli ilahların popülaritesi (ve muhtemelen gücü) zaman içinde artıp azalıyor ve mekandan mekana değişiklik gösteriyordu. İlah ve ilahelerin geliş gidişlerindeki ve isimlerinin, temel niteliklerinin ve güçlerinin değişimindeki esneklik kendine özgü bir Mezopotamya panteonundan bahsetmeyi neredeyse olanaksız-ve hatta yanıltıcı-kılıyordu. Dolayısıyla tablo 7.2 yalnızca ilk metin, yazıt ve görsel temsillerde göze çarpan ilahlardan bazıları için bir rehber işlevi görmektedir.

Üçüncü binyıl ortalarından hatta daha erken dönemlerden beri her kentin, kentin aynı zamanda sahibi olduğuna inanılan bir koruyucu ilahı vardı ve kentin ana tapınağı bu ilah ya da ilaheye adanmıştı. Bununla birlikte (5. bölümde Hafece örneğinde gördüğümüz gibi) her kentte başka ilahlar için çok sayıda tapınak da bulunuyordu; Lagaş'ta İlk Hanedanlar döneminden kalma metinler kentte bulunan

yirmi ayrı tapınaktan bahseder. Bize ne kadar anlaşılmaz gelirse gelsin Mezopotamyalılar bir ilahı (Nanna'nın ayda oturması gibi) gök cisimlerinde ya da (Enlil'in rüzgarın üzerinde oturması gibi) farklı doğa güçlerinde yaşamasının yanı sıra aynı anda farklı şehirlerdeki sayısız dünyevi tapınakta oturuyor olarak tahayyül etmekte hiçbir sorun görmüyorlardı. Görünüşe göre Mezopotamya ilah ve ilaheleri aynı anda farklı yerlerde olabiliyor ve farklı biçimlere bürünebiliyorlardı (Frankfort 1978; Nissen 1986:191–93; Jacobsen 1987).

Tapınak temelli din özellikle festivallerde ayinsel performanslarla ve tapınağın ait olduğu ilah ya da ilahenin putuna gerekli özenin gösterilmesiyle ilgiliydi. Gerektiği gibi hazırlanıp kutsanan ilahın putta bedenlendiği düşünülürdü. Muhtemelen putların yapıldığı altın eritilip tekrar kullanıldığı ya da ahşap çürüdüğü için korunmuş hiçbir put bulunmamaktadır ancak metinlerdeki tasvirlerden hareketle altınla kaplanmış odundan yapıldıkları ve gözlerinin yerine yarı değerli taşlar konduğu söylenebilir. Yontuları canlandırmak için ağız ve göz açma ayinleri yapılırdı. Bu ayinlerin ardından putlar lüks kıyafet ve mücevherlerle süslenir, beslenir ve iç ibadethanede hazırlanan kaideye yerleştirilmek üzere tapınağa taşınırdı. Put her gün ekmek, bira, et, balık, süt, peynir, tereyağı, bal ve hurma gibi yiyeceklerle beslenir ve festivaller başta olmak üzere çeşitli zamanlarda tapınaktan çıkarılarak kent ve kırsal bölgelerde gezdirilirdi (Oppenheim 1964:184–87; Bottéro 1987:273; Winter 1992).

Antik Mezopotamyalıların gözünde ilahların dünyası insanların da ayrılmaz bir parçası olduğu doğal dünyadan ciddi biçimde ayrılmış değildi. Bizim canlı ve cansız varlık ayrımımızın aksine doğal dünyadaki her şey canlı, irade ve kişilik sahibi olarak görülüyordu. Rüzgar, taşkın, ay ve benzer şeyler kimi ilah ve ilahelerin tecellileri olarak anlaşılıyordu. Şiddetli bir taşkın ekinleri yok etmişse bu bir ilahın işiydi; aynı şekilde güneşin her sabah doğması ve her akşam batması da güneş tanrının düzenli hareketlerine atfediliyordu (Frankfort ve Frankfort 1949[1946]:12–14; Jacobsen 1949[1946]:142).

Bizim doğal olgular olarak gördüğümüz şeyleri ilahların edimleri olarak görme eğilimi çoban Dumuzi'ye aşık olan ve nihayetinde onunla evlenen ilahe İnanna'yla ilgili bir dizi öyküde açıkça görülür.

Evlenmelerinin hemen ertesinde Dumuzi ölür. Ne şekilde öldüğü öyküden öyküye değişmekle birlikte hep çoban kampı ya da bira üretimhanesi gibi tarımla ya da tarımsal ürünlerle bağlantılı bir mekanda yakalanır ve öldürülür. Öteki dünyada bir süre geçirdikten sonra yaşayanların arasına dönme imkanına kavuşur ancak yılın yalnızca yarısını burada geçirdikten sonra ölüler diyarına geri dönmelidir. Dumuzi'nin kaderi Mezopotamya'daki mevsimsel tarım döngüsüyle çok yakın bir bağlantı içindedir. Her yaz tarlalar ve düzlüklerdeki diğer bitkiler kızgın sıcağın altında kururlar. Ancak her kış ilk yağışların ardından arazi yeniden yeşil ve verimli bir hale gelir. Bu öykülerde yaz sıcağında kuruyan bitkiler Dumuzi'nin yeraltına inişine karşılık gelirken, kışın yaşayanların dünyasına tekrar dönmesi bitkilerin de yeniden doğması demektir (Jacobsen 1976:27–73).

Din doğanın yanı sıra siyasetle de iç içeydi. Krallar yönetimlerini göksel onaya dayandırırdı, ayrıca ilahların hizmetlileri konumundaydılar. Yöneticilerin her seferinde daha geniş ya da özenli olmak üzere ilahlar için tapınaklar (yeniden) inşa etmeleri beklenir. Bu durumla alakalı bir edim olarak, Sargon güney Mezopotamya kent devletlerine karşı askeri ve siyasi zaferlerini tamamına erdirmek için kızı Enheduanna'yı Ur'daki ay ilahının yüksek rahibesi olarak atamıştı (Hallo ve van Dijk 1968; Postgate 1992:263–68).

Din ve ideolojinin tarihsel boyutu

Saygın Asur bilimci Thorkild Jacobsen The treasures of darkness (1976 [Karanlığın Hazineleri]) adlı kitabında Mezopotamya dinsel inancının gelişimine dair mükemmel bir tarihsel anlatı sunar. İlahların onları doğadaki güçlerle ilişkilendiren niteliklerinin, onların en azından dördüncü binyıla kadar geri giden en eski biçimlerini temsil ettiği kanısındadır (Jacobsen esasen yazılı belgeler üzerine çalışan bir akademisyen olarak yazının bulunuşundan önceki dönemlere çok fazla önem vermemektedir). Bereketle alakalı olanlar başta olmak üzere doğa güçleri ve özellikleriyle ilgili yoğun kaygı toplumun en temelde tarımsal üretime bağımlı olmasından kaynaklanır. Üçüncü binyılda yaşanan önemli siyasi ve ekonomik gelişmelerle ilahların özellikleri değişmeye başlar; hiçbir zaman doğadan kopmamakla birlikte gide-

7.7 Uruk Vazosu (Hirmer Fotoarchiv'in izniyle kullanılmıştır.)

rek dünyevi siyasetle daha alakalı nitelikler kazanırlar. Doğa güçlerinin keyfi ve gelgeç davranış biçimi yerini ilahların edimlerini tartışıp planlamalarına, adalet kaygısı gütmelerine bırakır (Jacobsen 1976; Margueron 1991:135).

Jacobsen'in Mezopotamya dinini tarihsel bir çerçeveye yerleştirme girişimi dinin durgun ve çeşitlilikten yoksun olduğuna dair aşırı yaygın kanıya yerinde bir karşı ağırlık oluşturuyor. Yine de tanımladığı, çok daha sonra yazıya geçirilmiş öykülerdeki eski inançların ilmeklerini çözmeye dayanan zamansal ilişkiye bir miktar mesafeli yaklaşmakta fayda var (Jacobsen 1976:20–21), ancak temel savı görsel temsillerce destekleniyor. İlahların doğal dünya ve tarımla ilgili olaylarla ilişkilendirilmesinin ilk örnekleri, tanrıça İnanna'nın geç dördüncü ve erken üçüncü binyıldan kalma mühür ve yontularda, ortak ambarların ilahesi oluşuna atfen kamıştan kapı direkleriyle birlikte temsil edilmesinde görülmektedir. Hayvan boynuzlarıyla süslenen tapınaklar ara sıra

mühürlerde ya da metinlerde yer alır. İlahların görsel temsilleriyle ilgili önemli bir değişiklik, büyük ihtimalle genel festival ve ayinlerin daha sık temsil edilmeye başlamasıyla ilgili olarak, ilahların giderek daha fazla insanlara benzer eylemlerle meşgulken betimlendikleri Akad döneminde meydana gelir (Amiet 1980:90; Nissen 1993:104–5; Bernbeck 1996a).

Üçüncü binyılda ilahlarla ilgili kavrayışta değişiklik yaşandığına dair savın önemli ideolojik çıkarımları vardır. Bu tasarıya göre Uruk döneminde Mezopotamya kozmolojisi doğal dünyayla toplumsal dünyanın kavramsal olarak özdeşleştirilmesine dayanıyordu. Olaylar ve toplumsal düzen olmaları gerektiği biçimde meydana geliyordu çünkü bunlar insanların toplumsal yaşamının da ayrılmaz bir parçası olduğu doğada verili olan şeylerdi. Toplumsal dünyayla doğal dünyayı birbirine katan bir kozmolojinin doğal çıkarımlarından biri doğanın döngüsel ritmini takip etmeyen toplumsal değişimlerin sorunlu olduğudur (Kus 1982:52–53). Bu döngüsel değişim biçimini, ilahlara "geçişsizlik" niteliği; eylemek yerine olmak eğilimi (Jacobsen 1976:10) atfeden Jacobsen fark etmiştir. İnsan yöneticilere göre bu tür bir ideolojik tavır, siyasi ve ekonomik güç ve eşitsizliklerin insan tercihlerinden ya da yeniliklerden kaynaklanan bir durum olarak değil, aksine doğanın uzun erimli ritmik örüntüsü içinde varlığını sürdüren şeylerin "doğal" düzeninin bir parçası olarak resmedilmesi gerektiğine vurgu yapıyordu. Bu, değişimin mümkün olmadığından çok değişimin devamlılığa vurgu yapacak şekilde tasvir edilmesi gerektiği anlamına gelir.

Hiyerarşinin doğanın bir parçası olarak resmedilmesine çarpıcı bir örnek olarak Uruk Vazosu gösterilebilir (görsel 7.7). Kap üzerine oyulan görüntü en altta suyla başlayan, bitki ve evcil hayvanlarla, insanların toprağın ürününü elde etmesiyle devam eden ve ağ etekli adamın-muhtemelen tanrıça İnanna olan-bir kadın önünde durmasını ve bir görevlinin ilaheye sunuda bulunmasını betimleyen bir sahneyle biten bir diziyi göstermektedir. Hiyerarşik ilişkileri duruş ve giysileriyle betimlenen insanların ve doğanın bitki, hayvan ve su biçimindeki doğrudan birlikteliği toplumsal hiyerarşinin doğal hiyerarşiyle paralel kabul edildiği konusunda şüpheye yer bırakmaz (Pollock ve Bernbeck,

tarihsiz). İnsanlar arasındaki hiyerarşiyi şeylerin doğal düzeninin bir parçası olarak kavramsallaştırılan şeylere bağlamak ideolojinin çalışma yöntemlerinden biriydi.

Üçüncü binyıl boyunca ilahların nitelik ve maceraları insanların toplumsal dünyasını hatırlatır hale geldi; doğa ve doğaüstü giderek devlet imgesi içinde birleşmeye başladı. Sonuç olarak değişim artık tamamen doğanın döngüsel örüntüsü tarafından sınırlandırılmıyor, kimi insan ya da ilahların girişimleri değişime yol açabiliyordu. Değişim meşru biçimde belirli bir yön ve amaca sahip olarak tasvir edilebilir hale gelmiş, bu da idarecilerin siyasi ve ekonomik yenilikler için daha geniş bir alan kazanmasını sağlamıştı (Jacobsen 1976:77–91; Kus 1982:53).

Siyasi başarı bir ölçüde ilahi lütuf göstergesi olarak görülüyor, siyasi felaketler ise bir idarecinin güçlü bir ilahın gazabını üzerine çekmesiyle meydana geliyordu. Krallık cennetten inme ve dolayısıyla ilahi onaya tabi olarak tanımlanıyordu. Urukagina'nın "reformlarının" aslında Lagaş'ın koruyucu ilahı Ningirsu'nun ilahi hükmü olduğunu ilan etmesi örneğinde olduğu gibi, krallar eylemlerinin ilahların arzularını yansıttığını iddia ederek hatırı sayılır ekonomik ve siyasi düzenlemelere gidebilirdi (Maekawa 1973–74; Postgate 1992:267–72). Güçlü bir ilahın arzularına burun kıvırmanın sonuçları ise son derece vahimdi. Agade'nin Laneti adlı daha geç bir tarihe ait edebi bir metinde şöyle anlatılır: Sargon hanedanının dördüncü kralı Naram-Sin Nippur'da İnanna'ya adanmak üzere bir tapınak inşa etmek ister. Nippur'un koruyucu ilahı Enlil Naram-Sin'e gerekli izni vermez. Nihayetinde, Naram-Sin'in bir kriz anında Enlil'i kararını değiştirmeye zorlamak üzere ilahın Nippur'daki tapınağına saldırdığı anlatılır (arkeolojik kanıtlar bu yönde herhangi bir bilgi vermiyor). Bu kibirli davranıştan öfkelenen Enlil dağda yaşayan barbarlar olarak tasvir edilen Gutianları, krallığı yerle bir etmek üzere Akad krallığının üzerine salar (Cooper 1983a).

Kimi siyasi değişiklikler bir idarecinin ilahların gönlünü kazanmayı başarmasına yorulsa da, temel değişiklikleri herhangi bir ölümlünün etkileyemeyeceği döngülerle ilişkilendirme geleneği devam etti. Sümer Kral Listesi döngüsel, kaçınılmaz değişim kavramının gücünü

ortaya koyar. Erken ikinci binyılda yazılan metin çok erken dönemlerden itibaren güney Mezopotamya'da hüküm sürmüş tüm kralları kayıt altına aldığı iddiasındadır. Listenin mesajı açıkça ideolojiktir. Güney Mezopotamya'da krallık, zamanın başlangıcından bu yana, döngüsel olarak kentten kente geçmiştir. Yalnızca tüm kentler kral çıkarmakla kalmamıştır, zamanı gelince tekrar krallık merkezi olacaklardır. Sümer Kral Listesi'ne destek veren asillere göre sıra kendi kentleri İsin'e gelmiştir (Michalowski 1983). Kral listesi örneğinde siyasi hakimiyetin kentten kente geçmesi hiçbir dinsel (ya da kibirli) davranışın değiştiremeyeceği, kaçınılmaz bir durum olarak sunulmuştu.

Dini inanç ve uygulamaların ideolojik temelleri bulunmakla birlikte bunlar her zaman diğer ideolojilerle uyumlu olmak zorunda değildi (Westenholz 1990:512). İnanna en tanınmış ve güçlü ilahelerden biriydi ve Uruk döneminde ve hatta erkenden kudretli Uruk kentiyle yakından ilişkilendirilmeye başlanmıştı. Ne var ki İnanna'nın ilahi dişi erk temsilcisi olmasının kadınlar için benzer bir yüksek ideolojik konum sağladığına dair pek bir gösterge bulunmuyor. Aksine, daha önce (4. bölüm) gördüğümüz gibi geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinden kalma görsel temsiller kadınları bireyselliklerinin nerdeyse tamamen ortadan kaldırıldığı, büyük ölçüde tekrara dayalı vasıfsız işlerle iştigal ederken resmediyor. Erkek temsilleri onları da vasıfsız işler yaparken göstermekle birlikte erkekler siyasi ve İnanna'nın da sıklıkla göründüğü ayinsel eylemler içinde de resmediliyor (Pollock ve Bernbeck, tarihsiz). İkinci örnek ise yazıyla tanrıça Nidaba'nın ilişkilendirilmesine rağmen hemen hemen tüm yazmanların erkek olmasıdır. Görünüşe göre ilahlar dünyasının ideolojik temsili insan dünyasının ideolojisini de toplumsal gerçekliğini de hiçbir şekilde doğrudan yansıtmıyordu.

Halk dini

Otuz yıldan uzun süre önce Oppenheim (1964:171–83) Asur bilimci meslektaşlarını ve tarihçileri Mezopotamya dinine ilişkin kavrayışlarının büyük oranda üst sınıfların inanç ve uygulamaları üzerinden şekillendiği yönünde uyardı. İlahların yeryüzündeki konutları olan tapınakların yalnızca ilahların günlük gereksinimlerini karşılamakla

görevli rahip ve rahibelere ayrıldığını ve buraların halkın ibadet için toplandığı yerler olmadığını öne sürdü. "Sıradan" halkın düzenli festivaller dışında örgütlü dinle doğrudan etkileşimlerinin son derece kısıtlı olduğunu iddia etti.

Oppenheim'ın Mezopotamya dinine dair bilgilerimizin çoğunun tek yönlülüğüyle ilgili uyarısı yerinde olmakla birlikte, "sıradan" insanların diniyle ilgili ipuçlarından da yoksun değiliz. Bir kentte hatta bir mahallede farklı türden tapınakların yan yana bulunduğunu daha önce (5. bölüm) görmüştük. Hafece'deki Oval Tapınak ya da Lagaş'taki Bau Tapınağı gibi ekonomiye ciddi biçimde müdahil olmuş büyük tapınaklar kuşkusuz Oppenheim'ın üst sınıf dini dediği alana aitlerdi. Ancak Hafece'deki Küçük Tapınak ya da Asmar'daki Tek Mabet gibi küçük mahalle mabetleri nüfusun diğer kesimlerinin ayinsel ihtiyaçlarını karşılamış olabilir (Margueron 1991:148). Kimi festivaller kısmen ya da tamamen tapınakların dışında düzenleniyordu. Bu festivallerin çeşitliliğiyle ilgili bilgilerin çoğu daha iyi belgelenmiş III. Ur döneminden geliyorsa da (Sallaberger 1993), bunların belli bir kısmının köklerinin geçmişe uzandığından şüphe duymak için pek bir sebep yoktur (Black 1981:49). İlahların putları dışarı çıkarılarak gerekli ayinsel uygulamalar eşliğinde kentte ve kırsal bölgelerde dolaştırıyordu. Her kentin kendi ayinsel takvimi vardı (Sallaberger 1993:7–10, 310–14). Bazı Akad mühürleri üzerindeki görsel temsiller alt sınıfların benimsediği mitolojik öykülerden parçaların ayinsel canlandırmalarını temsil ediyor olabilir (Bernbeck 1996a).

Her halükarda Mezopotamya dininin seçkinlerin bakış açısının öncelikli olmadığı bir tarihini yazabilecek bir konumda değiliz. Bunu

Tablo 7.3 İdeolojik mesajların geçirdiği değişimler

Dönem	Eşitsizlikler	Kanıtlar
Obeyd	Örtülü	Definler (Eridu, Ur)
Uruk	Doğallaşmış	Uruk Vazosu, mühürler
İlk Hanedanlar	Artmış, yerel rekabet	Cenaze törenleri (Ur'daki kraliyet mezarlığı) kent ilahları tapınak kentleri
Akad	Artmış, bölgeler arası rekabet	Esir ve zafer sahneleri, krala ait imgelerin yaygınlığı

yapabilmek için halk inanç ve uygulamalarıyla ilgili daha fazla araştırmanın yanı sıra, kadın ve erkeklerin seçkinlerin ve halk dinine katılım biçimlerinin farklılık art etmesi olasılığına da dikkat etmemiz gerekiyor (bkz. Schretter 1990).

Din ve dünyevileşme

Birçok uzman üçüncü binyıl boyunca erkin dünyevileşmesi yönünde bir eğilimin ortaya çıktığını savunmaktadır. Dünyevi yöneticilere ev sahipliği yapan sarayların büyümesi ve devlet ve tapınak liderleri arasındaki güç mücadeleleri bu bakımdan sıklıkla atıfta bulunulan göstergeler arasındadır. Nissen (1986; 1988:147–48) dini, hayatın diğer yönleriyle sıkıca iç içe geçmiş olarak gören daha ikna edici bir yorum ortaya atmıştır. Nissen'e göre bariz "dünyevileşme" akımı siyasi liderlerin tapınak liderlerinin zararına güç ve ayrıcalık kazanmayı amaçladıkları ideolojik bir kaymayı ortaya koymaktadır. Bu yoruma bakılırsa, belirli bir ilahın alanı olarak "tapınak kent" ideolojisi "icat edilmiş bir gelenek"ti (Hobsbawm ve Ranger 1983). Bu gelenek kimi güç gruplarının, Sargon'un yarattığı model gibi, kent devletlerini içine alacak kapsayıcı bir siyasi birim yaratmaya çalıştıkları bir zamanda (üçüncü binyıl ortalarında) dini liderlerin ayrıcalıklarını devam ettirme ve kent devletlerinin özerkliğini koruma çabası olarak geliştirilmişti. Kendini tanrı ilan eden ilk kralın Naram-Sin olması kuşkusuz tesadüf değildi. Geniş bölgeleri içine alan bir devlet kuran ve nesillerce sürdüren ilk hanedanlığın üyesi olan Naram-Sin iktidarları tehdit edilen yerel tapınak liderlerininkiyle çatışan bir siyaset geliştirdi. Kendini tanrı ilan etmesi konumunu her türlü tartışmanın üzerine çıkarma girişimiydi.

Özet

İdeolojiler çatışma dolu durumları uyum gibi, hayatın süreğen değişimini daimilik gibi ya da sosyokültürel inşaları doğanın parçaları gibi gösterebilir (Miller ve Tilley 1984:14). Nasıl oluşturulduklarından bağımsız olarak ideolojiler, sınıflar, toplumsal cinsiyetler ya da diğer toplumsal gruplar arasındaki eşitsizlikleri meşru ve dolayısıyla kabul edilebilir, hatta yokmuş gibi göstererek birkaç kişinin çıkarını

çokluğun çıkarıymış gibi yansıtır.

Antik Mezopotamya'da güç sahiplerinin ideolojileri toplumun din, anıtsal mimari ve yontu gibi farklı unsurlarına yayılmış gibi görünüyor. Dinsel inanç ve uygulamalar kitlesel emek projelerini ve angaryaları insanların ilahlara karşı görevi olarak sunmak için kullanılıyordu. Bu, anıtsal mimarinin insanlar arasında toplumsal, siyasi ve ekonomik eşitsizlikler oluşturmak ve bunları sürdürmek amacına hizmet ettiği gerçeğini gizlemenin yollarından biriydi. Mezopotamya kozmolojisi temelde doğaya uygun olarak oluşturulmuş bir toplumsal dünya görüşü sunuyor, böylelikle meşru toplumsal değişim doğanın döngüsel ritminin bir parçası olarak tanımlanıyordu. Mezopotamya'nın doğal çevresi elbette tahmin edilemeyen unsurlar içeriyor, "baharda nehirlerin yükselmesi taşkın felaketine yol açar mı?, ters bir zamana denk gelen aşırı yağış ürünü mahveder mi?" gibi sorulara neden oluyordu, ancak bu belirsizlik ilahların gelgeç gönüllülüğüne yoruluyordu. Zamanla bu kozmolojik anlayış yerini doğal (ve doğaüstü) dünyanın sosyopolitik dünya modeline göre oluşturulduğu bir kavrayışa bırakmaya başladı. Belirli bir yöne sahip ve yenilikçi değişimler daha kolay meşrulaştırılabilir hale geldi. İnsan eylemleri ilahların lütfunu ya da hışmını-dolayısıyla olumlu ya da olumsuz davranışlarını-üzerine çekebilen şeyler olarak düşünülmeye başlandı.

İdeolojik beyanlar genellikle birlik ve bölünmezlik söylemlerini aynı anda yüceltir. Muazzam miktarda insan emeği tüketiminin bir belgesi olarak anıtsal mimari, ilahın izniyle (ya da emriyle) ve yöneticinin (göstermelik) katılımıyla yüceltilen kitlesel çaba mesajı verdi. Anıtlar aynı zamanda daha öncekileri ya da rakiplerini arkada bırakmak için daha büyük, daha özenli ya da öyle ya da böyle ayırt edilecek biçimde tasarlandılar. Resmi din alanı kapsamında en önemli tapınakların içinde düzenlenen ayinler katılan ya da izleyen ayrıcalıklılar arasındaki birlik duygusunu güçlendirmenin yollarından biriydi. Ancak resmi din, yerel dini ve siyasi çıkarları savunmak için dini kullananlarla, amaçları siyasi bakımdan özerk kent devletlerini tek bir siyasi birim altında toplamak olanlar arasında bir rekabet sahası haline de geldi.

İdeolojilerin gücü kısmen onları sabitlemenin zorluğundan kaynaklanır. İdeolojik mesaj oydaşma, sağduyu hissi yaratmaya uğraşır;

durağan değil, farklı bağlamlarda ve zaman içinde değişime açıktırlar (tablo 7.3). Burada yaptığımız gibi en basit şekliyle bile olsa ideoloji tarihinin izini sürmek, ideolojilerin aldığı biçimlerin ve değişme yöntemlerinin toplumsal, siyasi ya da ekonomik karmaşaya hiçbir şekilde basitçe ya da doğrudan bağlı olmadığını ortaya koyar. İdeolojilerin ölülerin dünyasına dahi nasıl nüfuz ettiğini inceleyeceğimiz gelecek bölümde bu noktaya döneceğiz.

8. Ölüm ve Topluluk İdeolojisi

Ölüm her kültürün, toplumun ve bireyin hayatında son derece önemli ve sorunlu bir olaydır. Ölüm duygularla dolup taşan bir olgudur ve kendisiyle ilgili tavır ve uygulamaları şekillendiren kültürel emirlerle çepeçevre kuşatılmıştır. Ölümle ilgili tepkiler güç ilişkilerinin ifade edildiği, yönetildiği ve uygulandığı bir alan sunar. Arkeologlar ölümle ilgili uygulamaları genellikle ölenin toplumsal konumunun ve eski toplumların karmaşıklığının göstergeleri olmaları bağlamında incelemişlerdir ancak bu uygulamalarda hiyerarşik olmayan toplumsal bağlantılar, toplumsal cinsiyet rolleri ve etnik kimlikler gibi çok çeşitli ilişkilerin temsilleri de bulunabilir.

Defin usulleri geçerli toplumsal ilişkileri yansıtmazlar. Ölüm ve ona eşlik eden törensel uygulamalar idealize edilmiş toplumsal ilişki temsilleri olarak ideolojilerin tesisine ve sürdürülmesine katkıda bulunurlar (Parker Pearson 1982; McGuire 1988). Ölümle ilgili uygulamalar toplumsal ilişkilere ve kimliklere dair ideolojik olarak inşa edilmiş bakış açılarını iletir. Ölüm bağlamında bu kimlik ve ilişkilerin ifadesinin uygun görüldüğünü anlatır.

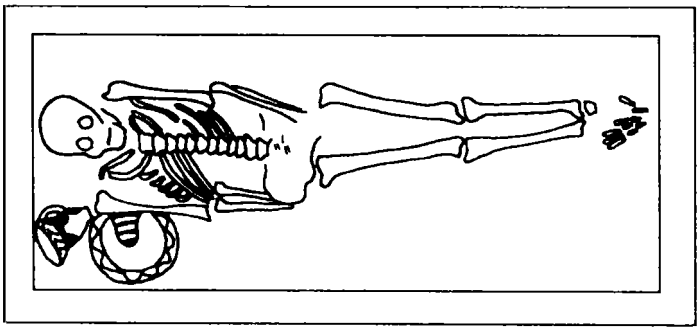
Antik Mezopotamya'dan kalan yazılı kayıtlar ölüm ve cenaze uygulamalarına pek yer vermez. Ancak Gılgamış Destanı ölümün Mezopotamyalılar için arzu edilmeyen bir olay olduğu konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmaz (Kovacs 1989:65 [tablet 7]):

Beni yakalayıp Karanlığın Evi'ne, İrkala'nın konutuna götürdü,
Girenlerin geri dönmediği o eve,
Dönüşü olmayan yola,
Oturanların ışıktan yoksun olduğu yere,
Toz içtikleri, kil yedikleri,
Kuşlar gibi tüyden giysiler giyindikleri,
Işığın görünmediği, karanlıkta oturup durdukları,
Ve kapının, kilidin toza bulandığı yere götürdü.

Tablo 8.1 Geç Obeyd dönemi definlerinin genel özellikleri

	Yaş	*Cinsiyet*	*Mekan*	*Muamele*	*Mezar*	*Mezar başına kişi sayısı*	*Mezar eşyaları*
Mezarlıklar(a)	Yetişkinler, çocuklar	?	Kentlerde "yeni" alanlar; yerleşimlerle bağlantısı olmayan dağ vadileri	Gömme, sırt üstü uzatılmış; nadiren ikincil ve kısmi gömmeler	Çukur, kil tuğla mahfazalar, dağlarda taş levha mahfazalar	Genellikle bir kişi, bazen iki, nadiren daha fazla	Çanak çömlek, nadiren boncuk, küçük figürler, et, taş kaplar, topuz başları, taş aletler, mühürler
Diğer yerler(b)	Çocuklar, bebekler, nadiren yetişkinler	?	Terk edilmiş evler	Gömme, sırt üstü uzatılmış.	Çukur, kil tuğla mahfazalar	Bir	Çanak çömlek, boncuk, küçük figürler, taş baltalar, mühürler

NOTLAR:
(a) Eridu, Ur, Susa, Parçine, Hakalan.
(b) Susa, Caferabat, Bendebal, Kabir Şeykeyn.
Kaynaklar: Morgan (1912), Mecquenem (1928), Woolley (1955), Dollfus (1971; 1983), Weiss (1972), vanden Berghe (1973; 1975; 1987), Canal (1978), Safar, Mustafa ve Lloyd (1981).

8.1 Eridu'da geç Obeyd döneminden defin çizimi, cesedin sağ omzunun yanında çok sayıda boyalı kap bulunuyor (Safar, Mustafa ve Lloyd 1981:görsel 63 mezar 132)

Burada ve diğer edebi kaynaklarda ölüm üzücü ve acınası bir durum olarak, ölüler de yaşayanların potansiyel düşmanıymış gibi tasvir edilir (Bottéro 1980:42). Ölülerle bir arada katlanılabilir bir yaşam sürmek ancak cenaze töreninde ve sonrasında, düzenli yiyecek ve içecek tedariki de dahil olmak üzere uygun ayinsel uygulamaların yerine getirilmesini gerektirir (Bauer 1969;Weadock 1975; Bottéro 1980).

KUTU 10: Arkeolojide ölümle ilgili incelemeler

Arkeologların genellikle gün ışığına çıkardığı malzemelerin çoğunun aksine mezarlar geçmişteki kişilere az çok doğrudan erişim imkanı verir. Mezarlar ayrıca diğer arkeolojik ortamlarda nadiren bulunan zengin ve olağandışı yapıtlar barındırabilir.

1960'lardan itibaren eski toplumların kültürel evrimleri ve toplumsal örgütlenmesi üzerine çalışan arkeologlar ölümle ilgili uygulamalara odaklanmaya başladılar. Bir toplumun cenaze muameleleri bütününün karmaşıklığının sosyopolitik örgütlenmesiyle doğrudan ilişkili olduğu varsayımıyla, bu uygulamaların incelenmesinin geçmişteki toplumsal örgütlenmeyle ilgili doğrudan bilgiler sağladığını öne sürdüler (Saxe 1970; Binford 1971). Ancak kısa süre önce çok sayıda arkeolog, definlerin geçmiş toplumsal örgütlenmelerin doğrudan yansıması olmaktan çok toplumsal ilişkilerin ideolojik temsilleri olduğunu fark etmemesi sebebiyle hatalı bulmaya başladı.

Kuramsal çerçeveleri ne olursa olsun ölülere ilişkin verilerle ilgili arkeolojik analizler benzer verileri inceler. Bunlar arasında ölünün yaşı ve cinsiyeti, mezarlık tipi (çukur, tuğla tabut, çukurda hasır tabut), ceset veya cesetlerin

konumu (yan yatırılmış ya da sırt üstü uzatılmış), cesede uygulanan muamele (hasıra sarılmış ya da yakılmış) ve mezar eşyalarının tipleri ve sayısı (çanak çömlek, boncuk mücevher, küpeler, silahlar, taş kaplar) bulunmaktadır. Ölümle ilgili uygulamalarının yorumlanması açısından herhangi bir değişkenden çok bu değişkenler arasındaki ilişkiler temel öneme sahiptir.

Ölünün yaş ve cinsiyetinin iskelet kalıntılarından belirlenmesi bugün rutin uygulama olmakla birlikte Mezopotamya mezarlarından gelen önemli bulguların çoğu iskelet kalıntılarına yönelik yaklaşımın daha az sistematik olduğu bir dönemde edinilmiştir. Gün ışığına çıkarılan insan kalıntılarının çok az bir kısmı yaş ve cinsiyet belirleme eğitimi almış fiziksel antropoloji uzmanlarınca incelenmiştir. Kanıtların sınırlı olmasının sebeplerinden biri kemik koruma yöntemlerinin zayıflığıyken çoğu arkeoloğun araştırma nesnelerine ilgisizliği de önemli bir rol oynamıştır.

Urukagina Reformları (Cooper 1986:70–78) ölülere gerektiği gibi cenaze törenleri düzenlenmesinin önemine atıfta bulunur. Lagaş'ın geç İlk Hanedanlar dönemi yöneticilerinden Urukagina öncüllerinin rahiplerin gerekli cenaze ayinlerini düzenlemek için insanlardan fahiş miktarda para toplamalarına göz yumduğunu öne sürmüştür. "Cenaze için bir ceset getirildiğinde uhmush [bir rahip türü] yedi güğüm (140 litre) bira, 240 somun ekmek, 2 ul (72 litre) hazi-tahılı, 1 yün elbise, bir ... ve bir yatak alıyordu" (Cooper 1986:71).

Mezopotamya'da ölüm üzerine bilgimizi artırmanın yolu ölülerin arkeolojik kalıntılarının sunduğu zengin veri kaynağından geçiyor (bkz. kutu 10). Burada ölümle ilgili uygulamaların üç yönüne odaklanacağız: özellikle topluluk kimliğinin ve yaşayanlar arasında toplumsal ayrışmanın oluşumuyla ilişkili İdeolojik dışavurumlar, ölümle ilgili muamelelerin toplumsal cinsiyete göre değişimi, eşya gömme uygulaması ve veraset arasındaki ilişki.

Ölüm: Büyük eşitleyici

Güney Mezopotamya'da ve komşu güneybatı İran'da geç Obeyd döneminden kalma definlerin çoğu mezarlıklardan gelir. Mezarlıklar büyük ihtimalle eski sahalardaki kazıların sınırlı olmasının ya da ilk yerleşim katmanlarına erişimi imkansız kılan aşırı çökelmenin de etkisiyle varlıklarıyla ilgili çok az ipucunun bulunduğu yüzyılların ardından ortaya çıkmıştır. Mezarlıklar yerine bebek ve çocuklar yapı zemin-

lerin altına gömülmüş, yetişkinlerin cesetlerine ise nadiren ulaşılmıştır (Hole 1989). Geç Obeyd dönemi mezarlıkları-Eridu, Ur ve Susa gibi-kentlerin yanı sıra batı İran'da, hiçbir çağdaş yerleşimle bağlantısı olmadığı için göçebelerin defin yerleri olarak yorumlanan yüksek dağ vadilerinde bulunmuştur (vanden Berghe 1987:124).

Geç Obeyd dönemi mezarlıklarındaki definlerin çok sayıda ortak özelliği bulunmaktadır (tablo 8.1). Mezarlıklara gömülen cesetlerin çoğu çocuk ya da yetişkinlere aitti; bebekler nadiren görülüyordu. Ölüler genellikle sırtüstü yatırılıyordu (görsel 8.1), ancak Susa'da, kemiklerin et sıyırıldıktan sonra gömüldüğü kısmi definlerin varlığı da bildirilmiştir (Canal 1978:33; Hole 1990). Mezarların çoğu tek kişiye ait olmakla birlikte genellikle iki yetişkine rastlanan mezarlar da vardır; daha fazla kişinin aynı yere gömüldüğü az sayıda örnek de bilinmektedir. Birden fazla insanın bulunduğu mezarlar örneklerinde cenazeler çoğunlukla farklı zamanlarda gömülmüştür. Mezarların başka birinin gömülmesi için tekrar tekrar açıldığına dair gözlemlerin yanı sıra mezar alanlarının nadiren birbirine karışması, hiçbir işaret günümüze kalmamışsa da mezar yerlerinin yer seviyesinin üstünde bir biçimde işaretlendiğini akla getiriyor (Hole 1989:167).

Ölüler genellikle ufak bir miktar kil kapla beraber gömülüyordu. Zaman zaman bunların yanına ya da yerine boncuk, et dilimleri, insan ya da hayvan biçiminde figürler, taştan topuz başları, taş kaplar, yontulmuş ya da taşlanmış taş aletler ve mühürler gibi başka nesneler de konuyordu. Beraberlerinde herhangi bir malzeme olmadan gömülmüş kişiler de olmuştu. Susa mezarlığını dışarıda bırakırsak, kimilerinin diğerlerine nazaran çok daha zengin bir malzeme grubuyla gömüldüğüne dair çok az ipucu bulunmaktadır (Forest 1983; Pariselle 1985; Wright ve Pollock 1987:328).

Kentlerdeki mezarlıklar genelde kendilerinden önce hiçbir yapılaşmanın olmadığı bölgelerde kuruluyor, bu bölgeleri bir bakıma "yeni" alanlar haline getiriyordu. Ur'daki mezarlık kentin hemen ucunda, kalın bir temiz silt yatağının içinde (Woolley 1955:19); Eridu'da ise hiçbir mimariye izin bulunmadığı atık alanındaydı (Safar, Mustafa ve Lloyd 1981:117, 119), Susa'daki mezarlık geç Obeyd döneminin sonlarına doğru yeni oluşturulmuş bir yerleşim alanının merkezinin

yanındaydı (Pollock 1989:283).

Geç Obeyd dönemi köylerinde mezarlık yokmuş gibi görünüyor, buralarda cenazeler terk edilmiş yapılara gömülüyordu (Dollfus 1971:27, 1975:48). Cesedin konumu, gömülen cenaze sayısı ve mezar eşyaları gibi defin uygulamalarının mezarlıktaki uygulamalarla benzerlik taşıması ölülerin nasıl gömülmesi gerektiğine dair benzer fikirleri paylaşmış olduklarını gösteriyor. Köylerde cesetlerin terk edilmiş yapılara gömülmesi aynen mezarlıklarda gerçekleştirilen definler gibi, ölen kişinin toplumun yaşayan üyeleri tarafından kullanılan alanlardan uzaklaştırılması amacını taşıyordu. Mezarlıktaki nüfusun aksine evlere gömülenlerin çoğu bebek ya da çocukken ölmüşlerdi.

Ölen herkese resmi defin işlemleri yapılmıyordu. Ne mezarlıklarda ne de evlerde cesetlerin bulundukları köy ve kentlerdeki nüfus miktarını açıklamaya yetecek sayıda ölü bulunmuyordu (Hole 1989:150–53; Pollock 1989:286; Vértesalji 1989). Dahası, bebek ve çocuk oranlarının endüstri öncesi toplumlarda tahmin edilen oranlarla kıyaslanması (Morris 1987:58) genç yaşta ölenlere ait mezarların olması gerekenin altında olduğunu göstermektedir. Örneğin Eridu mezarlığında çocukların oranı, yüzde 48,5 olan beklentinin aksine yüzde 33'te kalmıştır. Kazı alanlarında henüz gün ışığına çıkarılmamış mezarların varlığı kuşku götürmez olsa da, kimi insan gruplarının neredeyse hiçbir arkeolojik iz kalmayacak biçimde gömülmüş olması da mümkündür.

Ölümle ilgili uygulamalar birçok yönden benzer olsa da ölülere uygulanan muameleler tamamen bir örnek değildi. En önde gelen farklı muamele nedenlerinden biri ölenin yaşı gibi görünmektedir. Yetişkinler ve büyük çocuklar genellikle mezarlıklara gömülürken çok genç yaşta ölenler başka yerlere gömülüyorlardı. Ölüm yaşlarıyla ilgili en kapsamlı verilere sahip olduğumuz Eridu'da mezar eşyaları ölenin yaşına bağlı olarak değişiyordu. Belirli çömlek tipleri yetişkinlere göre çocukların mezarlarında daha çok bulunuyordu, çocuklar zaman zaman hayvan kafataslarıyla birlikte gömülürken yetişkinlerin definlerinde bu uygulamaya hiçbir zaman rastlanmıyordu, bedenin kimi yerlerine iliştirilen boncukların renkleri çocuk ve yetişkinlerde farklıydı (Wright ve Pollock 1987:327). Ölenin toplumsal cinsiyetine bağlı olarak farklı defin uygulamaları daha sınırlıymış gibi duruyor. Toplumsal

Tablo 8.2 Geç Obeyd döneminden farklı toplulukların ayırt edici defin uygulamaları

			Mezar Eşyaları					
Saha	*Muamele*	*Mezar*	*Topuz*	*Taş balta/keser*	*Mühür*	*Bakır nesne*	*Çanak çömlek*	*Boncuklar*
Eridu	Gömme	Çoğunlukla tuğla mahfaza, bazen çukur	++	-	-	-	Genellikle bir kavanoz, kase, kap	Çene, pelvis ve dizlerde
Ur	Gömme	Çukur, bazen çömlek kırıklarıyla kaplanmış çukurlar	++	++		++	Çok çeşitli tip ve sayıda	Kolye, bilezik
Susa	Kısmi gömme, gömme	?	(++)	(++)	(++)	+	Özenli süslenmiş	(++)
Parçine ve Hakalan	Gömme	Taş mahfaza	+	+	+	-	+	++

NOTLAR

Kısaltmalar: +: Yaygın, ++: Var ama nadir, -: Yok, (++): Var, sayısı belirsiz.

Kaynaklar: Morgan (1912), Mecquenem (1928), Woolley (1955), Canal (1978), Safar, Mustafa ve Lloyd (1981), vanden Berghe (1987).

cinsiyetle ilgili en temel işareti yine Eridu'daki mezarlıkta bazı ölülerin üzerindeki, toplumsal cinsiyete dayalı kıyafet ve süs farklılıklarını gösterme ihtimali olan boncukların renk ve konumları sağlıyordu.

Mezar tipleri de değişiklik gösteriyordu. Bazı kişiler basit çukurlara yerleştirilirken kimileri tuğla mahfazalara gömülüyordu. Dağlardaki mezarlıklarda ölüler taş levhalardan yapılmış sandıklara defnediliyordu. Farklı yaş ya da toplumsal cinsiyetten ölülerin belirli bir tip mezara gömüldüğüne dair ise açık bir işaret bulunmuyor (Wright ve Pollock 1987:326).

Yaşın dışında ölülere muamele biçimi topluluktan topluluğa da fark ediyordu. Kaba hatlarıyla tüm topluluklar tarafından uygulanan ana cenaze programına her topluluk kendine özgü bazı unsurları dahil etmiş gibi görünüyor. Bu konuda en çok göze çarpan farklılık Susa'daki mezarlıkla Ur ve Eridu'daki mezarlıklar arasında bulunuyor (tablo 8.2). Bu farklılıklardan bazıları, Susa güney Mezopotamya düzlükleri yerine güneybatı İran'da yer aldığı için bölgesel farklara atfedilebilmekle birlikte, geç Obeyd dönemi boyunca iki bölge tıpa tıp olmasa da benzer toplumsal, siyasal ve ekonomik yörüngeler izlemiş gibi görünüyor.

Ne yazık ki Susa mezarlığındaki kazı ve belgeleme çalışmalarının yapılma biçimi buradan öğrenebileceklerimizi ciddi biçimde sınırlamış durumda, münferit mezar gruplarının gerektiği gibi yorumlanabilmesi mümkün görünmüyor (Hole 1989; 1990; Pollock 1989). Yine de Susa'yı diğer mezarlıklardan ayıran özelliklerle ilgili iki önemli gözlemde bulunulabilir. Birincisi, Susa mezarlığından küçük bir miktar etkileyici bakır balta ve disk çıkmasıdır. O dönemde güney Mezopotamya ve güneybatı İran'da bakır kullanımı son derece sınırlıydı ve mezarlıklarda ya çok az bakır bulunmuştu ya da hiç bulunamamıştı. Mezarlıktaki toplam cenaze sayısına göre bakır yapıt miktarı ölenlerin ancak çok küçük bir kısmının bu malzemelerle gömüldüğünün göstergesidir.

Susa mezarlığının ikici ayırt edici özelliği bir miktar-muhtemelen çok sayıda-kısmi defin yapılmış olmasıdır (Mecquenem 1943; Canal 1978; Hole 1990). Hole ölülere yönelik bu tür olağandışı muamelenin, kısa sürede çok sayıda kişinin ölümüne neden olan savaş, kıtlık

ya da hastalık gibi bir felaketin sonucu olabileceğini öne sürmüştür (Hole 1990). Ancak elimizde bu görüşü destekleyecek ya da çürütecek ikna edici hiçbir kanıt bulunmuyor.

Defin muameleleri konusunda topluluklar arasında daha incelikli farklar bulunuyor. Mezar yeri tercihleri, çömlek motifleri, mezara konmak üzere seçilen çömlek tiplerinin bileşimi ve mezara konan diğer malzemeler farklılık gösteriyor (Wright ve Pollock 1987:326–28). Bu farklılıklar her topluluğun, kendi usullerinin ayırt edilmesini sağlayan kimi uygulamalar seçtiğini ortaya koyuyor. Hole'a göre, cenaze törenlerinin mezarlığa taşınması toplumun ölünün ortadan kaldırılması gibi daha önce ailelerin uhdesindeki bazı işlevleri üzerine aldığını gösteriyor (Hole 1989:178–80). Böylelikle, geç Obeyd dönemi defin uygulamaları topluluk bağlarına vurgu yapan bir kimliğin inşasının ve güçlendirilmesinin parçası olarak düşünülebilir (farklı bir görüş için bkz. Vértesalji 1989). O dönemde bu tür bağlar inşa etme ihtiyacı bilhassa toplumsal eşitsizliklerdeki ve belirli toplumsal kesimlerin haraç ve emek taleplerindeki artış gibi ideolojik bir desteğe gereksinim duyan daha geniş kapsamlı siyasi ve ekonomik değişimlerden kaynaklanmış olabilir (Wright 1994 [1983]). Bu değişikliklere destek insanları topluluğun bir birim olduğuna ve bu birimin üyelerinin ortak iyi için birlikte çalışmak zorunda olduklarına ikna etmek için kullanılan simgelerden geldi. Topluluk kimliğine yapılan vurgu dikkati toplumu bölme potansiyeli olan münferit aile bağlarından ve aileler arasında ortaya çıkmaya başlayan sosyoekonomik farklılıklardan uzaklaştırdı. Başka bir deyişle, defin uygulamaları geç Obeyd toplumundaki toplumsal eşitsizliklerin maskelenmesine katkıda bulundu.

Topluluğa ait arazinin bir kısmını üyelerinin (bir kısmının) gömülmesine hasretmek güçlü bir simgeydi. Bir mekana yönelik bağlar böylelikle somut ve görünür bir ifadeye kavuşuyordu. Mezarlıklarda gerçekleştirilen cenaze törenleri hayattaki nesillere, bulundukları mekana aidiyetlerinin bir geçmişinin olduğunu ve dolayısıyla topluluğun üyeleri olmaktan kaynaklanan miras gibi haklardan yararlanabileceklerini bildirmenin yollarından biriydi (Saxe 1970; Goldstein 1980; Morris 1991).

Evlerde gerçekleştirilen definlerin aksine, mezarlığa gömülmek her

cenaze töreninin bir noktaya kadar bütün toplum tarafından görülmesini ve onaylanmasını, hatta törene katılım sağlanmasını beraberinde getiriyordu. Ölüm ve defin böylelikle ölenle doğrudan alakası olsun olmasın topluluğun bütün üyelerinin dikkatini celbeden faaliyetler haline geliyordu. Yer üstündeki mezar işaretleri mezarların cenaze töreninin ardından da görünürlüğünü sürdürmelerini ve anılmalarını sağlıyordu.

Ölümle ilgili uygulamalar insanları aile bağları ya da toplumsal konumlarından çok topluluğa bağları üzerinden sınıflandırdı. İçsel farklılıkların- başlıca istisna olan yaşla ilgili farklılıklar dışında- beklenenden az temsil edilmesi, topluluğun özdeşleşme ve bağlanma birimi olması gerektiğine dair simgesel beyanı destekliyor. Toplumu bölme ihtimali olan unsurlar yerine ortak iyiyle özdeşleşme yönündeki bu ideolojik vurgu kuşkusuz ideolojikti. Daha önce (4. bölüm) gördüğümüz gibi, gerçek sosyoekonomik ilişkilere ayna tutmuyordu.

Dördüncü binyıldaki köklü değişim

Obeyd döneminin sonunda görünüşe bakılırsa defin uygulamaları, ara sıra çocukların ve çok daha az yetişkinin defni dışında, arkeolojik kayıtlardan çıkıyor. Uruk döneminin erken dönemiyle ilgili mevcut zamandizinlerinin yüzeyselliğini ve bilgimizin zayıflığını göz önüne alırsak, bu "ani" silinme bize göründüğü kadar ani gerçekleşmemiş olabilir. Bununla birlikte, en fazla birkaç yüzyıl içinde ölümle ilgili uygulamaların son derece köklü bir değişim geçirdiği kuşku götürmez: Geç Obeyd döneminde topluluk üyelerinin önemli bir kısmı, hatta büyük çoğunluğu mezarlıklara bir kısmı da terk edilmiş binalara gömülüyorken, Uruk döneminde definler nadir bir uygulamaya dönüştü.

Uruk döneminde defin uygulaması bulunmamasının arkeolojik keşif zafiyetinden kaynaklanması pek olası görünmüyor. Uruk dönemi sahalarındaki incelemeler sınırlı ve genellikle farklı ortamlardan alınan örnekler yetersiz olmakla birlikte, örnekleme yanlılığı Obeyd dönemindekinden daha fazla değil. Uruk döneminde-örneğin yaşam sahalarının dışında bulunan özel mezarlıklar gibi-saha dışı definler tercih edilmişse, gerçekleştirilen sayısız yerleşim incelemesi kesinlikle

Tablo 8.3 Üçüncü binyılda mezarlıklardaki definlerin özellikleri

Saha ve defin sayısı	*Tarih*	*Yaş*	*Cinsiyet oranı*	*Mezar başına kişi sayısı*	*Mezar*	*Mezar eşyaları*
Keyt Kasım (-120)	İH I	Çoğunlukla yetişkin	-	Genellikle bir, iki ya da üç olağandışı değil	Tuğla lahit	Çanak çömlek, boncuklar, zaman zaman bakır/bronz alet ve silahlar
Ahmet El Hattu(a) (59)	İH I	Yetişkin, bebek, nadiren çocuk	-1:1	Genellikle bir ya da iki, on bir kişiye kadar	Tuğla lahit	Çanak, çömlek mücevher (özellikle boncuklar), zaman zaman alet, silah, taş ve metal kaplar, deniz kabukları, hayvan kemikleri
Kiş "Y"	İH I-II				Mezar odasında tuğla platform, tuğla tabutla çukur	Çanak çömlek, taş ve metal kaplar, bakır/bronz alet ve silahlar, zaman zaman mühürler, el arabaları, deniz kabukları
Kiş "A" (150)	İH III	Yetişkin, çocuk/bebek	E/K -3:1	Bir, nadiren iki	Çukur	Çanak çömlek, metal kaplar, mücevher (boncuk, iğne,yüzükler vs.), deniz kabukları, zaman zaman alet ve silahlar, taş kaplar
El Obeyd (95)	İH I-III			Bir, zaman zaman iki	Çukur, zaman zaman tabut	Çanak çömlek, taş ve metal kaplar, boncuklar, zaman zaman iğne, yüzük, bakır/bronz silahlar, deniz kabukları, ağırşaklar, taş öğütücüler
Ur "CN" CN - Mezarlığı (336) lar,	İH II	Yetişkin, nadiren çocuk	-	Bir, nadiren iki ya da üç	Çukur	Çanak çömlek, taş kaplar, boncuklar, zaman zaman metal kap- iğneler, mühürler, deniz kabukları
Ur Kraliyet Mezarlığı (296b)	İH III	Yetişkin, nadiren çocuk	-	Genellikle bir ancak 75'e kadar	Çukur, tabut, zaman zaman tuğla ve/ya taş lahit	Çanak çömlek, mücevher silahlar, mühürler, kozmetik mahfazaları, taş ve metal kaplar, zaman zaman aletler, müzik aletleri, mobilya, oyun tahtaları
Ur Kraliyet Mezarlığı (399b)	AK	Yetişkin, nadiren çocuk	-	Bir, nadiren iki ya da üç	Çukur, tabut	Çanak çömlek, taş ve metal kaplar, mücevherler silahlar, mühürler, zaman zaman aletler, deniz kabukları, tekne maketleri

Notlar ve kaynaklar takip eden sayfadadır

bunlardan bazılarını tespit etmiş olmalıydı. Araştırmacılar Uruk'un kuzeyine doğru parçalanmamış çömleklerin yüzeye çıktığı, mezarlık olduğu düşünülen bir alan buldular (Rau 1991a:54). Ne var ki bu çömleklerin definlerle ilgili olup olmadıklarını ortaya koyacak hiçbir kazı yapılmadı. Kısaca, mevcut arkeolojik ipuçları Uruk döneminde yerleşim alanlarında ya da bunların yakınlarında defin işlemlerinin son derece nadir olarak gerçekleştiğine işaret etmektedir.

İnsanlar ölülerini ne yapıyordu? Olasılıklardan biri cesetlerin yerleşimlerden oldukça uzak yerlere gömülmesi olabilir. Alternatif olarak ölünün ortadan kaldırılması yerleşim içinde ya da yakınında gerçekleşmiş ancak arkeolojik iz bırakmayan yöntemler kullanılmış olabilir: Etnografi sicili arkeolojik olarak tespit edilemeyen ya da görülemeyen ortadan kaldırma yöntemlerine dair örneklerle doludur (Metcalf ve Huntington 1991).

Susa geç Obeyd dönemindeki gibi genel eğilime tezat oluşturuyor. Çoğu Uruk sahasında çocuk definleriyle nadiren karşılaşılıyorken Susa'da çok sayıda bebek ve çocuk mezarına rastlandı. Bunlar genellikle cesedi çevreleyen devrik ağızlı kaselerle gömülmüşlerdi (Mecquenem 1943:13–15). Bazı cesetler yanlamasına yatarken geri kalanlar uzunlamasına yerleştirilmişti. Bazı cesetler hasırların arasındayken bir çocuk cesedi kırık çömlek parçalarının üzerinde yatıyordu. Beraberlerindeki eşyalar arasında çömlekler, bakır nesneler, taş kaplar, taş ve kemik aletler, boncuklar ve ağırşaklar bulunuyordu. Raporlamaların üstünkörü olması nedeniyle konuyla ilgili daha ayrıntılı belirlemelerde bulunmak mümkün değilse de, defin uygulamalarında muamele ve mezar eşyaları bakımından dikkate değer bir çeşitlilik olduğu göze çarpıyor. Ölü çocuklara yetişkinlerden farklı muamele uygulanması, muamelelerin ölünün yaşına göre değişiklik gösterdiği Obeyd geleneğini takip ediyor. Bu etnografik olarak da alışıldık bir model. Bebek ve çocuklar-örneğin çoğu Hıristiyan mezhebinde vaftiz edilmemiş çocukların durumunda olduğu gibi-tam anlamıyla toplumsallaşmış, toplumun gerçek üyeleri haline gelmiş sayılmıyor ve dolayısıyla topluluk üyelerine layık görülen cenaze uygulamalarından yararlanamıyor olabilirler.

NOTLAR

(a) Ahmet el Hattu Hemrin bölgesindedir. (b) Yalnızca İH III ya da Akad dönemine tarihlenebilen mezarlar Kaynaklar: Mackay (1925; 1929), Hall ve Woolley (1927), Woolley (1934; 1955), Moorey (1978), Forest (1983), Eickhoff (1993).

Tablo 8.4 Üçüncü binyılda mezarlık dışı definlerin özellikleri

Saha ve defin sayısı	*Tarih*	*Yaş*	*Cinsiyet oranı*	*Mezar başına kişi sayısı*	*Mezar*	*Mezar eşyaları*
Şuruppak (73)	İH II-III	Yetişkin, çocuk/bebek	Kadınların oranı az farkla fazla	Bir, nadiren iki	Çukur, zaman zaman tabut	Çanak çömlek, taş kaplar, boncuklar, mühürler, zaman zaman metal kaplar, aletler, silahlar
Hafece (27)	CN	Yetişkin, çocuk/bebek		Bir, nadiren iki	Çukur	Çanak çömlek, taş ve metal kaplar, zaman zaman boncuklar
Hafece (58)	İH I	Yetişkin, çocuk/bebek, ergen		Bir, nadiren iki ya da üç	Çukur, zaman zaman tuğla lahit	Çanak çömlek, taş kaplar, zaman zaman boncuklar, iğneler, deniz kabukları, taş levhalar
Hafece (34)	İH II	Yetişkin, çocuk/bebek		Genellikle bir, iki ya da üç de görülüyor	Tuğla lahit, çukur, nadiren tabut	Çanak çömlek, taş ve meta kaplar, boncuklar, iğneler, kozmetik mahfazaları, zaman zaman aletler, mühürler ve taş levhalar
Hafece (35)	İH III	Yetişkin, çocuk/bebek, ergen		Bir	Çukur, nadiren tuğla lahit	Çanak çömlek, taş ve metal kaplar, boncuklar, iğneler, yüzükler, kozmetik mahfazalar, mühürler, zaman zaman silahlar, aletler
Ebu Salabih evleri (194)	İH I-III (çoğunluğu İH III)	Yetişkin, yetişkin altı	E:Ç (ama örneklem ufak)	Genellikle bir, zaman zaman iki	Çukur	Çanak çömlek, boncuklar, deniz kabukları, çakmaktaşından aletler, zaman zaman iğneler, yüzükler, aletler, silahlar, mühürler, taş levhalar
Ebu Salabih Aş Tip (14)	İH III	Yetişkin, çocuk/bebek, ergen		Bir ya da iki	Çukur, sepetle gömülmüş bir örnek	Çanak çömlek, zaman zaman boncuklar, iğneler, mühürler, metal kaplar, çakmaktaşından aletler, deniz kabukları, taş levhalar
Um el-Cir (2)	Akad	Çocuk/bebek	-	Bir	Çukur	Çanak çömlek

Kaynaklar: Delougaz, Hill ve Lloyd (1967), Gibson (1972b), Martin, Moon ve Postgate (1985), Martin (1988), Steele (1990), Green (1993).

Uruk döneminde ölülerin ortadan kaldırılma yerleri ve yöntemleri nasıl olursa olsun ölüler aile ve toplum alanından-fiziksel ve sembolik olarak-bütünüyle koparılmış gibi görünüyor. Bu tür bir uygulama, "Uruk dünyası"na yönelik bağlılık yaratılması amacıyla yerel topluluklar içindeki bağların yadsınması anlamına geliyor olabilir. Muhtemelen ölümle ilgili sembolik uygulama alanı akraba grupları ve hatta toplulukların kontrolünden çıkarılmış ve devlet kontrolüne alınmıştı.

Ölülerin ortadan kaldırılma biçim ve yerlerindeki değişiklikler Uruk döneminde uzamın ve mekansal bağların büyük ölçüde yeniden yapılandırıldığı bir bağlamda meydana geldi. İlk kez güney Mezopotamya nüfusunun çok önemli bir kısmı kentlerde yaşamaya başladı, başka bölgelerde insanların çoğu eski yaşam alanlarını terk etti ya da ilk kez tamamen yerleşik hale geldi. Birçok toplulukta meydana gelen köklü değişiklikler, yaratılan yeni bağlara özgü ideolojik söylemler gerektirdi.

Ölüm bağlamında gösterişçi tüketim

Defin adeti dördüncü binyılın sonuna doğru kaybolduğu hızla tekrar ortaya çıktı. Bunun ne kadar ani olduğu yine tartışma konusudur, ancak çok sayıda nesle yayılmış dahi olsa yaşanan değişimin büyüklüğü etkileyiciydi. Defin uygulamasının tekrar ortaya çıkışı, tek tek kentlerin ve buralarda yaşayan çıkar gruplarının siyasi ve ekonomik güç mücadeleleri içinde oldukları, büyük kent toplumlarının hakim olduğu bir toplumsal manzaranın doğuşuyla aynı zamana denk geldi. Cenaze uygulamaları aşırı çeşitlilik gösteriyordu. Farklılıkların bir kısmı defin uygulamalarında (Cemdet Nasr'dan Akad dönemine kadar) bütün bu süre boyunca meydana gelen değişikliklerden kaynaklansa da, dönemin defin uygulamaları daha önceki geleneklerden ayrılan farklılıklar da içeriyordu. Çeşitliliğin sınırlı olduğu ve gösterişten kaçınılan Obeyd definlerinden farklı olarak üçüncü binyıl definleri toplum bünyesindeki çarpıcı ayrımları açığa çıkarır. Bu ayrımlar çok çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar (Tablo 8.3 ve 8.4). Mezarlıkların yerleri, mezarlık tipleri, bir mezara gömülen kişi sayısı, mezara konan malzemelerin sayısı ve çeşidi hem ölüler hem diriler arasındaki farklılıkları ifade ediyor ve bu farklılıkların oluşmasına yardımcı oluyordu.

Cenazeler genelde mezarlıklara ya da evlere gömülüyordu. Atık alanlarına terk edilen (Green 1993:17) ve resmi işlem yapılmaksızın çukurlara gömülen (Martin 1988:44) cesetlere de rastlanıyordu. Me-

zarlıklar atık alanları gibi yerleşimlerin kullanılmayan ya da terk edilmiş kesimlerinde, bazen de dışındaydı. Cenazenin eve gömülmesi genellikle içinde yaşanan evlerde gerçekleştiriliyordu. İlginç bir şekilde, tapınaklar ölülerin gömülmesi için kullanılan alanlardan değildi. Yıllar içinde ortaya çıkarılan ceset sayısına rağmen toplam rakam üçüncü binyılda Mezopotamya'da yaşamış olması gereken insan sayısını açıklamak için yeterli değildir (Steele 1990:127; Pollock 1991a:175). Bunun yanı sıra, mezarlıklarda bebek ve çocuklara ait mezarlara nadiren rastlanıyor; bu iki grup evlerdeki definlerin yüzde 22-30'unu temsil ediyorlar. Gömülen nüfusun boyutu ve yaş dengesizliği, yerleşimlerde mezarlık ve evlerin bir arada kullanıldığını akla getiriyor.

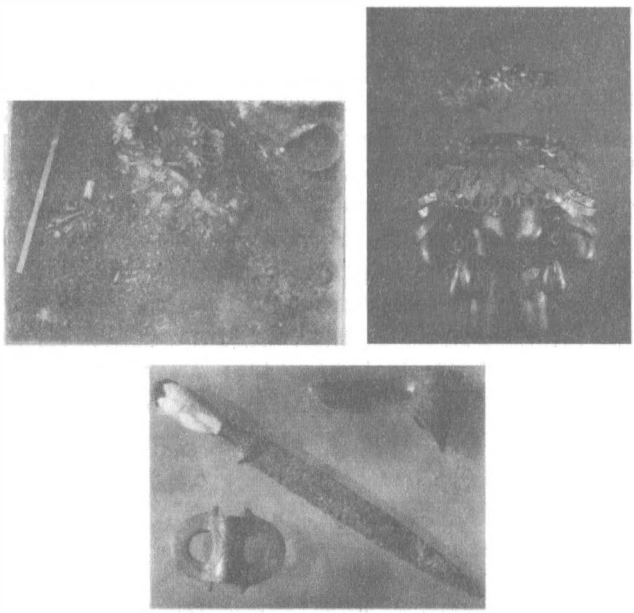
Üçüncü binyıl boyunca insanların yüksek konuma sahip ya da ayrıcalıklı üyeler veya geçimlik çalışan emekçiler olarak oikoiye katılmak konusunda giderek artan bir baskıyla karşılaşmış olma ihtimalini tartıştık. İlk Hanedanlar döneminde ölülerin mezarlık ya da evlere yerleştirilmesindeki farklılıklar oikoi ve akrabalık temelli haneler arasındaki gerilimlerle ilişkili olabilir (Pollock 1991a). Edebi göndermeler cenaze törenlerinin, rahiplerinin doğrudan katılımı gibi kimi yönlerinin ancak tapınaklara bağış ya da ödeme yapılması halinde uygulandığını-ya da "gerektiği gibi" gerçekleştirildiğini-savlamamıza imkan tanımaktadır. Başka bir deyişle oikoi insanları bir tür bağımlılık ilişkisi içine çekmek ve mecbur etmek için çeşitli stratejiler uygulamış olabilir. Bu stratejilerden biri "muntazam" ve büyük ihtimalle masraflarını ailenin karşıladığı durumdan daha kapsamlı defin törenleri vaatleri olabilir. Aynı zamanda evlerde giderek daha ayrıntılı biçimde düzenlenen cenaze törenleri, yaşayan üyeleri kadar ölülerini de ellerinde tutmak isteyen köklü ailelerin halen sahip olduğu güç ve saygınlığını sembolize ediyor olabilir.

Ev içi definler ayrıca ölenin kimliğine göre farklılıklar göstermektedir. Ebu Salabih'te cenazeler yaş, toplumsal cinsiyet ve ailedeki konumuna göre farklı odalara gömülür ve diğer mezarlara göre konumlandırılırdı. Eve gömülen çocuklar genellikle çevre odalara ya da yetişkinlerin mezarlarının kenarlarına yerleştirilirdi. Benzer noktalara gömülen yetişkinler ise genelde kadınlardı (Steele 1990:158–59, 186).

Ölüler mezarlıkta ya da evlerde genellikle basit çukurlara yerleştirilirdi. Tuğla ya da taş ve tuğla karışımından yapılan ve tek odalı basit

yapılardan çok sayıda odadan oluşan örneklere kadar değişen biçimlerde lahitler de kullanılırdı. Lahit yapımı İlk Hanedanlar döneminin ilk kısmında daha yaygındı.

Hafece'deki lahitler genellikle farklı zamanlarda gömülmüş birden fazla cesedi barındırıyordu. Lahitler Sin Tapınağı ve Oval Tapınak arasında kalan eski yerleşim alanıyla sınırlıydı; Oval Tapınak'ın kuzeyindeki yeni yerleşim bölgesinde hiçbir lahit inşa edilmemişti. Çoğu çok sayıda aile üyesinin gömülmesine olanak sağlayacak şekilde tasarlanan lahitleri inşa etmek için gerekli imkanlar ancak daha eski, köklü ailelerin elinde bulunuyordu.

8.2 İlk Hanedanlar dönemi mezar eşyaları. Yukarıda, Ur'daki kraliyet lahitlerinin birinde Pu-abi'nin yanında bulunan gösterişli başlık, solda bulunduğu yerde, sağda yeniden oluşturulmuş hali. Aşağıda, Ur'da Meskalamdug'un mezarında bulunan doğal altın ve gümüş alaşımından yapılmış baltalar ve bıçağı bakır alaşımlı, altın kakma saplı bir kama (Philadelphia, Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'nin izniyle kullanılmıştır, G8-8947, S8-133835, G8-8961 [son fotoğraftaki nesneler Bağdat'taki Irak Müzesi koleksiyonundandır.])

Ur'daki kraliyet mezarlığındaki kraliyet lahitleri birçok bakımdan olağanüstüdür (bkz. kutu 11). Kentin dini ve idari bölgesinin yaklaşık 200 metre uzağındaki atık alanında bulunan kraliyet mezarlığında iki binden fazla mezar bulunuyordu. Mezarlık en az beş yüz yıl boyunca kullanılmış olmakla birlikte aşırıya kaçan tefrişatıyla ünlü kraliyet lahitleri mezarlığın kullanılmaya başlandığı III. İlk Hanedanlar döneminin başında yapılmıştı. Bu on altı lahit, sayısı yetmiş dörde kadar çıkan hizmetlilerle beraber gömülmüş "esas ceset"lerin bulunduğu, genelde giriş bacaları olan odaların varlığıyla ayırt edilir. Yetmiş beş yetişkinin aynı anda ölmüş olması pek muhtemel olmadığından bu lahitlerin insan kurbanına dair kanıtlar sunduğu düşünülmektedir (Woolley 1934:33–42). Antik dönemlerde yoğun olarak müdahale edilmemiş lahitlerde çok miktarda mücevher, silah, mobilya, müzik aleti ve genelde değerli metaller ve yarı değerli taşlardan üretilmiş nesneler bulunmuştur (görsel 8.2). Beraber gömülmüş hizmetlilerin bulunmadığı bazı mezarlardan çıkarılan önemli miktarda servet kraliyet lahitlerini ayırt eden şeyin yalnızca zenginlik olmadığını göstermektedir.

Ur ve başka yerlerde ölülerin çoğu lahitlere değil çukurlara gömülmüştü. Cesetler genellikle saz örtülere sarılmış olmakla birlikte zaman zaman örtü yerine ahşap, kil ya da ince dallardan yapılmış tabutlar da kullanılmıştı. Esas kural bir mezara tek kişinin gömülmesiyken birden fazla kişinin de tek mezara gömüldüğü durumlarla karşılaşılmıştır. Lahitler dışında birden fazla kişinin gömüldüğü durumların çoğunda mezarda iki kişi (iki yetişkin ya da bir yetişkin ve bir bebek veya çocuk) bulunmuştur.

KUTU 11: Ur kraliyet mezarlığı

Kraliyet mezarlığı keşfedildiği 1920'lerden bu yana, özellikle dehşetli cenaze ayinleriyle ilgili kanıtlar sunan mezar eşyaları bakımından son derece zengin kraliyet lahitleri nedeniyle arkeologları büyülemeyi sürdürmektedir. Birçok uzman öldüklerinde kendilerine bu denli olağanüstü törenler düzenlenen insanların kim olduğu sorusuna kafa yormuştur. Görünüşe göre başka insanların cenazeleri için öldürülen hizmetlilerin de gömüldüğü lahitlerin Mezopotamya'da başka hiçbir yerde bulunmaması bu soruyu daha da merak uyandırıcı kılıyor.

Kraliyet mezarlığını kazan Sir Leonard Woolley lahitlerin maiyetleri eşliğinde gömülen kraliyet ailesine ait olduğu kanısındadır (Woolley 1934: bölüm 3). Woolley bu görüşünü cenaze ayinlerinin olağandışılığına ve lahitlerin çoğunda Sümerce "kral" ve "yüksek mevkide kadın" ya da "kraliçe" kelimelerinin yazılı olduğu yapıtların bulunmasına dayandırdı. Ancak başka uzmanlar, yazılı yapıtların hiçbiri lahitteki esas öneme sahip cesetle açık bir ilişki içinde bulunmadığı için, bunların ölenin malları olmaktan çok sağ kalanların sunduğu hediyeler olabileceğine işaret etti. Her şeye rağmen bu tür gösterişli cenaze muamelelerine layık olmak için lahitlerdeki birincil önemdeki cesetlerin kendi toplumlarında en yüksek toplumsal, siyasi ve/ya dini makamları işgal etmiş olmaları gerekir. Kraliyet lahitlerindeki cesetlerin gerçek toplumsal konumlarını hiçbir zaman belirleyemeyecek olsak bile, bu kişilerin zamanın siyasi ve dini kurumlarının üst düzey üyeleri oldukları söylenebilir (Moorey 1977; Pollock 1991a).

Mezarlıkların çoğunda mezarların düzenli dizilimi, belirgin kümelere ayrılmış olmaları ve bazılarının defin için tekrar kullanılmış olması mezar yerlerinin yer üstünde bir şekilde işaretlenmiş olduğunu düşündürmektedir (Pollock 1983b:238). Ancak bu tür bir işaret sistemine dair kanıtların hiçbiri zamana dayanmamıştır. Ölülerin yanına konan eşyaların cins ve miktarı zaman içinde önemli değişikliklere uğradı. En sık görülen eşya çanak çömlekti. Wright (1969:83) ve Forest (1983:136) özellikle konik kaseler olmak üzere bir mezarda çok sayıda aynı tür kabın varlığının cenaze törenine katılanların sayısının göstergesi olabileceğini öne sürdü.

Cemdet Nasr ve I. İlk Hanedanlar dönemlerinde çanak çömlek dışındaki malzemeler esasen taş kaplar, boncuklar ve daha az olmakla birlikte bakır taslar, iğneler ve aletlerle sınırlıydı. Hafece'deki taş levhalar, Ur'daki Cemdet Nasr mezarlığı olarak bilinen yerdeki kurşun kaplar gibi kimi eşyalar belirli alanlarla özdeşleşmiş gibi görünüyordu. Az sayıda mezar diğerlerine göre daha çok yapıt bulundurmakla birlikte malzeme miktarı açısından mezarlar arasında önemli bir fark göze çarpmıyordu.

II. ve III. İlk Hanedanlar dönemlerinde mezar eşyalarının çeşitliliği büyük ölçüde artarak taş, bakır, gümüş ve altın kaplar, kolye, bilezik, saç süsleri ve kıyafet süsleri olarak kullanılan boncuklar, bakır, gümüş ve altın iğneler, aynı metallerden yapılmış küpe ve yüzükler, kozmetik

malzemelerin saklandığı deniz kabukları, silindir mühürler, silahlar, bakır, bronz ve diğer metallerden aletler, hayvanlarca çekilen tekerlekli araçlar, müzik aletleri gibi malzemeleri içermeye başladı (görsel 8.2). Akad döneminde mezar tefrişatı daha sınırlıydı ancak yukarıda sayılan eşyaların çoğu bu dönemde de kullanılıyordu. O dönemdeki yerleşimlerde gündelik tarım, imalat ya da zanaat faaliyetlerinde kullanılan yapıt kategorilerinin çoğu mezarlarda kendilerine ancak çok nadiren yer bulmuştur. Ölen insanların toplumsal ilişkilerinin ve kimliklerinin sembolik olarak ifade edilen yönleri gündelik ekonomik faaliyetlerle oldukça sınırlı bir doğrudan bağa sahipmiş gibi görünüyor.

Üçüncü binyıl ortasındaki cenazelerde görülen servet bolluğuna rağmen bazı mezarlar zenginlikleriyle özellikle göze çarpıyor. Buna karşılık, hiçbir mezar eşyası olmadan gömülme ihtimali de artmışa benziyor. Bu iki kategorinin arasında kalan mezarlar, içlerinde bulunan eşyalar bakımından son derece geniş bir yelpaze oluşturuyor. Ölülerin mezar eşyalarının cins ve miktarı üzerinden farklı kılınmasına yönelik giderek artan eğilim, Ur'daki kraliyet mezarlığında bulunan III. İlk Hanedanlar döneminin başına tarihlenen mezarlarda en yüksek noktaya çıkıyor.

Obeyd döneminin aksine üçüncü binyıl cenaze muameleleri topluluk içi farklılıkların altını çiziyordu. Yaş, toplumsal cinsiyet ve sosyopolitik konum, kapsamı ve şekli değişmekle birlikte tüm cenaze uygulamalarında ortaya konuyordu.

Kimi mezar eşyaları erkek ya da dişi şeklinde cinsiyetlendirilmiş gibi görünüyor. Cinsiyetle ilgili bir miktar iskelet kanıtı, edebi atıflar ve resimyazısal betimlemeler-balta, kama ve mızrak gibi- silahların erkeklerle ilişkilendirildiğini gösteriyor. Kimi mücevher ve kişisel takı tipleri yüksek mevkilerdeki kadınların ayrıcalığıymış gibi duruyor (Pollock 1983b:177–79; 1991b:373–76; Marcus 1994:11). Bazı kişilerin, muhtemelen farklı bir toplumsal cinsiyete ait rolleri yerine getirdikleri için her iki toplumsal cinsiyetin işareti olan eşyalarla gömüldüğü nadir örnekler de bulunuyor. Marcus (1994:12) Mezopotamya edebiyatında özellikle kimi ilahlar ve yaşlı insanların iştigal ettiği karşı cinsin kıyafetlerini giyme uygulamasının yaygın bir konu olduğuna işaret ediyor. Daha az sayıda ve daha az özenli mezar eşyalarıyla gömü-

len kişiler arasında toplumsal cinsiyet temelli ayrımların anlaşılması ise daha zor. Bu durumun arkeolojik korumanın garipliklerinden mi, bizim ilgili farkları ayırt edemeyişimizden mi yoksa yüksek mevkideki kişilerin toplumsal cinsiyetlerini aşağı konumdakilere göre daha kuvvetli bir şekilde öne çıkarmaya yönelik bir eğilimden mi kaynaklandığı henüz çözülmemiş bir meseledir (Pollock 1991b).

Mezar teşrifatının miktar ve zenginliğinin çeşitliliği yaş ve toplumsal cinsiyeti enine kesiyordu. Başka bir deyişle, adamakıllı teşrif edilmiş bir cenaze törenine hak kazanmak kadın ya da erkek, yetişkin ya da çocuk olmakla ilgili değildi. Bazı çocuklara ait son derece zengin mezarlar bulunmuştu. Ur'daki kraliyet lahitlerinde en müsrifçe donatılmış mezarlardan biri Pu-abi (özgün olarak Shub-ad şeklinde okunur) adlı bir kadına aitti (Woolley 1934:73–91). Ne var ki cenazelerle ilgili kanıtların cinsiyet ayrımı yapmayan bir topluma işaret ettiği gibi bir sonuca varmadan önce cenaze uygulamalarının son derece kendine özgü ve kısmi bir resim ortaya koyduğunu hatırlamamız gerekiyor. Mezarlara konan ve konmayan eşya türleri mezar eşyalarının kullanımı aracılığıyla yalnızca bazı siyasi, toplumsal ve dinsel rol ve konumların ifade edildiğini, ancak üretim alanındaki rollerin karanlıkta kaldığını ortaya çıkarıyor.

Üçüncü binyıl cenaze törenleri büyük bir çeşitlilik izlenimi sunuyorsa da bütün Mezopotamya'da mezar eşyalarının, mezar ve mezar alanlarının kapsamı hemen hemen aynıdır. Cesetlerin mezara konma biçimi-genellikle bükülü ve yan yatırılmış-son derece yüksek bir yeknesaklık gösterir. Forest (1983:129) ilginç ancak iskeletlerde cinsiyet tespitinin yetersizliği nedeniyle kanıtlanması imkansız bir önerme olarak, bedenin ne yana yatırıldığının kişinin cinsiyetinin göstergesi olduğunu öne sürmüştür.

Arkeolojik raporlar sıklıkla antik dönemdeki mezar müdahalelerine atıfta bulunuyor. Müdahalelerin sıklığı II. İlk Hanedanlar döneminden itibaren mezar eşyalarının giderek artan zenginliğiyle aynı zamana denk geliyor. Bu müdahalelerin belli bir miktarı kuşkusuz bu dönemde zirvesine ulaşan mezarların yeniden kullanımıyla bağlantılıydı; mezarlar tekrar kullanılırken daha önceki ceset ya da cesetler ve beraberlerindeki eşyalar genellikle bir kenara itilirdi. Ancak mezarların

yeniden kullanımı II. İlk Hanedanlar döneminin bitişiyle azalmakla birlikte yağmalarda buna koşut bir düşüş olmamıştır. Mezarlar ölenle beraber gömülen eşyaların bazılarını alma niyetiyle açılmaya devam etmiştir. Arkeologlar bu davranışı "mezar yağmalama" olarak tanımlamıştır.

Mezarlara eşya yerleştirmenin malların dolaşımı bakımından da sonuçları vardır. Basitçe ifade edilirse mezara konan bir eşya yaşayan biri tarafından miras alınamaz; dolayısıyla ölüyle birlikte eşya gömülmesi bu yapıtları dolaşımdan kaldırır. Ölüyle eşya gömmenin mülkiyet çağrışımları da bulunmaktadır; ister özel olarak cenaze için tedarik edilmiş (Foxvog 1980), ister kişinin kendi eşyaları olsun, eşyalar cenaze dolayısıyla gömülen kişiye verilmiştir. Eşyaların mezara konması kutsallığı nedeniyle sıradan eşyalar gibi kaldırılıp atılamayan eski ayinsel nesnelerin ortadan kaldırılması için tatmin edici bir yöntem de sunmuş olabilir (Garfinkel 1994:178–79).

İlk Hanedanlar döneminin son kısmında eşyaların mezara konmak suretiyle dolaşımdan kaldırılması, Akad döneminde devam ettirilmeyen, eşi görülmemiş bir düzeye erişti. Mezar "yağmasını" anlamak için bu gözlem son derece önemlidir. Şüphesiz mezardan eşya alma eylemlerinin bazıları-mezarların içindeki zenginliklerin bir kısmını gayrimeşru olarak elde etmek amacıyla gizli kapaklı açılması-bildiğimiz anlamıyla soygundur. Ancak oturulan evlerdeki ya da kentlerin içindeki mezarlıklardaki mezar soygunlarının planlaması kimi mezar açma ve eşya çıkarma eylemlerinin, "uygun bir sürenin" ardından eşyaları (veraset?) yeniden kullanıma sokma yönünde az çok kabul edilmiş bir uygulama olabileceğini akla getiriyor (Pollock 1991a). Bu, Ur'daki kraliyet lahitlerinde çoğu esas mezara müdahale edilmişken zengin ikincil mezarların bazılarına neden dokunulmadığını açıklamamaktadır, ancak mezar soygunculuğunu kimi zaman suç sayılmayan bir davranış olarak da düşünmek bu uygulamayı anlama çabamıza yardımcı olabilir.

Dördüncü binyılın sonunda cenaze törenlerinin tekrar ortaya çıkması topluluk ve ailelerin ölülerine sahip çıkmak için harekete geçme çabası olabilir. Bunun yanı sıra topluluklar arası çıkar çatışmaları da cenaze uygulamalarına dek yayılmıştır. Nissen arkeologların dikka-

tini üçüncü binyıl ortasında-tamamen olmamakla birlikte genellikle tapınaklarla bağlantılı-yerel, bağımsız idare yanlısı kuvvetlerle daha "dünyevi" bir kurum olan sarayla bağlantılı yerel üstü, merkeziyetçi kuvvetler arasındaki sürekli çatışmaya çekmiştir (Nissen 1988). Mezarlıkların kent devletler özelinde ve daha büyük Mezopotamya dünyasındaki bu dinamik gerilimde payı vardır. Mezarlıklar bir taraftan bulundukları yerin ve (belirli mezarlık eşyaları ya da ayırt edici cenaze muameleleri gibi) yerele özgü uygulamaların sonucu olarak ilgili toplulukla özdeşleşmeyi beraberinde getirir. Öte yandan mezarlıklardaki (ve evlerdeki) cenaze törenleri cesedin hazırlanması, yerleştirilmesi ve mezarlara konan eşya tiplerindeki benzerlikler aracılığıyla bütün Mezopotamya'yı içine alan bir cenaze adetleri geleneğinin inşasına katkıda bulunur. Geç İlk Hanedanlar dönemindeki cenaze uygulamalarının- mezar eşyalarının nicelik ve çeşitliliğindeki artış, kraliyet lahitlerine yaşayan insanların gömülmesi gibi-görünürdeki aşırılığı farklı haneler, özellikle de oikos ve akrabalık temelli haneler arasında yükselen gerilimlerin ürünü olabilir. Bu gerilimlerin derecesi ve çeşitliliği, çatışan rakipleri bir rüşvetler (en iyi cenaze teşrifatı ve ilgili ayinlerin en iyi şekilde uygulanması) ve tehditler (birini geçim imkanından mahrum bırakmak) kombinasyonu yoluyla insanlar üzerindeki baskıyı artırmaları yönünde cesaretlendirmiş olabilir. Obeyd dönemindeki durumun aksine üçüncü binyıl cenaze uygulamaları, yaş, toplumsal cinsiyet ve toplumsal ve siyasi konuma dayalı farklılıkların ortak bir kimlik yaratmak adına en aza indirgenmesi yerine açıkça ortaya konmasını amaçlıyordu.

Üçüncü binyıl boyunca silah, mühür ve gösterişli mücevherler içeren mezarların oranında artış görüldü. Mühür, silahlar ve muhtemelen mücevherler devlet görevlisi olmayı ifade ediyordu. Bu eşyaların ölüyle birlikte gömülmeleri kişinin işgal ettiği makam ya da konumdan çok gömülen kişiyle bağlarına dair bir beyanı ortaya koyar. Bu uygulama insanların siyasi bir idare hiyerarşisi kapsamında makamlarıyla ne kadar özdeşleştiklerini ve devletin bu özdeşleşmeyi sağlamak ve güçlendirmek için ne kadar ileri gitmeye hazır olduğunu ortaya koymaktadır.

Özet

Ölümle ilgili uygulamalar insanların kendilerine, toplumun diğer üyelerine ve/ya algıladıkları ya da diğerlerinin algılamasını arzu ettikleri dünyaya dair bilinçli, anlamlı söylemlerdir. Ölülere uygulanan muamele yaştan toplumsal cinsiyete, siyasi ve ekonomik eşitsizliklere kadar toplumsal farklılıkları ifade edebilecek ya da bunları yok sayabilecek şekilde yapılandırılabilir.

Geç Obeyd döneminde bu uygulamalar topluluğa yönelik bağların önemini vurguluyordu. Az sayıda istisna olmakla birlikte en azından arkeolojik olarak çıkarsanabilen cenaze uygulamalarında toplumsal eşitsizlikler ve toplumsal ayrışmanın diğer boyutlarının önemi en aza indirgenmişti. Toplumsal katmanlar arasındaki farklılıkların normalden az temsili, topluluk üyeliğinin diğer her şeyin üzerinde yer alan bir bağ olduğunun altının çizilmesine hizmet etmişti.

Uruk döneminde ise vurgu türdeşlik üzerinde toplanmış ve topluluk içi definler ortadan kalkmış gibi duruyor. Türdeşlik muhtemelen yeni bir tür siyasi ya da kültürel oluşum gibi topluluk üstü bir birliğe yönelik bağların ifadesine vasıta olmuş olabilir. Uruk dönemi boyunca topluluk yapısında ve toplumsal, siyasi ve ekonomik ilişkilerde meydana gelen temel değişiklikler cenaze uygulamalarının köklü değişimler geçirmesine neden olmuş olabilir.

Üçüncü binyılda definlerin hem mezarlıklarda ve hem de evlerde gerçekleştirilmesi toplumun çeşitli kesimleri arasındaki rekabet ve çatışmaların ayrılmaz bir parçası olabilir. Ölüm de toplumdaki çeşitli kesimlerin, aynen yaşayanların emek ve ürünlerinin kontrolü için kavga ettiği gibi ölüler üzerinde kontrol sağlamak için mücadele ettikleri bir rekabet alanına dönüştü. Definler giderek farklılaştı ve bu farklılıkların toplumsal, siyasi ve ekonomik boyutlarını açıkça ortaya koyar hale geldi. Cenaze muamelelerindeki bu farklılıklar, çatışan çıkar gruplarının insanları kendilerine bağımlı kılma stratejilerinin ayrılmaz birer parçasıydı. Toprak üstü mezar işaretlerinin kullanımı da-ya da bir şekilde mezar yerlerinin belirlenmesi-ölülerin yaşayanların gündelik hayatlarında rol oynamaya devam etmelerini sağlama yollarından biriydi. Üçüncü binyılda ölümle ilgili uygulamalar farklılığı göklere çıkarmaya başlamıştı. Obeyd stratejisi herkesin son tahlilde eşit oldu-

ğu savıyla insanları birleştirmeyi amaçlarken İlk Hanedanlar dönemi stratejisi farklılıkların aşırılığa varana dek ortaya konması ve bunların insanları bağımlılık ilişkilerine ikna ve mecbur etmek için kullanılmasıydı.

9. Sonuçlar

Mezopotamya genellikle "medeniyetin beşiği" olarak; tarım, yazı, devletler, kentler, kanun hükümleri gibi kültürel mirasımızın parçası addettiğimiz çok sayıda ayırt edici özelliğin doğduğu düşünülen bölge olarak tanımlanır. Ancak Mezopotamya uygarlığının (ya da başka herhangi bir uygarlığın) kazanımlarının hep bir bedeli olmuştur. Gördüğümüz gibi, uygarlığa damga vuran kazanımlar dezavantajlarıyla ve genellikle daha az arzu edilen gelişmelerle birlikte geliyor. Uygarlıklar tarlaları süren, giysileri dokuyan, anıtları inşa eden ve zengin ve güçlülerin hayat tarzları için gerekli kaynakları sağlayan üyelerinin önemli bir kısmının sistematik sömürüsü üzerinde yükselir.

Bu son bölümün iki hedefi var. Biri bu kitapta yer alan kuramsal yaklaşımların Mezopotamya uygarlığının ortaya çıkışına dair anlayışımıza ne tür katkılarda bulunduğunun incelenmesidir. Bu inceleme kapsamında antik Mezopotamya ve ona komşu olan Mısır ve İndus Vadisi'ndeki çağdaş gelişmeler arasındaki benzerlik ve farklılıklar tartışılacaktır.

Ekonomi politik, feminizm ve antik Mezopotamya

Ekonomi politikten beslenen bir yaklaşım kuramsal ağırlığı ekonomik, siyasi ve toplumsal meselelerin yorumlanmasına verir. Karar ve eylemlerin birbirlerine farklı ölçeklerde etkilerinin altını çizer. Devlet politikaları çiftçi ve zanaatkarların yaşamını etkilerken hanelerde alınan kararlar da devlet politikalarının ve nasıl uygulanacaklarının şekillenmesine yardımcı olur. Feminist bir yaklaşım toplumsal cinsiyet ve-sınıf, ırk ve etnisite gibi-sosyokültürel olarak inşa edilmiş diğer ayrım kategorilerini toplumsal hayatın merkezi unsurları olarak görür. Toplumsal cinsiyet ilişkileri, rolleri ve ideolojilerinin diğer ayrım biçimleriyle birlikte toplumsal, siyasi ve ekonomik değişimi nasıl şekillendirdiğine ve bunlardan nasıl etkilendiğine dair sorular sorar.

Feminizm de ekonomi politik de tarih ve tarihsel değişimin karmaşıklığının takdirini beraberinde getirir. Her ikisi de herhangi bir toplumda-toplumsal cinsiyet, yaş, sınıf, mesleksel ya da toplumsal olarak inşa edilmiş başka ayrımlar temelinde-çıkar çatışmalarının varlığının ve çatışan çıkarların farklı toplumsal grupların eylem ve tepkilerini nasıl şekillendirdiğinin incelenmesinin önemine vurgu yapar.

Dünyadaki ilk devletli ya da kentli toplumlardan biri olan Mezopotamya uygarlığı sert ve tahmin edilemez bir iklimin ve sınırlı doğal kaynakların olduğu, yaşanması zor bir coğrafyada ortaya çıktı. Mezopotamya ovasının tahmin edilemezliği ve tarımla ilgili hep var olan riskler Mezopotamya toplumlarının kendilerine özgü toplumsal, ekonomik ve siyasi biçimlerinin şekillenmesinde önemli rol oynadılar. Bölgede kaynak ve riskleri dağıtan kurumlar ya da işbirliği içinde çalışan gruplar tercih edilirken, birçok aile tek bir geçim yöntemine dayanmak yerine tarım ve hayvancılığın bir arada olduğu bir strateji geliştirdi. Toprağın sürekli tuzlanması eğilimi ve ekilebilen ve otlak olarak kullanabilen geniş arazilerin varlığı yerleşim hareketliliğinin artışına katkıda bulunurken, belirli bölgelerde daha çok maddi yatırım yapıldığının göstergesi olan kent ve kasabaların büyümesi dengeleyici bir eğilim oluşturdu. Mezopotamya'da tarımsal başarı için mikro düzeyde çevresel farklılıkların önemi, sulama ihtiyacı ve Fırat Nehri'nin rejiminin istikrarsızlığı yerleşimlerin eşit olmayan ölçeklerde büyümesine, nihayetinde de kentleşmeye katkıda bulundu.

Mezopotamya gibi Mısır ve İndus Vadisi de bu bölgelerdeki yaşam için merkezi öneme sahip büyük nehirlerin, sırasıyla Nil ve İndus nehirlerinin hükmü altındaydı. İndus Nehri'nin rejimi su miktarının ve kanal değişimlerinin öngörülemezliği bakımından Fırat'ı andırıyordu, Nil ise çok daha istikrarlı bir rota izliyordu. Her iki bölgede de tarım sel suyuyla yapıldığı için nehirlere erişime dayalıydı. Nehirler ayrıca önemli ulaştırma rotaları olarak da işlev görüyorlardı.

Kentsel gelişimin uygarlığın şekillenmesinde çok önemli rol oynadığı Mezopotamya'daki durumun aksine, antik Mısır'da insanların çoğu küçük, büyük ölçüde kendi kendini idame ettiren köylerde yaşamayı sürdürdü. Bu durumun çok temel siyasi örgütlenme farklılıklarını da içeren son derece karmaşık sebepleri olsa da (Trigger 1993:8–

12), Mısır'da doğal kaynakların daha istikrarlı ve muntazam olması ve buna bağlı olarak tarımla ilgili risklerin azlığı da önemliydi (Wenke 1989:144–45; tarihsiz). İndus Vadisi'nde M.Ö. üçüncü binyılın ortasına dek hakim yerleşim biçimi köylerdi. Üçüncü binyılın ikinci yarısı boyunca Mohenjo-daro ve Harappa'da 1500 dönümlük ya da daha geniş kent merkezleri görülmeye başlandı (Kenoyer 1991). Toplulukların çoğu buna rağmen genellikle 100 dönüm ya da daha az alanlarda yaşamayı sürdürdüler. Bazı uzmanlar İndus Vadisi'nde kentlerin ortaya çıkışının, aşağı yukarı aynı döneme denk gelen Mezopotamya, İran ve Körfez limanlarıyla ticaretin artışıyla bağlantılı olduğunu öne sürdüler (Ratnagar 1981; Edens 1992), ancak kentlerin dış etkenlerden daha bağımsız biçimde geliştiğini iddia edenler de oldu (Kenoyer 1991).

Mezopotamya'da yerleşim modellerinin değişmesinin ve özellikle insanların kent ve kasabalarda yoğunlaşmasının kısmen haraç ve emek talebindeki artışın sonucu olduğunu görmüştük. İnsanların kent merkezlerinde birikmesi aynı zamanda, oikosta cisimleşen yeni ekonomik ve toplumsal örgütlenme biçimlerinin ve fazla kentli emeği sindirmek için eşi görülmemiş ölçeklerde projelerin ortaya çıkışını da beraberinde getirdi. Oikos örgütlenmesinin doğuşu hiçbir şekilde yalnızca ekonomik bir gelişme olarak görülemez. Bu örgütlenme çok sayıda alanın kayda değer biçimde yeniden yapılanmasına neden oldu. Bunlar arasında hane bileşimi; işbölümü ve büyük ihtimalle işbölümünün toplumsal cinsiyet ve yaş temelinde gelişimi; seçkin ve aşağı tabakaya mensup kadın ve erkekler arasında giderek artan ayrımlarla birlikte emeğin, üretimin ve tüketimin, toplumsal cinsiyet ve sınıf ilişkilerinin toplumsal bağlamı; ve son olarak erkek ve kadının toplum içindeki yerinin toplumsal cinsiyete bağlı temsilleri yoluyla yayılan ideolojiler sayılabilir.

Eski Mısır'daki durumun aksine, yerleşik tarımsal nüfusla daha hareketli kırsal nüfus arasındaki ilişkiler Mezopotamya tarihi boyunca çok büyük öneme sahipti. Mezopotamya'da "çöl" ve "ekili alan" arasındaki yakın ancak genellikle çatışmalı ilişkilerin tarih boyunca varlığını sürdürmesi kısmen çevresel koşulların yarattığı bir durum olmakla birlikte, bunun siyasi ve ekonomik örgütlenme ve taleplerle de

ilişkisi vardı. Bugün dahi nüfusun göçebe unsurları siyasi kontrolün zayıfladığı dönemlerde serpilme ve ağır ekonomik talepler karşısında başvurulan alternatif yaşam tarzlarını temsil etme eğilimi gösterir (Adams 1974). Özelleşmiş göçebe grupların ortaya çıkışından önce, gezici hayvancılık ya da yerleşik çiftçiliğe az ya da çok ağırlık vermek hanelerin siyasi ve ekonomik değişimin gerekliliklerine karşı kullandığı önemli bir strateji olabilir.

Mezopotamya'daki siyasi oluşumlar merkezi bölgesel devletlerden çok genellikle küçük ölçekli, rekabetçi yapılardı. Siyasi olarak merkezi bölgesel oluşumlar kural olmaktan çok istisnaydı ve Akad İmparatorluğu gibi hemen hepsi kısa ömürlüydü. Mısır ise dikkate değer bir karşıtlık oluşturur. Yaklaşık dördüncü binyılın sonunda Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşmesinin ardından (Trigger 1983:44–47) Mısır, tarihi boyunca ciddi coğrafi büyüklüğe sahip merkezi bir devlet olarak yaşamını sürdürdü (Wenke 1989:144; tarihsiz). Harappa uygarlığının ne ölçüde merkezi bir yapı ortaya koyduğu ise tartışma konusu olmayı sürdürmektedir (Kenoyer 1991).

İster şiddetli ve ani ister peyderpey olsun ekonomik ve siyasi değişiklikler "sıradan" insanların günlük yaşamları üzerinde son derece ciddi etkilerde bulundu. Ancak toplu değişimler insanların günlük yaşamlarının bütün yönlerini kaçınılmaz olarak ya da hızla etkilemedi. Aksine, haneler günlük ihtiyaçlarının çoğunu kendi kendilerine üretmeye devam ederken artık ürün ve emekleriyle ilgili giderek artan ağır taleplerle baş edebilmek için çeşitli stratejiler kullandı. Bu yöntemler arasında yeni teknolojilerin benimsenmesi, emeğin yeniden örgütlenmesi ve muhtemelen yaş ve toplumsal cinsiyet temelli işbölümü değişiklikleri bulunuyordu. Ne var ki başta kademeli olan bu değişiklikler nihayetinde daha önceki nesillerinkinden son derece farklı toplumsal ilişkilerin oluşumuna yol açtı.

Çok sayıda uzman kadınların de vlet ve uygarlığın ortaya çıkışıyla keskin bir konum kaybına uğradığını düşünür (bkz. Silverblatt 1988), ancak kadınların konumuyla ilgili bu basit, tek yönlü eğilime sahip bakış açısını destekleyecek çok fazla veri bulunmuyor. Aksine, ortaya çıkmaya başlayan sınıf farklılıkları, farklı sınıflardaki erkek ve kadınlar arasındaki mesafeyi daha da artırdı ve üretim ve tüketim bağlamla-

rındaki değişimler basitçe olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirilemeyecek değişiklikleri beraberinde getirdi. Eşitsizliğin arttığı her durumda olduğu gibi bir miktar kadın, erkek ve çocuklar bu durumdan yarar sağlarken çoğu zarar gördü. Genel olarak bakıldığında ise toplum kadınların çoğuna erkeklere verdiğinin daha azını sunmuş gibi görünüyor.

Toplumsal, siyasi ve ekonomik değişikler ve bunların yarattığı eşitsizlikler üzerinde bir meşruiyet halkası yaratmak için ideolojik destek hayati öneme sahipti. İlk uygarlıkların çoğunda olduğu gibi Mezopotamya'da da ideolojiler doğaüstüne ait kavramlarla yakından bağlantılıydı (Trigger 1993:7). İlahlarla ilgili ilk kavramsallaştırmalar onlarla doğa ve çiftçilik, hayvancılık ve vahşi hayvan ve bitkilerden faydalanmak gibi doğanın insan tarafından kullanımı arasında bağ kuruyordu. İlahlar dünyasıyla doğa arasındaki bağlantı, insanlar arasındaki hiyerarşik ilişkilerin ve eşitsizliklerin doğal dünyanın meşru ürünleri olarak temsil edilmesi için insan dünyasına da aktarılıyordu.

Varlıkları Obeyd dönemi gibi erken bir tarihte belirlenen tapınaklar Mezopotamya toplumlarında dinin merkezi konumunu gösteren en açık kanıtlardan biriydi. Bunun yanı sıra ekonomik ve siyasi kurumlar da bulunuyordu. Bu kurumları din, siyaset ve ekonominin farklı alanlar olduğuna dair bugünkü anlayışımız üzerinden değerlendirme çabası, bugünkü kavramlarımızın ilahi kurallar olmadığının, yalnızca belirli bir tarih ve kültürün ürünleri olduğunun farkına varmamızı gerektirir. Tapınakların bazıları İlk Hanedanlar döneminde, hatta daha da erkenden büyük, önemli ölçüde uzmanlaşmış bağımlı işgücü istihdam eden oikoi haline geldi. Diğer tapınaklar genellikle kendi maddi ihtiyaçları için zorla toplanan ödemelerden çok ilahlara sunulan dini adaklar adı altında geleneksel haraç alımına dayanmayı sürdürdüler. Üçüncü binyılın ortasında tapınak görevlileri-bu tür bir ikilik Mezopotamya düşüncesinden çok günümüzde geçerli olmakla birlikte kimi zaman "dünyevi" olarak tanımlanan-diğer çıkar gruplarıyla ve görünüşe göre birbirleriyle siyasi mücadeleler içine girmeye başladılar.

İdeolojiler yalnızca dinle bağlantılı değildi. Anıtlar kimi insanların diğerlerinin emeğini yönetme yeteneğinin görünür dışavurumlarıdır.

Anıtlar bazı insanların sahip olduğu gücün övülmesine vesile olmakla birlikte, anıtları inşa eden emeğin ortak bir çaba olarak yüceltildiği ideolojik bir kurguyu da ifade ediyorlardı. Bürokrasi yalnızca insanların yapıp ettiklerini düzenleme ve belgeleme hizmeti görmüyor, belirli bir dünya ve bilgi görüşünün sistematikleştirilmesi ve yayılmasında da rol oynuyordu. İdeoloji cinsiyetçiydi; kısmen toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin inşasına ve sürdürülmesine yardım ediyordu. Cinsiyetçi ideolojiler kadınla erkek arasında ve toplumsal cinsiyet bakımından ayrılan farklı sınıflara mensup insanlar arasında toplumsal olarak inşa edilmiş farklara meşruiyet sağlamak için çalışıyorlardı.

Ölüm de ideolojik meşruiyet inşasına dahildi. Ölüye uygulanan muamele-siyasetle iç içe olan-dini ve kozmolojik inanç ve uygulamaların yanı sıra biçimi dönem dönem değişmekle birlikte ölenin toplumsal cinsiyeti, sınıfı ve yaşını temel alıyordu. Çok çeşitli "hayali cemaat"lerle özdeşleşme (Anderson 1983) ve bu kimliklerin yol açtığı siyasi mücadeleler ölümle ilgili uygulamalarla destekleniyordu.

Hiçbir toplum bir başına var olmamıştır. Mezopotamya'nın sınırlı doğal kaynakları bölge insanının kaynak bakımından çok daha zengin topraklara yerleşmiş komşularıyla bağlantılar kurması için itici güç olmuştur. Ancak komşu bölgelerle toplumsal, ekonomik ve siyasi bağlar kurulmasının arkasında yatan tek sebep kaynak eşitsizlikleri değildir. Mezopotamya toplulukları gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için eldeki kaynakları kullanmak konusunda ciddi hüner göstermiştir. Bunun yanı sıra, diğer uygarlıklarla ilgili çalışmalar zengin kaynakların bulunduğu bölgelere yerleşenlerin dahi yaşadıkları bölgede bulunmayan malzeme ve mallara ihtiyaç duyduğunu-hatta ihtiyaç yarattığını-tekrar tekrar göstermiştir. Karmaşık sembolik saygınlık ve güç sistemlerine sahip tabakalı toplumlar her zaman değilse de genellikle başka bölgelere ait kaynaklar da dahil olmak üzere kontrol edilebilir mallara gereksinim duymuşlardır (Pollock 1983b).

Mezopotamyalılar uzak ve yakın komşularıyla fethe ya da yağmaya dayalı düşmanca ilişkilerden barışçı değiş tokuş ilişkilerine kadar çok geniş bir çerçevede farklı türden bağlantılar kurdular. Dördüncü binyılın son döneminde Nil deltasındaki yerleşimlerde nadiren de olsa silindir mühürlerin ve Mezopotamya tipi mimari süslemelerin bu-

lunması bu bağların varlığını kanıtlamaktadır (Wenke 1989:140–41; tarihsiz). Hakkedilmiş akik boncuklar, deniz salyangozu kabuğundan yapılmış lamba ya da kaplar, maymun ve İndus tipi büyükbaş hayvan temsilleri içeren resimyazılar ve nadiren görülen mühür ve ağırlıklar Mezopotamya'nın Harappa uygarlığından ithal ettiği en bilindik mallardır. İndus bölgesinde az sayıda Mezopotamya çıkışlı yapıt bulunmuştur, ancak bunun sebebi tekstil ürünleri gibi Mezopotamya'dan ithal edilen çoğu malın dayanıksız olmasıdır. Mezopotamya ve İndus Vadisi arasındaki-bir kısmı karadan ancak çoğu Körfez üzerinden deniz yoluyla kurulan-bağlantılar temelde üçüncü binyılın ikinci yarısı ve ikinci binyılın başlarına tarihlenir (Ratnagar 1981; Edens 1982; Kenoyer 1991; Wright tarihsiz). Obeyd döneminden kalma çömlek tipleri güney Mezopotamya topluluklarıyla Körfez kıyısı ve bunun yanı sıra Zagros Dağları ve kuzey Mezopotamya toplulukları arasındaki bağlantıları açığa çıkarmaktadır. Kısacası, beşinci binyılda Mezopotamya'nın uzak bölgelerle en azından dolaylı bağlantıları olduğuna dair çok az şüphe bulunmaktadır. Değiş tokuş edilen malların çeşitliliği dördüncü binyılın sonlarına doğru artmış gibi görünmektedir (Edens 1992).

Gelecekteki araştırmalar için yönlendirmeler

Her türlü tarih yazma çabası, özellikle de uzak yer ve zamanların tarihini yazma girişimleri her zaman geçmişle ilgili soruların ve bilgimizin ne kadar yetersiz olduğunu açığa çıkarır. Antik Mezopotamya'yla ilgili bu genel değerlendirme de bundan azade değildir. Gelecekteki araştırmaların hangi doğrultularda ilerleyeceği üzerine sayfalar dolusu yazı yazılabilir. Bense iki özel alana dikkati çekmek istiyorum. Bu kitaptaki tartışmanın gösterdiği üzere "sıradan" insanların küçük, alelade hanelerde, hayatın gündelik gelgitleriyle baş etmekle geçen yaşamları üzerine çok az çalışma yapılmıştır. Bu durum kentli seçkinlerin kaygılarını, anıtları ve görkemli maddi zenginliği kayıt altına alan yazılı belgelerin akademik ilgiyi üzerine çektiği daha geç dönemler için özellikle geçerlidir. Bu son derece ironik bir durumdur zira kentli seçkinleri, anıtları ve büyük zenginlikleri mümkün kılan nüfusun çoğunluğuna ait emektir. İnsanların büyük çoğunluğunu, onların emeğini, günde-

lik yaşamlarının sıradan gidişatını ve dramlarını göz ardı ederek, hem o zaman hem de şu an bu insanları ve içinde yaşadıkları toplumlardaki eşitsizlikleri görünmez kılmaya çalışan ideolojilere katılmış oluyoruz.

Araştırmanın son derece kısır olduğu ikinci alan ise toplumsal cinsiyet çalışmalarıdır. Toplumsal cinsiyet ekonomik, siyasi ve toplumsal ilişkilerin yapılandırılmasında çok temel rol oynar. İdeolojilerin toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve eşitsizlikleri meşru kılmasının yanı sıra ideolojiler aynı zamanda cinsiyetçi kavramlarla ifade edilirler. Arkeoloji alanında toplumsal cinsiyetle ilgili soruları da içeren çalışmalar henüz emekleme çağındalar, dolayısıyla uygun soruları dile getirmek dahi genellikle keşfedilmemiş alanlara ayak basmak anlamına geliyor. Ancak toplumsal cinsiyete açık ve eleştirel bir dikkat yöneltmediğimiz takdirde kendimizi kusurlu ve en iyi ihtimalle insansız tarihler yazmaya mahkum etmekten öteye gidemeyiz.

Kaynakça üzerine deneme

BÖLÜM 1

Lloyd (1947), bölgenin arkeolojik tarihine ilişkin yirminci yüzyıldaki en önemli Mezopotamya arkeologlarından biri tarafından kaleme alınmış klasik çalışmadır. Daha yakın tarihli çalışmalar olan Larsen (1996) ve Kuklick (1996), daha dar tanımlanmış zaman dilimlerine odaklanmakla birlikte Mezopotamya'daki arkeolojik ve Asur bilimiyle ilgili çalışmaları on dokuzuncu yüzyıldaki akademik gelenekler, tartışmalar, kişisel hırslar ve siyasetleri de içine alan daha geniş bir bağlama yerleştirirler.

Cobb'un değerlendirme makalesi (1993) arkeologların ekonomi politik bakış açılarını çalışmalarında nasıl kullandıklarını özetler. Moore (1988) feminizmin antropoloji çalışmaları üzerindeki etkilerinin bütüncül bir özetinin yanı sıra antropolojinin feminizm çalışmalarına sunabileceği katkılarla ilgili bir değerlendirme sunar. Gero ile Conkey (1991) ve Wright (1996b) ise feminist bakış açılarını içeren arkeolojik çalışmalardan örnekler veren tarafından en yakın tarihli derlemelerdir.

BÖLÜM 2

Buringh (1957) Mezopotamya'nın alüvyal ovalarının coğrafyasının ve bunların insan yerleşimi üzerindeki etkilerinin kısa ve öz bir özetini verir. Modern toprak ve bitki örtüsü örüntülerinin de dahil olduğu daha detaylı bir inceleme için Buringh'e (1960) bakılabilir. 1966 tarihli anıtsal Flora of Iraq adı eserinin birinci cildinde, Guest Irak'ın doğal bitki örtüsünün ve arazi şekli, toprak ve iklimle ilişkilerinin son derece değerli ve derinlemesine bir incelemesini sunar.

Bulletin on Sumerian Agriculture dergisinin sekiz cildi arkeoloji, Asur bilimi, arkeobotani ve arkeozooloji alanlarında uzmanlaşmış akademisyenler tarafından kaleme alınmış Mezopotamya'da ürün ye-

tiştirme, hayvancılık ve vahşi bitki ve hayvan varlığından yararlanma gibi konularla ilgili yararlı incelemeler içeriyor. Charles'ın alüvyal düzlüklerdeki tarım uygulamalarını etkileyen iklim koşulları, topraklar ve coğrafya üzerine 1988 tarihli incelemesi özellikle faydalı çalışmalardan biri olarak anılabilir.

Yakın Doğu'da iklim değişikliğiyle ilgili günümüzdeki fikirleri bir araya getiren, teknik olmayan bir dille yazılmış güncel bir özet için Butzer'a (1995) bakılabilir. Van Zeist ve Bottema (1982) polen özlerinden elde edilen önemli paleoklimatik verileri ele alıyor. Sanlaville (1989) ise Körfez'in uç kısmının konumunda binlerce yıl içinde meydana gelen değişikliklerle ilgili verileri inceliyor.

BÖLÜM 3

Adams'ın 1981 tarihli klasik Heartland of Cities adlı eseri güney alüvyal düzlüklerde antik yerleşim örüntülerini ortaya çıkarmayı ve yorumlamayı amaçlayan yirmi yıllık saha çalışmalarının sonuçlarını sunuyor. Adams Mezopotamya tarihi üzerine hiçbir yaklaşımın, öngörülemez etmenlerle dolu bir coğrafyaya adaptasyonu olanaklı kılan tarım ve hayvancılığın tamamlayıcığını göz ardı edemeyeceğinin altını çiziyor (ayrıca bkz. Adams 1974). Johnson (1980; 1987) yerleşim örüntüleri verilerinin incelenmesi üzerine çok sayıda yaklaşımı bir arada kullanarak Uruk dönemi boyunca sosyopolitik ve ekonomik örgütlenmenin değişimiyle ilgili sorulara yanıt bulmaya çalışıyor. Dewar (1991) nerdeyse tüm arkeolojik yerleşim örüntüleri çalışmalarına musallat olan "eşzamanlılık sorunu"nu aşmak için faydalı ve kolay uygulanan bir yaklaşım öneriyor. Yerleşim örüntüsünü ve kazı verilerini değerlendirmek için büyük öneme sahip höyük oluşumu ve erozyon gibi konu başlıkları Rosen'de (1986) teknik jargona boğulmamış bir dille tartışılıyor.

BÖLÜM 4

Tel Madhur'da bulunan Obeyd dönemi eviyle ilgili ayrıntılı bir tartışma sunan Roaf (1989) ve Jasim'in 1989 tarihli, Obeyd dönemi Tel Abada köyündeki hemen hemen tamamlanmış kazıyla ilgili raporu, hakkında son derece az ayrıntılı veriye sahip olduğumuz bir

dönemle ilgili oldukça önemli kazı verileri sağlıyor. Obeyd sosyopolitik ve ekonomik örgütlenmesiyle ilgili önemli incelemeler için Stein (1994), Wright (1994 [1983]) ve Bernbeck'e (1995a) bakılabilir. Üç yazar da Obeyd dönemini sosyopolitik ve ekonomik eşitsizliklerin arttığı bir dönem olarak görüyor. Aksi yönde bir görüş sunan Hole (1983; 1987) Obeyd toplumsal örgütlenmesini temelde eşitlikçi bir yapı olarak değerlendiriyor.

Wright ve Johnson artık klasik olmuş 1975 tarihli makalelerinde Uruk döneminde güneybatı İran'da devletin kökeniyle ilgili öncü açıklamalardan bazılarını inceliyor ve reddediyorlar. İkili devlet oluşumunun yerel değiş tokuş sistemlerinin yeniden örgütlenmesi gibi çok sayıda unsur içeren, daha karmaşık nedensellik ilişkilerine sahip modellerle açıklanması gerektiğini öne sürüyor. Johnson (1987) ise Wright ve Johnson'un kimi savlarını tekrar mercek altına alarak vardıkları sonuçlardan bazılarını değiştirip detaylandırıyor.

Nissen 1988 tarihli eserinde, değişen teknolojilerin, yerleşim örüntülerinin ve mühür, mühür baskıları ve yazı gibi idari aygıtların çoğalmasının tarihsel rolüyle ilgili daha önce ortaya attığı savlarını bir araya getiriyor ve özetliyor. Pollock (1992) Uruk ve Cemdet Nasr dönemleri üzerine çalışmalarla ilgili ana kuramsal yaklaşımların kritik bir değerlendirmesini sunuyor. Algaze (1993) "geç Uruk yayılımı" üzerine etkili bakış açısının bir özetini ortaya koyuyor.

Hayvan varlığı kalıntıları çalışmalarındaki yaklaşımlara ve hayvan varlığı analizlerinin antik ekonomilerin anlaşılmasına katkısına dair tartışmalar Zeder'in 1991 tarihli eserinde inceleniyor. Miller (1991) Yakın Doğu'daki arkeobotanik çalışmalarının sunduğu katkıları ele alarak bitki kalıntılarının incelenmesi yoluyla yanıt verilebilecek soru türlerinin altını çiziyor.

BÖLÜM 5

Gelb (1969) ve Diakonoff (1969) üçüncü binyılda Mezopotamya'da tapınak ekonomisinin hakim olduğu görüşüne karşı çıkarak, tapınakların karmaşık bir ekonomik sistemin bileşenlerinden biri olduğunu gösteriyorlar. Gelb'in 1965 tarihli üçüncü binyıl metinlerine dayanan tayın sistemi üzerine incelemesi, kendi kapsamında oldukça etkili ol-

masının yanı sıra Uruk döneminde devrik ağızlı kaselerin tayın kapları olarak kullanımıyla ilgili tartışmalara da önemli katkıda bulunuyor. Gelb'in ölümünün ardından yayımlanan Gelb, Steinkeller ve Whiting (1991), arazi alım satım belgelerine dayanan, Antik Mezopotamya'da arazi kullanım haklarıyla ilgili ömür boyu sürdürdüğü çalışmalarının sonuçlarını sunuyor.

Kadın emeğinin Mezopotamya'da refah artışı için elzem olduğunu öne süren Zagarell (1986) geç dördüncü binyıl ve üçüncü binyıl ekonomileri üzerine tartışmalara toplumsal cinsiyet meselesini dahil ediyor. Postgate (1992) üçüncü ve erken ikinci binyıllara ait metin ve arkeolojik verileri de içeren ayrıntılı bir değerlendirme sunuyor.

BÖLÜM 6

Uzmanların proto-çivi yazılı metinlerle ilgili görüşlerinin değerlendirmesi için Nissen'in 1986 tarihli eserine bakılabilir; metinlerle ilgili yakın tarihli çalışmaların önemli bir kısmı, muhteşem çizimler eşliğinde ve İngilizce olarak Nissen, Damerow ve Englund'un hazırladığı 1993 tarihli çalışmada bulunabilir. Schmandt-Besserat'ın jetonlardan başlayıp tabletlere uzanan gelişmelerle ilgili etkili ve tartışmalı savları iki ciltlik eserinde (Schmandt-Besserat 1992) belgeleniyor ve özetleniyor. Michalowski (1990) arkeolojik verilerin yanı sıra iletişim sistemleriyle ilgili daha kapsamlı bilgilerden de yardım alarak Schmandt-Besserat'ın fikirlerinin ikna edici bir eleştirisini sunuyor. Le Brun ve Vallat (1978) özellikle Susa kapsamında yazının kökenleri meselesine eğiliyorlar.

Nissen'in 1977 tarihli, mühür üretimi ve kullanımı arasındaki ilişki üzerine çalışması mühür ve mühür baskısı uygulamaları üzerine çok sayıda inceleme için yol gösterici oldu. Ferioli ve Fiandra'nın 1983 tarihli, dördüncü binyılda Arslantepe sahasında mühür baskısı uygulamaları üzerine çalışmaları mühür baskılarının farklı kullanım alanlarını kayıt altına alıyor. Amiet (1980) Obeyd döneminden İlk Hanedanlar dönemine dek kullanılan mühür ve mühür baskılarının çizimlerini sunmanın yanı sıra bunların neleri imgelediklerini de ele alıyor. Dördüncü binyılın sonundan üçüncü binyılın başlarına kadar olan dönemde Cemdet Nasr ve Ur'da bulunan mühür baskıları, bun-

ları imgelerinin yanı sıra işlevleri bakımından da ele alan Matthews (1993) tarafından inceleniyor.

BÖLÜM 7

Trigger (1990) kültürler arası bir yaklaşımla anıtsal mimarinin anlamlarını inceliyor. Winter'ın 1985 tarihli, antik Mezopotamya'dan anıtsal bir yontu örneği üzerine çalışması siyasal ideolojiyle ilgili, metinlerin yanı sıra görsel imgelerle ilgili çalışmalar aracılığıyla öğrenilen bilgilere ışık tutuyor. Cooper (1990) üçüncü binyılda Mezopotamya'da anıtsal yontularla ilgili daha genel bir özet sunuyor. Pollock ve Bernbeck (tarihsiz) dördüncü binyıldan görsel imgeler aracılığıyla ideolojilerin nasıl cinsiyetçi bir hale getirildiğine yanıt arıyor.

Jacobsen'in 1976 tarihli, Mezopotamya dini üzerine ikna edici çalışması dini inanç ve uygulamaların tarihsel olarak değişiminin öneminin altını çizmesi bakımından özellikle önemli bir noktada duruyor. Metinde ayrıca yazar tarafından çevrilen antik metinlerden parçalar da bulunuyor.

BÖLÜM 8

Hole (1989) Mezopotamya ve İran'ın batısında geç neolitik dönemden Obeyd dönemine kadar cenaze uygulamalarını bir araya getiriyor. Obeyd döneminden İlk Hanedanlar dönemine kadar Ur, Gavra ve Keyt Kasım'daki cenazelerin karşılaştırmalı sosyolojik analizleri Forest'ın 1983 tarihli çalışmasında bulunabilir. Özel olarak Yakın Doğu'yla sınırlı olmamakla birlikte, ölülerin yerleştirilmesi ve yerleştirme biçimlerinin atalarla ilişkiler ve verasetle ilgili anlamları üzerine önemli tartışmalardan bazıları Morris'in 1991 tarihli çalışmasında özetleniyor.

Pollock (1991a) ve özellikle kraliyet lahitlerine odaklanan Moerey (1977) Ur'daki ünlü kraliyet mezarlığındaki cenaze uygulamalarını inceliyorlar. Pollock (1991b) İlk Hanedanlar dönemi toplumunda kadınların konumunu ortaya koymak için, metin ve görsel imgelerden sağlanan bulgular eşliğinde kraliyet mezarlarındaki cenazeleri ele alıyor.

ANTİK MEZOPOTAMYA
VAR OLMAMIŞ CENNET

SUSAN POLLOOCK

Mezopotamya'nın alüvyal ovalarındaki ilk devletlerin ve kentsel toplumların milattan önce 5000 ile 2100 tarihleri arasındaki yaklaşık üç bin yıllık süreç boyunca ortaya çıkışlarını ve bunların öncüllerini detaylı olarak ele almaktadır. Açıkça antropolojik bir yöntem benimseyen Susan Pollock antik Mezopotamya'nın geçmişine dair anlayışımızı zenginleştirmek için çağdaş kuramsal bakış açılarından da faydalanmaktadır. Çalışma farklı toplumsal cinsiyet ve sınıflardan insanların siyasal, ekonomik ve ideolojik alanlardaki değişimlere ne tür katkılarda bulunduğunu ve tepkiler geliştirdiğini incelemektedir. Kitaptaki yorumlar bölgesel yerleşim örüntüleri, hayvan varlığı (direy) kalıntıları, yapıt dağılımı ve etkinlik şekillenmeleri, resimyazı, metinler ve definler üzerine çalışmalara dayanmaktadır.

ISBN: 978-605-84698-6-0

Sümer Yayıncılık